

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.ӨТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. УТЕМИСОВА

M.UTEMISOV WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY

Ғылыми журнал
БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал
ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal
BULLETIN WKU

Педагогика

Филология

Тарих

Экология

География

№2

2024

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакхстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemisov West Kazakhstan university

БҚУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК **BULLETIN**
ЗКУ **WKU**

**ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы**

**Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ**

**PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series**

№ 2(94)/2024

*Жылына 4 рет шығады
2000 жылдан бастап шығады
Published 4 times a year*

*Выходит 4 раза в год
Издается с 2000 года
Founded in 2000*

Орал-Уральск-Uralsk, 2024

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилазов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Казан (Приволж) федералды университеті (Казан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мутнев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакнев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экология институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № КЗ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2024.
ТІРКЕУ НӨМІРІ №КЗ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. **Подгорская-Яхник Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. **Кекеева З.О.** – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. **Байтлесова Н.К.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Кажимова К.Р.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. **Мушаев В.Н.** – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. **Гилазов Т.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. **Хасанов Г.К.** – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Мутнев З.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Султангалиева Р.Б.** – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. **Дабровски Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Нургалиева А.М.** – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. **Длужевская А.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Петрищев В.П.** – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. **Мазбаев О.Б.** – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. **Качмарек С.** – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Морачевская Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. **Санапов М.К.** – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. **Андронов Е.Е.** – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. **Бакыев А.Г.** – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. **Иманбаева А.А.** – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wku.edu.kz>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

ЗКУ им. М. Утемисова, 2024.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР №KZ54VPY00033104
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

The editorial Board of the scientific journal «Bulletin WKU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
5. Sultangaliyeva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemisov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemisov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemisov WKU.

Direction "Geography":

1. Dluzewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Vestnik ZKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index. The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is <https://vestnik.wku.edu.kz>)

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

M.Utemisov WKU, 2024.
REGISTRATION NUMBER №KZ54VPY00033104
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

УДК 374.3

МНРТИ 14.29.01

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).31

¹ Подгорска-Яхник Д.*, ² Ергалиева Г.А., ³ Баюканская С.Ф.

¹ Университет Лодз, Польша

^{2,3} Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск,
Казахстан

*Автор-корреспондент: dorota.podgorska@now.uni.lodz.pl

E-mail: dorota.podgorska@now.uni.lodz.pl, e77ask@yandex.ru,
bayukanskaya@mail.ru

РАЗРАБОТКА ИНСТРУМЕНТОВ ШКОЛЬНОЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКИ ДЛЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЕ В ДЕЙСТВИИ

Аннотация. В статье представлен процесс создания модели и инструментов функциональной диагностики/оценки школы в Польше для использования в системе образования, реализующей модель инклюзивного образования. Инклюзивное образование понимается как высококачественное образование для всех и, как таковое, требует деятельности, направленной на обеспечение качества. Это означает, например, оснащение учителей новыми компетенциями и инструментами диагностики. Описанная модель основана на функциональной классификации МКФ (ВОЗ/WHO 2001, 2009). Авторы не только информируют о выполненном проекте, но и анализируют его этапы как элементы спирали исследования в действии - в соответствии с концепцией Левина - с возникающими новыми задачами и возможностями. Таким элементом анализируемой спирали деятельности является появление идеи совместного казахстанско-польского проекта адаптации разработанного инструментария с использованием опыта польского научного партнера. Это позволяет сократить утомительный и длительный процесс создания средств функциональной диагностики в образовательных целях, хотя и не избавляет от необходимости тестировать и адаптировать сторонние системные решения.

Ключевые слова: инклюзивное образование; школьная диагностика; функциональная диагностика; функциональная оценка; диагностическая компетентность; исследование в действии.

Введение

Инклюзивное образование в настоящее время является одной из наиболее актуальных тенденций развития систем образования в большинстве стран мира в

сторону большей (полной) открытости разнообразным образовательным потребностям детей и молодежи, особенно возникающим в результате инвалидности. Огромное разнообразие в функционировании учащихся, которые в результате инклюзивных процессов во все большем количестве попадают в общеобразовательные школы, требует подхода и диагностических инструментов, которые смогут отразить это разнообразие и в то же время обеспечат конкретное руководство по вспомогательной деятельности. Этим целям отвечает функциональный подход к диагностике, а основой, являющейся отправной точкой для создания новых диагностических средств, является Международная классификация функционирования, ограничений жизнедеятельности и здоровья (полное оригинальное название: исходная аббревиатура: МКФ). На основе МКФ представители различных профессий (врачи, терапевты, психологи, а также педагоги) могут использовать общепринятую модель, обеспечивающую универсальный язык описания и классификации функционирования. Инструменты МКФ создаются в соответствии с потребностями с точки зрения практического применения. Они служат для объективизации критериев наблюдения и поддерживают общее понимание функционирования и коммуникации между членами мультидисциплинарных команд. Функциональная диагностика в учебных целях также является такой практической областью применения. Во многих европейских странах, но не только там, предпринимались попытки создания диагностических средств на основе МКФ для инклюзивного образования. Инструменты на основе МКФ допускают комплексный подход, позволяющий создать профиль, показывающий разнообразное функционирование студентов. Это позволяет показать всю их сложность и индивидуальную специфичность, а не заикливаться на диагностике нарушений и улавливании различий, которые служат для группировки и маркировки детей (Floriet al., 2006; Simeonsson, 2006). Попытки подготовить диагностические инструменты с использованием МКФ для диагностики, связанной с инклюзивным образованием, уже были предприняты, например, в Италии (DePolo, 2009 г.), Швейцарии (Hollenweger, 2011 г.), а также в африканской Гане (Okyere, 2019 г.).

Школьная функциональная диагностика (оценка) для целей инклюзивного образования - теоретические положения

Знакомство со студентами и их потребностями - одна из основных и очевидных задач каждого учителя. Она может относиться к различным аспектам школьной деятельности учащихся, их характеристикам, сильным и слабым сторонам. Диагностические оценки учителей проводятся в самых разных ситуациях (Herppich et al., 2018; Rieu, Leuders, & Loibl, 2022) на всех этапах образования. Однако диагностика играет особую роль в случае учащихся, нуждающихся в большей поддержке, - учащихся с ограниченными возможностями и с разнообразными образовательными потребностями.

Цели и методы исследования

Цель исследования была определена как совершенствование работы организации системы образования и ее отдельных подразделений: детских садов и школ - при диагностике индивидуальных потребностей обучающихся, нуждающихся в большей поддержке в реализации инклюзивного образования.

Поставленная задача: работа с инструментами школьной диагностики (оценки) на основе функциональной диагностики МКФ - было долгожданным решением для образовательной практики в Польше. Это воплотило в жизнь идею «образования для всех». Функциональная диагностика, проводимая в школе, является рациональным решением, позволяющим совместить знакомство учащихся с непосредственным проектированием для него опорных решений. Кроме того, повышение способности школы (учителей в школе) справляться с диагнозом посредством функциональной диагностики потребностей ученика избавляет психолого-педагогические консультационные центры от чрезмерных задач (это большая проблема в польской системе образования, которая привела к необходимости проведения существенной реорганизации системы). Однако необходимо было разработать унифицированные полезные диагностические инструменты, которыми могли бы пользоваться все учителя. Здесь важно связать научное знание с практическим, в соответствии с концепцией рефлексивной практики (Schona, 1983).

Параллельно с реализацией проекта были предприняты и исследования действий, связанные с непосредственным участием авторов: первый из них участвовал в экспертных мероприятиях и всем цикле подготовки школьной функциональной оценки для польской системы образования, второй был задействован на этапе презентации результатов польских работ в Казахстане. Именно тогда родилась идея передачи польского опыта в Казахстан и проект совместной деятельности.

Принятый метод исследования совместных действий (*PAR participatory action research*) представляет собой метод, в котором самым важным, как следует из названия, является участие и совместная социальная деятельность. Они становятся очень популярными во многих странах, в том числе в Польше, благодаря своему инновационному, интервенционному потенциалу, полезному для решения образовательных проблем в меньшем (локальном), но также и в большем масштабе (Gustavsen 2008; Lewin 1951).

Хана Червинкова (2012), успешный практик PAR в Польше, цитирует определение Питера Ризона и Хилари Брэдбери, согласно которому:

«Исследование в действии - это совместный демократический процесс, основанный на развитии практических знаний для достижения целей, важных для человечества, основанный на активном участии, которое, по нашему мнению, становится все более распространенной практикой в этот исторический момент. Исследование в действии заключается в объединении мысли и действия, теории и практики путем сотрудничества с другими для достижения практических решений насущных проблем людей и, в более общем плане, для поддержки развития как отдельных лиц, так и целых сообществ» (Červinková 2012, стр. 7).

PAR предполагает запуск многоступенчатой спирали, построенной из шагов, возникающих в результате осмысления инициированного изменения. Изменение является ответом на выявленные потребности. В исследовании в действии измерение или экспериментальный контроль переменных не так важны - они могут быть, а могут и не быть. Важен сам процесс запущенных действий и

осмысление того, что из этого следует. В разделе «Материалы» будут описаны как эти мероприятия, так и реконструкция формирующейся спирали методологических шагов (Густавсен, 2008, Левин, 1951), включая дальнейшие планы.

С методологической точки зрения авторы статьи определяют свою роль в исследовании как экспертов, так и фасилитаторов (Johansson, Lindhult, 2008). Хотя в цикле запланированных мероприятий есть критические нити и пространство для критической рефлексии учителей, вовлеченных в процесс изменений (они участвуют в апробации и проверке инструмента и всего процесса функциональной оценки школы), здесь преобладает прагматичный, традиционный подход. Знания используются как практический инструмент для решения социальных проблем (Góraletal., 2019, стр. 42). Используемые методы - это прежде всего проблематизация групповой работы в рамках сотрудничества в проектной деятельности, дополненная образовательной деятельностью, продвигающей разработанную модель (научно-практические конференции, семинары, тренинги, кооперационные сети и самообразование).

Материалы исследования

Исследование в действии было предпринято в ходе описанного ниже процесса, когда один из авторов был включен в проект по подготовке инструментов для функциональной оценки нужд Министерства образования и науки Польши (этап проекта). В ходе проведенных до сих пор мероприятий исследование позволило выделить несколько этапов (некоторые из них ожидают реализации):

1. **Предпроектный этап:** этап выявления проблемы; фаза формирования ожиданий по отношению к диагностической модели.

2. **Этап проектирования:** этап формирования команды, этап внедрения - разработка модели функциональной оценки школы, инструментов и руководства; этап обзора и внешней экспертной оценки; этап коррекции инструмента и ручная печать.

3. **Постпроектный этап:** этап реализации функциональной оценки школы и распространение результатов проекта; этап распространения инструмента и пособия в школах по всей Польше; этап подготовки лидеров и каскадное обучение; этап оценки и улучшения оценки школы на основе полученного опыта.

Сейчас мы входим в постпроектную фазу. Результаты деятельности команды распечатываются и раздаются школам, начинается процесс их внедрения; среди прочего эта статья связана с визитом одного из авторов в Казахстан. Поэтому мы представим краткое описание действий, предпринятых до сих пор на этапах 1 и 2, и возможных дальнейших действий.

Ø Предпроектный этап

В Польше система оценки инвалидности уже много лет подвергается критике, в том числе двойная судебная практика в отношении студентов: одна для целей социальной помощи, другая для образовательных целей. В настоящее время предпринимаются усилия по внедрению единой системы аттестации, однако отмечена и необходимость отхода от аттестации на основе нозологического диагноза в пользу функционального диагноза. Это привлекло внимание к

функциональной диагностике, внедренной в Польше Всемирной организацией здравоохранения. Надежда на использование МКФ была связана еще и с тем, что предписания, предоставляемые школам, до сих пор не давали достаточных ориентиров для работы с учащимися, нуждающимися в особой поддержке, и не являлись унифицированными документами в содержательном слое. Кроме того, в школах введена обязанность многопрофильного функционального обследования (диагностики) учащихся с ограниченными возможностями здоровья – не реже двух раз в год. Первые сообщения о введении школьной диагностики на основе МКФ в Польшу появились более 10 лет назад. Необходимость в этом стала еще более очевидной сейчас, когда разработана новая модель инклюзивного образования. Функциональная диагностика/оценка включена в новые модельные решения инклюзивного образования.

В связи с особой потребностью и подготовкой к реформе системы образования с учетом новой модели инклюзивного образования в 2021 году Министерство образования и науки Польши начало поиск специалистов для разработки модели и диагностических инструментов для функциональной оценки школы на основе МКФ. Однако эта задача оказалась слишком сложной, два тендера на заказные работы закончились неудачей. Поэтому была создана междисциплинарная команда экспертов из нескольких академических центров. Работа над проектом запланирована на период с февраля по сентябрь 2022 года с целью подготовки инструментов к началу 2022/2023 учебного года. После первоначального тестирования он будет внедрен во всех школах Польши в 2023-2024 гг.

Ожидания относительно задачи проекта включали, среди прочего:

1. Инструмент школьной функциональной оценки должен основываться на классификации МКФ в главах «Активность» и «Участие». Функции организма – в зависимости от потребностей – будут диагностироваться в психолого-педагогических клиниках, если осознание потребностей учащегося превышает возможности школы. Это повышает диагностическую самостоятельность школы в основном объеме определения проблем учащихся. Это также избавляет специализированные клиники от избытка диагностических задач в пользу терапевтических.

2. Функциональный профиль учащегося заключается в создании возможности показать широкий спектр активности и участия учащегося с учетом его сильных и слабых сторон.

3. Школьные инструменты функциональной оценки не являются самостоятельными продуктами, а являются частью тщательно спланированного процесса, в котором участвуют различные участники процесса выявления потребностей. Гарантия этой поддержки для каждого студента, который в ней нуждается.

4. Выбор направлений деятельности и участия для углубленной диагностики происходит в результате первичных консультаций с участием учителей, специалистов школы, родителей, а иногда и самого ученика. Простой протокол школьных консультаций является частью модели школьной

функциональной оценки. Он показывает, какие области учитель распознает в деталях.

5. Коды МКФ должны быть переведены в индикаторы, которые по существу соответствуют определению кода, но соответственно дифференцированы для разных возрастных групп. Описание индикаторов составлено таким образом, чтобы его было легко понять как каждому учителю, так и родителю ребенка.

Ø Этап проектирования

Проектные работы длились с февраля по сентябрь 2022 года. Координатором проекта был Люблинский католический университет, а руководителем проекта – проф. Ева Домагала-Зиск. В команду вошли 10 экспертов, в том числе один из авторов статьи. Это были педагоги, психологи, сотрудники психолого-педагогических консультационных центров, специалисты в области МКФ и педагогических исследований, люди как с научным, так и с практическим опытом. С самого начала было налажено сотрудничество с командами, реализующими другие проекты в области инклюзии, в том числе с командой, готовящей инструменты функциональной диагностики для поддержки раннего развития. Было признано, что функциональные направления должны быть одинаковыми на разных этапах обучения, на разных уровнях функционирования.

В рамках задачи разработки инструмента в первую очередь:

1. Выбрано девять направлений функциональной оценки школы, в рамках которых будет проводиться школьная диагностика. Был разработан протокол консультаций школьной команды, который служит относительно простой задаче определения областей, требующих более глубокого понимания, включая сильные и слабые стороны в следующих областях:

- Область 1: Изучение и применение знаний;
- Область 2. Общие задачи и обязанности;
- Область 3. Коммуникация;
- Область 4. Движение – включая мобильность и ручную деятельность;
- Область 5. Забота о себе и независимость;
- Область 6. Взаимные контакты и межличностные отношения;
- Область 7. Школьные компетенции;
- Область 8. Жизнь в местном сообществе.

Кроме того, в случае старшеклассников была добавлена область 9. Профессиональное обучение.

2. Утомительный процесс создания индикаторов для вышеперечисленных направлений по методу компетентных судей (членов проектной команды). По каждому из направлений указывалось от нескольких до десятка показателей (обсуждение структуры и содержательного содержания требует отдельного обсуждения), а затем, исходя из имеющихся психолого-педагогических знаний, в том числе возрастных норм функциональной диагностики, эти показатели были дифференцированы для четырех ступеней образования в польской системе образования. В результате была создана сложная матрица примерно из 240 показателей, охватывающая всю школьную деятельность учащихся на различных

этапах обучения. Затем эту сложную матрицу нужно было преобразовать в простые в использовании и оценить функциональные профили для каждой из четырех возрастных групп учащихся. Конечный инструмент, который получает учитель, должен быть: лингвистически простым, относительно наблюдаемого поведения и активности учащегося, гибким в использовании. Последний критерий означает, что в зависимости от количества выделенных проблемных зон мы проводим углубленное наблюдение только там, где это необходимо с точки зрения потребности студента в поддержке. Например, одному учащемуся требуется более глубокая диагностика в областях 1. Изучение и применение знаний и 3. Общение, другому - в областях 3. Общение, 6. Взаимные контакты и межличностные отношения, 7. Школьные компетенции. Для еще одного это может быть еще 2-3 и более направлений. Мы изучаем столько из них, сколько требуется школьная поддержка (Домагала-Зиск и др., 2022). Школьная диагностика/функциональная оценка позволяет не только правильно планировать учебно-терапевтическое сопровождение в школе, но и периодически оценивать предпринимаемые действия. В случае серьезных нарушений, когда диагностические возможности превышают возможности школы (нужно обследовать ученика не только на уровне активности, но и функции), ученика направляют в специализированную клинику, но школа также составляет комплексный функциональный профиль на уровне наблюдаемой деятельности. Благодаря этому процесс специализированной диагностики проходит быстрее и эффективнее, так как основан на стандартизированном наблюдении в школе, т.е. там, где лучше всего собирать наблюдения за повседневным функционированием учащегося.

3. Инструменты были рассмотрены и оценены внешними экспертами. Независимые исследователи высоко оценили эффект от работы коллектива, а также указали на возможности его исправления и улучшения, что было учтено при редактировании и подготовке всего к печати.

4. Инструменты и руководство были разосланы для печати и распространения во всех школах. Наиболее выгодной формой оказалась подготовка интернет-платформы, обеспечивающей доступ каждому учителю на всей территории страны, а также позволяющей осуществлять сбор и хранение результатов исследований для нужд системы образования с учетом положений о защите персональных данных.

Ø Постпроектный этап и новые перспективы

В настоящее время ведется работа по распространению проекта и подготовке каскадного обучения в области функциональной диагностики, МКФ и использования разработанного инструмента. Школьная функциональная диагностика должна быть введена в польских школах в ближайшее время. Условия, в которых написана данная статья, позволяют заметить дальнейшее развитие спирали деятельности: презентация школьной модели функционального оценивания на научной конференции в Казахстане, а более подробно ход и результат проведенной работы представлен коллективу педагогического факультета ЗКУ в городе Уральске, положило начало следующему шагу, а точнее зарождению нового витка деятельности: разработан совместный проект с

участием авторов статьи. Проект включает в себя совместную деятельность, связанную с переводом инструмента и его адаптацией к казахстанским условиям, а также изучением его полезности в реализуемой в Казахстане модели инклюзивного образования.

Обсуждение и выводы

В представленном материале показан ход работ по созданию в Польше нового диагностического инструмента на основе МКФ для общего использования в школьной функциональной диагностике (Домагала-Зиск и др., 2022). Это долгожданный инструмент, который вписывается в модельные решения инклюзивного образования, понимаемого как качественное образование для всех (Подгорска-Ячник, 2020). Работа новаторская, поэтому утомительная, требующая интенсивного и долгосрочного сотрудничества: междисциплинарного, межведомственного и межминистерского (Jachimczak, Podgórska-Jachnik, 2022). Был реализован проект, эффекты которого в виде разработанных средств диагностики и пособия для учителей получили положительную оценку в отзывах и внешней оценке, благодаря чему начался этап реализации. Благодаря исключительно широкому объему работ, стоит поделиться этими результатами, не дожидаясь следующих нескольких лет приобретения опыта практического применения не только инструментов, но и всей модели школ, реализующих инклюзивное образование. Самостоятельное создание или адаптация инструментов из других стран (первые такие инструменты уже создаются в некоторых странах Европы — например, Pasqualotto, Lascioli 2020) — необходимый шаг на пути к построению собственных системных решений. Польша решила объединить эти две возможности: воспользовавшись опытом Нидерландов и Скандинавии (этап начальных командных консультаций), но самостоятельно создала профили углубленной функциональной оценки для четырех возрастных групп. Каждая страна должна пройти этап адаптации и апробации инструмента самостоятельно, что обусловлено уникальными условиями, спецификой собственной системы образования, а также контекстами: социальными, экономическими, культурными, историческими и т. д. Необходимость выполнения установленных законом обязательств по построению качественной системы инклюзивного образования требует проведения мероприятий, направленных на обеспечение качества – как в Польше, так и в Казахстане.

Польша в настоящее время вступает в фазу испытаний разработанной модели. Мы не обсуждаем здесь модель и инструменты — здесь нет места для более глубокого анализа, и это не является целью статьи. Наша научная цель - показать спираль событий в деятельности по совершенствованию педагогической практики на уровне системных изменений. Итак, из предыдущих описаний, на наш взгляд, совершенно ясно, что предыдущие этапы создали такую спираль последующих методологических шагов в соответствии с концепцией Курта Левина (Густавсен 2008: Левин 1951). Разработка диагностического инструмента для всей системы образования требовала постоянного взаимопроникновения образовательной практики и научных анализов. Это тесное исследовательское сотрудничество было направлено на сопоставление теоретических

предположений относительно функциональной диагностики с реальными потребностями и реалиями работы учителей. В настоящее время в Польше ведутся исследования и работы по внедрению, и готовятся отчеты о проделанной работе. Распространение полученных результатов вызвало интерес у казахстанских исследователей, что обусловлено схожими потребностями, хотя и немного отличающимся предыдущим опытом внедрения инклюзивного образования в обеих странах. В Казахстане необходимость срочных действий в этой области связана с последними изменениями в законодательстве, которые прямо открывают общеобразовательные школы для всех учащихся и их индивидуальных потребностей. Естественным образом, в рамках международного сотрудничества университетов обеих стран, из польского проекта возникла идея создания аналогичного (не совсем такого же) проекта в Казахстане. Спираль действия показана на рисунке 1.

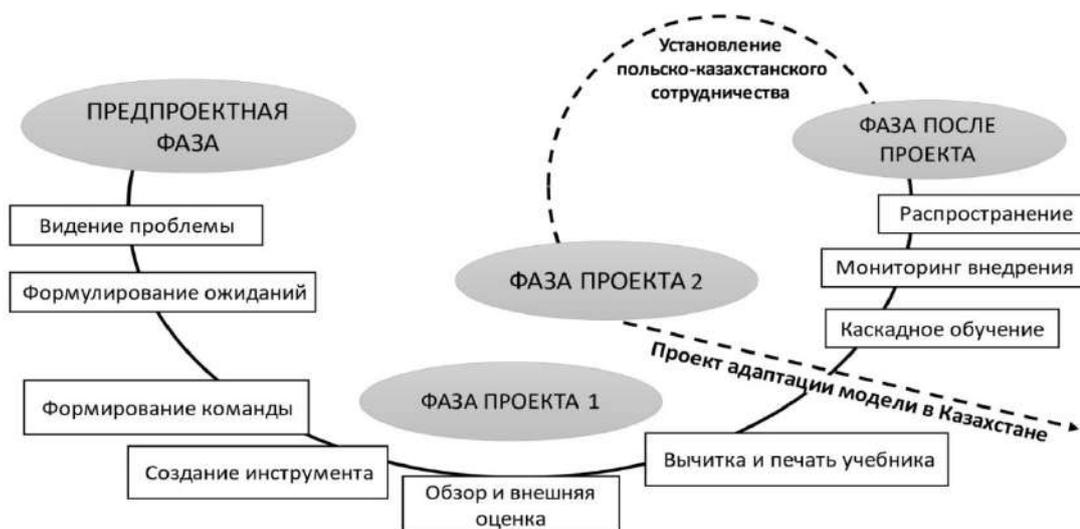

Рис. 1 - Спираль этапов и фаз исследования действий, связанных с подготовкой модели и инструментов функциональной оценки школы в Польше, с перспективой ее адаптации для целей инклюзивного образования в Казахстане (источник: собственное исследование).

Из проведенного на сегодняшний день анализа можно сделать следующие выводы:

- Внедрение инклюзивного образования в системы образования разных стран требует существенных изменений в функционировании этих систем;
- Укрепление веры в то, что весь комплекс образовательных потребностей всех учащихся (включая учащихся с различными видами инвалидности) может быть обеспечен в рамках основного образования, требуются реальные действия по повышению качества всей образовательной системы. Качественное образование является одновременно предпосылкой инклюзивности и ключом к успеху;

· Удовлетворение индивидуальных потребностей различных групп обучающихся, нуждающихся в дополнительной учебно-лечебной поддержке, требует, прежде всего, их ранней диагностики. Нынешняя зависимость от специализированных консультационных центров и их диагностики не соответствует масштабу ожидаемых потребностей школ, что показывает опыт других стран (например, Польши, где системная реформа роли психолого-педагогических консультационных центров и других институтов в инклюзивной системе также ведутся). Школа должна быть усилена в своей диагностической деятельности, а учителя должны быть оснащены новыми компетенциями и диагностическими инструментами. Учитель не диагностирует расстройства (это по-прежнему роль специалистов консультационного пункта в более сложных случаях, превышающих возможности школы. Школе и учителям необходимы инструменты функциональной диагностики, позволяющие планировать работу с учащимися с особыми потребностями и оценивать ее последствия).

· В некоторых странах, внедряющих инклюзивное образование, уже ведутся работы по разработке таких диагностических инструментов на основе моделей функциональной диагностики МКФ. Однако это трудный, сложный и длительный процесс. Польша воспользовалась некоторым опытом своих зарубежных партнеров и с их учетом создала модель и инструменты функциональной оценки школы. После положительных отзывов был начат процесс их реализации.

· Развитие исследовательской спирали бегущего действия естественным образом перешло в фазу обмена. Польский опыт важен для Казахстана, который недавно решил ввести правовые гарантии инклюзивного образования для всех учащихся. Таким образом, система образования Казахстана сталкивается с теми же проблемами, что и другие страны, внедряющие инклюзивную модель. Также необходимо развивать диагностические компетенции и создавать инструменты для казахских учителей. Научные контакты между двумя странами, в том числе академический обмен, который годами проводит ЗКУ им. М. Утемисова, способствуют передаче знаний и опыта. Это, в свою очередь, является частью спирали изменений, которые годами планировались в казахстанской системе образования. Судя по всему, мы находимся в моменте, когда обе спирали пересекаются.

· Возможность воспользоваться польским опытом в области модели функциональной оценки школы – один из возможных вариантов на пути к качественному образованию для всех в Казахстане. Самосовершенствование безусловно необходимо. Стоит подумать, стоит ли тянуться к польской модели и опробовать возможность ее адаптации. Это также не простой перенос решений из одной страны в другую, но начатая работа над опытом и продуктами, разработанными в других странах, безусловно, значительно сокращает путь к собственным решениям. На наш взгляд, стоит продолжить намеченную спираль деятельности.

Завершая нашу аргументацию, мы хотели бы подчеркнуть, что с научной точки зрения стоит наблюдать за изменениями в системах образования, поскольку это помогает понять нашу текущую образовательную реальность. Работы по

внедрению в Польше будут продолжаться в течение следующих нескольких лет. Однако интерес к сотрудничеству со стороны польских и казахстанских ученых, в том числе работа над совместным исследовательским проектом, побуждает нас делиться также предварительными отчетами.

REFERENCES

- [1] Červinková H. (2012). Badania w działaniu i zaangażowana antropologia edukacyjna *Terazniejszość - Człowiek - Edukacja : Kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej* nr 1 (57), 7-18 [in Russian].
- [2] Gustavsen, B. (2008), Action Research, Practical Challenges and the Formation of Theory, *Action Research*, vol 6, no 4, pp. 421–437 [in English].
- [3] De Polo G., Pradal M., Bortolot S., Buffoni M., Martinuzzi A. (2009), Children with disability at school: the application of ICF-CY in the Veneto region. *Disabil Rehabil.* 31 Suppl 1: S67-73. DOI: 10.3109/09638280903317880 [in English].
- [4] Domagała-Zyśk E., Mariańczyk K., Chrzanowska I., Czarnocka M., Papuda-Dolińska B., Jachimczak B., Podgórska-Jachnik D., Otrębski W., Pawlak K., Olempska-Wysocka M. (2022). *Szkolna Ocena Funkcjonalna: przebieg procesu w aspekcie oceny aktywności i uczestnictwa*. KUL, Lublin (в печати) [in Russian].
- [5] Florian, L. Hollenweger, J., Simeonsson, R.J., Wedell, K., Riddell, S., Terzi, L. & Holland, A. (2006). Cross-Cultural Perspectives on the Classification of Children With Disabilities: Part I. Issues in the Classification of Children With Disabilities. *The Journal of Special Education*. 40(1), 36-45 [in English].
- [6] Góral, A., Jałocha, B., Mazurkiewicz, G., Zawadzki, M. (2019). *Badania w działaniu : książka dla kształcących się w naukach społecznych*. Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
- [7] Herppich, S., Praetorius, A.K., Förster, N., Glogger-Frey, I., Karst K., Leutner, D., ..., Südkamp A. (2018), Teachers' assessment competence: Integrating knowledge-, process-, and product-oriented approaches into a competence-oriented conceptual model. *Teaching and Teacher Education*, vol. 76, pp. 181-193, DOI: 10.1016/j.tate.2017.12.001 [in English].
- [8] Hollenweger, J. (2011). Development of an ICF-based eligibility procedure for education in Switzerland. *BMC Public Health* 11 (Suppl 4), S7. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-11-S4-S7> [in English].
- [9] Lewin, K. (1951), Problems of Research in Social Psychology, in: D. Cartwright (ed.) *Field Theory in Social Science; Selected Theoretical Papers*, Harper & Row, New York [in English].
- [10] Jachimczak, B., Podgórska-Jachnik, D. (2022). Specjalistyczne Centra Wspierające Edukację Włączającą – model teoretyczny i perspektywa wdrożenia do praktyki oświatowej. *Studia z Teorii Wychowania*. Tom XIII, Nr 3 (40), s. 333-348; DOI: 10.5604/01.3001.0016.1141.
- [11] Johansson, A.W., Lindhult, E. (2008). Emancipation or workability? Critical versus pragmatic scientific orientation in action research. *Action Research* 6(1):95-115. DOI: 10.1177/147675030708371 [in English].

[12] Okyere, Ch., Donnelly, C., Aldersey, H.M. (2019). Using the ICF-CY to support Inclusive Education in Ghana. *Exceptionality Education International*, Vol. 29, No. 1, pp. 16–31 ISSN 1918-522716 [in English].

[13] Pasqualotto, L., Lascioli, A. (2020). Icf-based functional profile in education and rehabilitation: a multidisciplinary pilot experience - Il profilo di funzionamento su base ICF: esiti di una sperimentazione. *Journal of Advanced Health Care* 2(1):43-48; DOI: 10.36017/jahc2001-004 [in English].

[14] Podgórska-Jachnik, D. (2021). *Edukacja włączająca w Polsce – bilans otwarcia 2020. Raport*. ORE i MEiN, Warszawa [in English].

[15] Rieu, A., Leuders, T. i Loibl, K., (2022), Teachers' diagnostic judgments on tasks as information processing – The role of pedagogical content knowledge for task diagnosis. *Teaching and Teacher Education*; vol. 111: pp. 1-13. DOI: 10.1016/j.tate.2021.103621 [in English].

[16] Simeonson, R.J. (2006). Defining and Classifying Disability in Children. In M. J. Field, A. M. Jette and L. Martin, (Eds), *Disability in America*, (pp. 67-87). Institute of Medicine, Washington DC [in English].

[17] WHO/BO3 (2001, 2009). *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*. Geneve. <https://www.who.int/standards/classifications/international-classification-of-functioning-disability-and-health> [in English].

Подгорска-Яхник Д., Ергалиева Г.А, Баюканская С.Ф.
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ҮШІН МЕКТЕПТІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ
ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ӘЗІРЛЕУ.
ІС-ӘРЕКЕТТЕГІ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада инклюзивті білім беру моделін жүзеге асыратын білім беру жүйесінде пайдалану үшін Польшадағы мектептің функционалды диагностикасы/бағалау моделі мен құралдарын құру процесі көрсетілген. Инклюзивті білім барлығына жоғары сапалы білім ретінде түсініледі және осылайша сапаны қамтамасыз етуге бағытталған қызметті қажет етеді. Бұл, мысалы, мұғалімдерді жаңа құзыреттермен және диагностикалық құралдармен жабдықтауды білдіреді. Сипатталған модель ХФК функционалды классификациясына негізделген (ДДСҰ/WHO 2001, 2009). Авторлар аяқталған жоба туралы хабардар етіп қана қоймайды, сонымен қатар оның кезеңдерін Левин тұжырымдамасына сәйкес жаңа міндеттер мен мүмкіндіктермен зерттеу спиралының элементтері ретінде талдайды. Талданатын қызмет спиралының мұндай элементі поляк ғылыми серіктесінің тәжірибесін пайдалана отырып, әзірленген құралдарды бейімдеудің бірлескен қазақстандық-поляк жобасы идеясының пайда болуы болып табылады. Бұл білім беру мақсатында функционалды диагностикалық құралдарды құрудың жалықтыратын және ұзақ процесін қысқартуға мүмкіндік береді, бірақ үшінші тарап жүйелік шешімдерін сынау және бейімдеу қажеттілігін жоймайды.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру; мектеп диагностикасы; функционалды диагностика; функционалды бағалау; диагностикалық құзыреттілік; іс-әрекеттегі зерттеу.

Dorota Podgórska-Jachnik, Ergalieva Gulzhan, Bayukanskaya Svetlana
DEVELOPMENT OF TOOLS FOR SCHOOL FUNCTIONAL
DIAGNOSTICS FOR INCLUSIVE EDUCATION. ACTION RESEARCH

Annotation. The article presents the process of creating a model and tools for school functional diagnosis/assessment in Poland for the use of the education system implementing the model of inclusive education. Inclusive education is understood as high-quality education for all, and as such requires pro-quality activities. This means e.g. equipping teachers with new competencies and diagnostic tools. The described model is based on the ICF functional classification (WHO 2001, 2009). The authors not only inform about the completed project, but also analyze its stages as elements of the spiral of research in action - in accordance with Lewin's concept - with emerging new tasks and opportunities. Such an element of the analyzed spiral of activities is the emergence of an idea for a joint Kazakh-Polish project of adaptation of the developed tools, using the experience of the Polish scientific partner. This allows you to shorten the tedious and lengthy process of creating functional diagnosis tools for educational purposes, although it does not relieve you of the need to test and adapt third-party system solutions.

Keywords: inclusive education; school diagnosis; functional diagnosis; functional assessment; diagnostic competence; action research.

UDC 378.1

URSTI 14.35.17

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).32

¹Medeshova A.B*., ²Amanturlina G.K., ³Bakytzhanova G.B.^{1,2}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan³International Financial Center Astana, Astana, Kazakhstan

*Corresponding author: medeshovaa@mail.ru

E-mail: medeshovaa@mail.ru, gulmira_78_78@mail.ru, gulnar.bbg@gmail.com

THE DEVELOPMENT OF DIGITAL COMPETENCE IN HIGHER EDUCATION

Annotation. The digital transformation of education has fundamentally changed the way students learn and learn in higher education. Building students' digital competencies is essential to preparing them for the rapidly changing technological landscape. This article presents a comprehensive framework for developing student competence in the context of digitalization of education. Purpose of the study: to develop effective pedagogical strategies and methods for developing digital competence of part-time students. The developed methodology integrates traditional and digital teaching methods. The methodology developed as a result of the author's research is intended to create a digital ecosystem of higher education.

Keywords: digital competence; digital skill; distance learning; digitalization of education.

Introduction

In recent years, the development of digital competence has become a critical issue in higher education. The increasing use of technology in teaching and learning has created new opportunities and challenges for educators and students alike. Digital competence refers to the ability to use technology to achieve educational goals, including the ability to access, evaluate, create, and communicate information in a digital environment. This report will explore the development of digital competence in higher education and examine the challenges and opportunities associated with it.

Research materials and methods

The main feature of distance learning is the use of synchronous and asynchronous methods. Synchronous learning (online learning) is a type of educational activity in which classes are conducted in real time via the Internet. This is the interaction of the student and the teacher online according to the schedule of classes. Synchronous training includes a webinar, a web conference, educational television, the Internet, radio, and telephone conversations. In asynchronous learning, the student can work on an individual schedule without time limits. The duration of the training may also be longer than the time of one lesson. If necessary, he can repeat the training material several times. In asynchronous learning, communication between the student and the teacher is carried out through e-mail correspondence, analysis on the forum,

transmission of audio and fax messages. Offline learning (asynchronous) is a type of educational activity carried out offline when the Internet is turned off. Integrated or blended learning is a technology for organizing the educational process, including the joint use of traditional learning technologies and e-learning, distance learning.

Distance learning is conducted in full-time and part-time formats. In the first format, the student studies the curriculum full-time in the traditional format. And in the second format, he studies in his free time (evenings, weekends) without interrupting work.

The free use of such distance learning modes and formats has led pedagogical science to digitalization through "open education".

Foreign scientists were among the first to theoretically substantiate and put into practice modern information technologies in the field of education.

The free use of distance learning modes and formats forms the following digital competencies for students.

Digital Competence in Higher Education:

Digital competence has become an essential skill for students in higher education. In today's digital age, students are required to use technology to access information, collaborate with peers, and complete assignments. Therefore, it is crucial that students develop digital competence to succeed in their academic and professional lives.

According to the European Commission, digital competence is defined as "the confident, critical, and responsible use of, and engagement with, digital technologies for learning, at work, and for participation in society." In higher education, digital competence involves the ability to use a variety of digital tools, including software applications, social media, and online learning platforms.[1]

The development of digital competence in higher education is not only essential for students but also for educators. Educators must be equipped with the necessary digital skills to effectively use technology in teaching and learning. This includes the ability to design and deliver online courses, provide digital feedback, and use digital tools to support student learning.

Importance of Digital Competence in Higher Education:

Digital competence is becoming increasingly important in higher education due to the changing nature of the workforce. Many jobs now require digital skills and competencies, and this trend is expected to continue in the future. Therefore, students who do not have digital skills and competencies may struggle to find employment after graduation.

Moreover, digital competence is also essential for academic success. Many universities are now offering online courses and using digital tools in the classroom. Therefore, students who do not have digital skills may struggle to succeed in these courses and may not achieve their academic goals.

The development of digital competence in higher education can also promote critical thinking and creativity. Digital tools and resources can be used to promote collaboration, communication, and problem-solving skills among students. This can lead to increased engagement and participation in the learning process. [2]

Development of Digital Competence in Higher Education:

The development of digital competence in higher education involves the acquisition of specific digital skills and competencies. These skills and competencies can be broadly categorized into four categories:

- Information and Data Literacy:

Information and data literacy involve the ability to access, evaluate, and use information effectively. Students must be able to use digital tools and resources to find and evaluate information and use it to achieve academic and professional goals.

- Digital Communication and Collaboration:

Digital communication and collaboration involve the ability to communicate and collaborate with peers and educators in a digital environment. This can involve the use of social media, online learning platforms, and other digital tools.

- Digital Content Creation:

Digital content creation involves the ability to create and share digital content, including multimedia presentations, videos, and webpages. This requires proficiency in a range of digital tools and software applications.

- Digital Safety and Citizenship:

Digital safety and citizenship involve the responsible and ethical use of digital technologies. This includes the ability to protect personal information online, understand digital copyright laws, and avoid online scams and threats.

The development of digital competence in higher education requires a coordinated effort from educators, educational institutions, and policymakers. Educational institutions should provide students with access to technology and digital resources and integrate digital competence into the curriculum. Educators should be trained in the use of digital tools and should be encouraged to use them in the classroom. Policymakers should provide funding and resources to support the development of digital competence in higher education.[3]

Challenges of Developing Digital Competence in Higher Education:

Despite the importance of digital competence in higher education, there are several challenges associated with its development. One of the primary challenges is the lack of digital skills among educators. Many educators do not have the necessary skills to effectively use technology in teaching and learning. This can lead to ineffective use of technology in the classroom and can hinder the development of digital competence among students.

Another challenge is the digital divide. Not all students have equal access to technology and digital resources. Students from disadvantaged backgrounds may not have access to computers or high-speed internet, which can hinder their ability to develop digital competence. This can create a digital divide between students and can lead to inequalities in learning outcomes.

The rapid pace of technological change is another challenge associated with the development of digital competence. New technologies are constantly emerging, and educators and students must continuously adapt to these changes. This can be challenging, especially for educators who may not have the time or resources to keep up with technological advancements. [4]

Opportunities of Developing Digital Competence in Higher Education:

Despite the challenges, the development of digital competence in higher education also presents several opportunities. One of the main opportunities is the ability to provide flexible and accessible learning opportunities. Digital technologies can provide students with the ability to access educational resources and complete assignments at their own pace and convenience. This can be especially beneficial for students who may have work or family commitments that prevent them from attending traditional classes.

Another opportunity is the ability to enhance collaboration and communication among students. Digital technologies can provide students with the ability to communicate and collaborate with peers in real-time, regardless of their physical location. This can lead to increased engagement and participation in group work and can enhance the overall learning experience.

The use of digital technologies in teaching and learning can also provide educators with the ability to personalize learning experiences. Digital tools can be used to tailor instruction to individual student needs and learning styles. This can lead to improved learning outcomes and increased student motivation.[5]

Strategies for Developing Digital Competence in Higher Education:

To overcome the challenges associated with developing digital competence in higher education and take advantage of the opportunities, several strategies can be employed. These include:[6]

Professional Development for Educators:

Professional development programs can be designed to provide educators with the necessary skills and knowledge to effectively use technology in teaching and learning. This can include workshops, training sessions, and online courses.

Curriculum Integration:

Digital competence should be integrated into the curriculum across all disciplines. This can involve the development of specific courses or modules that focus on digital skills and competencies. The integration of digital tools and resources into existing courses can also be beneficial in promoting the development of digital competence.

Technology Infrastructure:

To ensure that all students have equal access to technology and digital resources, educational institutions should invest in technology infrastructure. This can involve providing access to computers, high-speed internet, and other digital resources. Educational institutions can also consider providing laptops or tablets to students who may not have access to technology at home.[7]

Collaboration and Partnerships:

Collaboration and partnerships between educational institutions, industry, and government can also be beneficial in promoting the development of digital competence. Industry and government can provide funding and resources to support the development of digital competence in higher education. Educational institutions can also collaborate with industry partners to provide students with opportunities for internships or work experience in digital fields.

Digital Assessment:

Assessment of digital competence should be integrated into the evaluation of student performance. This can involve the development of specific assessment criteria for digital competence or the use of digital tools for assessment. This can provide

students with feedback on their digital skills and competencies and can help to promote the development of digital competence.

Conclusion

The development of digital competence in higher education is essential for students and educators alike. Despite the challenges associated with its development, there are several opportunities that can be taken advantage of. Strategies such as professional development for educators, curriculum integration, technology infrastructure, collaboration and partnerships, and digital assessment can be employed to promote the development of digital competence. Educational institutions, industry, and government should work together to ensure that all students have the necessary digital skills and competencies to succeed in today's digital age.

Based on the analysis of theoretical and experimental work, the programmatic, technical, informational, methodological training of the teacher and the change in the motivation of students for distance learning and the quality of knowledge are revealed. The educational activities were organized in connection with the increased activity of students.

Scientific and methodological research was analyzed in accordance with the topic. To define the concept of activating distance learning, pedagogical works were considered. However, complementarity rather than contradiction prevailed among the views. Through the platform, 241 students have completed various courses and received certificates.

REFERENCES

- [1] European Commission. (2018). Developing digital competences in education. <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/developing-digital-competences-education> [in English].
- [2] Yu Zhao, Ana María Pinto Llorente, María Cruz Sánchez Gómez, Digital competence in higher education research: A systematic literature review, *Computers & Education*, Volume 168, 2021, 104212, ISSN03601315, <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104212> (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131521000890>) [in English].
- [3] Hague, C., & Payton, S. (2010). Digital literacy across the curriculum (Vol. 4, No. 1, pp. 1-63). Bristol: Futurelab. [in English].
- [4] Jenkins, H. (2009). Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century (p. 145). The MIT press [in English].
- [5] Helsper, E. J., & Eynon, R. (2010). Digital natives: Where is the evidence? *British Educational Research Journal*, 36(3), 503-520 [in English].
- [6] Huang, R., Tlili, A., Chang, T. W., Nascimbeni, F., & Burgos, D. (2021). The Integration of Technology in Teaching and Learning: A Review of Digital Competence Development in Higher Education. *Journal of Educational Technology & Society*, 24(1), 74-88 [in English].
- [7] Medeshova, A., Kassymova, A., Mutalovab, Z., & Kamalovab, G. (2022). Distance Learning Activation in Higher Education/A. Medeshova, A. Kassymova, Zh. Mutalova, G. Kamalova// *European Journal of Contemporary Education*, 11(3). – P. 831-845. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.831. <https://ejce.cherkasgu.press> [in English].

Медешова А.Б., Амантурлина Г.К., Бакытжанова Г.Б.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУ

Анатпа. Білім берудің цифрлық трансформациясы студенттердің жоғары оқу орындарында білім алу тәсілін түбегейлі өзгертті. Студенттердің цифрлық құзыреттіліктерін қалыптастыру оларды тез өзгертін технологиялық ландшафтқа дайындау үшін өте маңызды. Бұл мақалада білім беруді цифрландыру контекстінде студенттердің құзыреттілігін дамытудың кешенді негізі келтірілген.

Зерттеудің мақсаты: сырттай оқитын студенттердің цифрлық құзыреттілігін дамытудың тиімді педагогикалық стратегиялары мен әдістерін әзірлеу. Әзірленген әдіс дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістерін біріктіреді. Автордың зерттеуі нәтижесінде жасалған әдістеме жоғары білімнің цифрлық экожүйесін құруға арналған.

Кілт сөздер: Цифрлық құзыреттілік; цифрлық дағды; қашықтықтан оқыту; білім беруді цифрландыру.

Медешова А.Б., Амантурлина Г.К., Бакытжанова Г.Б.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. Цифровая трансформация образования коренным образом изменила то, как студенты учатся в высших учебных заведениях. Формирование цифровых компетенций студентов имеет важное значение для подготовки их к быстро меняющемуся технологическому ландшафту. В этой статье представлена комплексная основа для развития компетенций студентов в контексте цифровизации образования.

Цель исследования: разработать эффективные педагогические стратегии и методы развития цифровой компетентности студентов-заочников. Разработанная методика объединяет традиционные и цифровые методы обучения. Методология, разработанная в результате исследования автора, предназначена для создания цифровой экосистемы высшего образования.

Ключевые слова: Цифровая компетентность; цифровой навык; дистанционное обучение; цифровизация образования.

UDC 811.111
IRSTI 16.41.25
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).33

¹Kismetova Galiya, ²Mambetova Gulzhanat *
^{1,2} M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan
*Correspondence: gulzhanat_1305@mail.ru

E-mail: galiya-1969@mail.ru, gulzhanat_1305@mail.ru

COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING AND LEARNING PROCESS

Annotation. Communicative approach is used and applied as an alternative method in the process of teaching-learning that focuses on language as a medium of communication. Communication ability involves in understanding fully the vocabulary, grammar, comprehension, and all aspects of English skills such as reading, listening, speaking and writing. One main focus of the classroom action research that appears from communicative approach which is applied in the process of teaching-learning academic reading will be discussed. Communicative approach emphasizes on communication in the learning process rather than mastery of linguistic forms. Teacher's role is to facilitate students in the communication process. While the students do a lot of practice. In addition to that, accuracy and fluency are used simultaneously. The results showed the application of communicative approach effectively improved the students' ability such as improvement of some aspects, for example, aspects of English: vocabulary, grammar, pronunciation, communication, and ability of cooperation, collaboration, socialization, sharing ideas, opinion, and suggestion. The objective of teaching, the form of teaching—learning activity, and the kinds of learning material used by the teachers were consistent with those which were recommended by communicative approach.

Keywords: communicative approach; academic reading; application; simultaneously; teaching-learning activity.

Introduction

The communicative approach is based on the idea that learning language successfully comes through having to communicate real meaning. When learners are involved in real communication, their natural strategies for language acquisition will be used, and this will allow them to learn to use the language.

“Communicative Approach in language learning is an approach that is used in learning the second language or foreign language that emphasizes on the improvement of communicative ability”, that is “the ability of applying the language principle in order to produce grammatical sentences and understand ‘when, where, and to whom’ the sentences used”. [1] Communicative method focuses on language as a medium of

communication. It recognize that communication has a social purpose – learner which has something to say or find out.

Communicative approach is much more pupil-orientated, because dictated by pupil's needs and interests.

Communicative approach seeks to personalise and localise language and adapt it to interests of pupils. The main principles of communicative approach include: 1) goal of effective communication, 2) learning language by using it to communicate, 3) focus on meaning and appropriate usage, 4) focus both on fluency and accuracy, 5) use of authentic materials to reflect real life situation, and 6) integration of four skills (speaking, writing, reading and listening) [2]

It can be concluded that Communicative Approach is one of the important approaches to help learners to be able to contact with others in order to talk fluently and to express about themselves confidently and to present many social issues in their environment as quick as possible. "Communicative Approach in the language learning pays attention to the language structural aspects and its functional aspects". "Language structural aspects focus on language form grammatically, while language functional aspects relate to the functions of language form itself" [3].

Materials and types of research

The study reported here focuses on the benefit of Communicative Approach that could be used as an Alternative Method in Improving Students' Achievement. Communicative Approach could improve student's learning activities, especially in using the language directly to read, speak, communicate, debate, argue, exchange ideas, discuss, especially in improving reading skills in English and understanding the content. Moreover, seeing the fact and based on the reality that the students' English achievement especially students' ability The low achievement might be caused by low input quality, the weakness of English basic ability, irrelevant syllabus, the conventional of learning method, and students' attitude toward the difficulty of English.

Communicative Approach was used in the teaching-learning process because it could make students using English to do the tasks given, besides language input could be intensive and students would actively involve in the process of learning. Communicative Approach here followed by meaningful principle that learning would improve if the subject was relevant to the need of the students. By using the language actively the improvement of students' achievement would increase.

Research Question and tasks

There were two research questions to be answered through the research:

- 1) How is teaching by applying communicative approach?**
- 2) How far is the influence?**

To find the answers of those two questions, the researcher carried out the research process by finding the data first. The data were taken by giving pre-test, doing observation by active participation, deep interview, and giving task.

Communicative Approach includes Task is used in teaching academic reading. The concentration is on the need of the students and the task given is well prepared. The Task which is given to the students is taken from all aspects of academic reading. They are done in the classroom in a group discussion. Each group consists of 5 students. The

students are active in speaking English, giving opinion, sharing ideas, discussing some aspects of reading for academic purposes. Task is given to the students by means of treatment into three cycles. Each cycle has five meetings. In giving the task there is an activity that should be done by the students. The Task consists of three aspects:

- 1) fluency,
- 2) accuracy,
- 3) complexity.

It includes classifying, predicting, inducing, taking note, concept mapping, questioning, personalizing, brainstorming, reflecting, and authentic assessment.

Students, in doing the tasks are claimed by active participation, diligent, hard-working, and able to communicate, brave to propose opinion, and brave to speak English. [4] The more serious of the students in doing the tasks, the more active they use the language. All the activities will give influence to the students in improving the ability of reading for academic purposes in the cognitive, affective, and psychomotor aspects.

The Form and Procedure of Teaching-Learning Activities

The form of teaching-learning activity is task-based instruction. Lecturer gives task and instruction to the students, the students do the task in a group. The procedure of reading activity consists of three steps: pre-reading, whilst-reading, and post-reading activities. All the activities and analysis are done simultaneously and integrated. Reading skills used are Skimming, Scanning, Reading for detailed information, Reading between the lines, Predicting, and Deducing the meaning from context. In teaching grammar, lecturer uses Exposure, Generalization, Reinforcement, and Application techniques.

The Influence of its Application

The influence of using communicative approach to the teaching-learning process is the activity of the students' learning in the classroom in the form of active speaking English every time. They discuss in English, they are active in reading, listening, speaking, and writing. Learning activity is limited to the activity which can be observed.

The focus of the research is the teaching-learning in the classroom, not the result of their study. If the result of students' learning mentioned here, it is only as a secondary quality. Learning the axiom of language like spelling, grammar, and vocabulary is not the objective of learning but it is only a supporter of its activity.

There are four language skills: reading, listening, speaking, and writing skills.

The first two skills is called receptive skill and those two last skills are called productive skill [5].

The skills and the activities are:

Reading Skill

- a) to guess the meaning of word based on the context used
- b) to determine the main idea of a reading text
- c) to differentiate the fact and idea in the reading text

Listening Skill

- a) to give answer of the oral questions about a topic
- b) to fulfill the chart/table based on the oral information
- c) to do the task based on instruction given orally

Speaking Skill

- a) to give questions and answers of a topic
- b) to report the result of the discussion
- c) to share opinion about something important

Writing Skill

- a) to make summary of reading text
- b) to write the answer in order to understand the text
- c) to write a formal letter and an individual letter in a good and right form.

All the indicators mentioned above became the specific learning purpose which was used as a starting point of learning

activity using communicative approach in the classroom

Delivering Task

The tasks were given orally or in writing. Supported elements to facilitate the delivery and completion of the tasks were given. Introductory and short descriptions toward the tasks were given orally. It might be served smoothly, clearly and understandable. [6]

Controlling the Class

Controlling the class was arranged for supporting the implementation of classroom teaching-learning activities. It might be conducted as well as the class became optimally effective and conducive.

Evaluating the Students' Learning Activities and Results

The students learning outcomes might be evaluated in order to know the result and the improvement. Assessment was carried out by using two approaches, namely a process approach and the approach of the product (valuation approach). The tasks undertaken during the student teaching-learning process served as an assessment tool.

Conclusions

This study describes the results of a classroom action research using communicative approach. It can be stated that communicative approach can be used as an alternative method in teaching, but it must be applied a little bit strictly because it has some rules to be followed. In observing the principles of Communicative Approach there were positive and negative influences. The dimensions of the purpose of study, model syllabus, the form and procedure of teaching-learning process are suitable with the principle of the method. While the intensity of teaching-learning activity, the quality of teacher's role, and the quality of students' role were not suitable yet. It caused the failure of the teaching-learning process. In related to the above discussion, it can be summarized that the application of communicative approach in teaching must be well done in accordance with the principle. If there is a good planning but the application is not good the result is also bad. The bad influence of applying communicative approach in English Letters students who follow three indicators: 1) the implication of the approach is not so good it is proven by the fact that the approach is not effective to be used to improve the ability of the students. The students do not involve actively in doing and finishing the task; 2) The answers and the works of the students are not discussed and analyzed intensively; 3) The domination of the teacher in the teaching-learning process is still prominent.

REFERENCES

- [1] Brown, H. D. (2001). *Teaching by Principles. An Interactive Approach to Language Pedagogy (2nd Ed)*. New York: A.W. Longman, Inc. [In English].
- [2] Littlewood, W. (1988). *Communicative Language Teaching: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].
- [3] Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching. A Comprehensively Revised Edition of Designing Task for the Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].
- [4] Raka Joni, T. (1998). *Penelitian Tindakan Kelas: Beberapa Permasalahannya*. Jakarta: PCP PGSM Ditjen Dikti [In English].
- [5] Richards, Jack C., & David Nunan. (1990). *The Dilemma of Teacher Education in Second Language Teaching, Second Language Teacher Education (ed)*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].
- [6] Richards, Jack C., & Rogers, Theodore S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching (2nd Ed)*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].
- [7] Richards, Jack C., & Rogers, Theodore S. (1997). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].
- [8] Soedijarto. (1993). *Memantapkan Sistem Pendidikan Nasional*. Jakarta: PT. Gramedia Widiasarana Indonesia [In English].
- [9] Wikipedia. (n.d.). Retrieved March 12, 2010, <https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/4711/Capstone%20Project.%20Ualikh.docx?sequence=1&isAllowed=y> [In English].
- [10] <https://www.kaznpu.kz/ru/12984/news/> [In English].
- [11] Bizhkenova, A. (2013). “Foreign language education in Kazakhstan and the modern world”. Astana, pp.74-78 [In English].
- [12] Altynsarin, I. (2013). Methodological aspects of determining the content of the English language: Teaching aid - Astana: National Academy of education after I (pp. 81). Almaty: Altynsarin [In English].
- [13] Moldabek, K. (2010). Scientific and methodological foundations of teaching the Kazakh language through communicative method in primary school: Abstract of a thesis of the Doctor of Education. - Almaty. 51 [In English].

Кисметова Г.Н, Мамбетова Г.Г

ОҚЫТУ МЕН ОҚУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІ ӘДІС

Андатпа. Коммуникативтік әдіс тілдің қатынас құралы ретінде бағытталған оқыту. Бұл оқыту үдерісінде балама әдіс ретінде қолданылады. Қарым-қатынастың бұл қабілеті шет тілінің лексикасын, грамматикасын түсінуді және оқылым, тыңдалым, сөйлеу және жазылым сияқты тілдік дағдыларының барлық аспектілерін толық түсінуді қамтиды. Ортадағы іс-әрекетті зерттеудің негізгі бағыттарының бірі академиялық оқуды, соның ішінде оқыту процесінде қолданылатын коммуникативті тәсілден туындайды. Коммуникативтік тәсіл тілдік формаларды меңгеруден гөрі оқу процесінде қарым-қатынасқа баса назар аударады. Мұғалімнің рөлі шет тілін үйренушілерге қарым-қатынас процесінде көмектесу болып табылады. Шет тілін үйренушілер көп жаттығулар жасайды. Бұған қоса, дәлдік пен еркіндік қатар қолданылады. Нәтижелер коммуникативті

тәсілді қолдану шет тілін үйренушілердің кейбір аспектілерін мысалы, ағылшын тілінің лексикасын, грамматикасын, айтылуын, коммуникациясын және ынтымақтастық, әлеуметтену, ой бөлісу, пікір алмасу, және ұсыныс секілді аспектилерді қолданады. Оқытудың мақсаты оқу әрекетінің формасы және мұғалімдер пайдаланатын оқу материалының түрлері коммуникативті әдіспен ұсынылғанмен сәйкес болды.

Кілт сөздер: коммуникативті тәсіл; академиялық оқу; қолдану; бір мезгілде; оқыту және оқу әрекеті.

Кисметова Г.Н, Мамбетова Г.Г.
КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ И
ОБУЧЕНИИ

Аннотация. Коммуникативный подход используется и применяется как альтернативный метод в процессе преподавания – обучения, ориентированного на язык как средство общения. Коммуникативные способности включают полное понимание словарного запаса, грамматики, понимания и всех аспектов навыков английского языка, таких как чтение, аудирование, говорение и письмо. Будет обсужден один из основных направлений исследования действий в окружение, который вытекает из коммуникативного подхода, который применяется в процессе обучения – обучение академическому чтению. Коммуникативный подход делает упор на общение в процессе обучения, а не на овладение языковыми формами. Роль учителя – помочь учащимся в процессе общения. При этом студенты много практикуются. Кроме того, одновременно используются точность и беглость речи. Результаты показали, что применение коммуникативного подхода эффективно улучшило способности учащихся, такие как улучшение некоторых аспектов, например, аспектов английского языка: словарного запаса, грамматики, произношения, общения, а также способности сотрудничества, социализации, обмена идеями, мнениями, и предложение. Цель обучения, форма учебной деятельности и виды учебного материала, используемые преподавателями, соответствовали тем, которые рекомендовал коммуникативный подход.

Ключевые слова: коммуникативный подход; академическое чтение; применение; одновременно; учебно-учебная деятельность.

УДК 81'243
МРНТИ 16.41.00
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).34

¹Фролов И.М.*, ²Габдешева А.Е.
^{1,2}Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан
*Автор-корреспондент: lord32x@mail.ru

E-mail: lord32x@mail.ru, astragab@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ГРУППОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМ-ФИЛОЛОГАМ

Аннотация. Статья посвящена вопросу использования групповых технологий в преподавании дисциплины «Иностранный язык» студентам филологических профилей. В статье дается краткий обзор истории возникновения групповых методов работы с древних времен до наших дней. Особое внимание уделяется самому понятию групповой работы, приводятся определения, предложенные различными учеными. Автор останавливается на преимуществах и недостатках групповых технологий, анализирует роль преподавателя в организации группового обучения. Отдельно освещаются этапы проведения групповой работы. Особое внимание обращается на важность подготовительного этапа, от которого зависит успешность выполнения всего задания и поддержание мотивации студентов. В статье приводится пример применения групповых технологий в обучении иностранному языку студентов-филологов, делаются выводы о положительных и отрицательных результатах применения методов.

Ключевые слова: коммуникация; групповые технологии; обучение иностранному языку; коммуникативная компетенция; языковое образование; критическое мышление; обучение в сотрудничестве; работа в команде.

Введение

Применение групповой технологии является популярным в наши дни. Однако своими корнями групповая работа уходит в далекое прошлое. Еще в античные времена, а затем и в Средневековье ученики обучались посредством взаимодействия друг с другом.

Ян Амос Коменский говорил о возможности обучения более талантливыми учениками своих товарищей и писал: «Все то, что усвоено, в свою очередь, должно быть передаваемо другим и для других».

В XX веке за рубежом и в Советском Союзе групповое обучение активно применялось в рамках студийной системы Павела Петровича Блонского, дальтон-плана Елены Паркхерст и сочетательного диалога Александра Григорьевича Ривина. Несмотря на различия вышеперечисленных систем, они имели между собой много общего. Учащиеся создавали группы, сами планировали свои

занятия, каждый мог стать обучающим, а учитель выполнял функцию организатора и консультанта. Контроль также часто проводился как групповая форма работы. Проводились конференции по обобщению пройденного материала, организовывались выставки, осуществлялось написание коллективных работ. Позднее данные методы были признаны малоэффективными и подвергнуты критике.

В последние десятилетия интерес к групповым технологиям возрос и снова оказался в поле зрения как исследователей, так и преподавателей-практиков на всех уровнях обучения. В настоящее время групповые технологии широко применяются в преподавании самых разных дисциплин и рассматриваются как одно из наиболее значимых направлений повышения эффективности процесса обучения. В западной методике широко применяется метод так называемого «обучения в сотрудничестве», или «collaborative learning», предложенный американскими учеными из университетов Джона Хопкинса, Миннесоты и Калифорнии (Р. Славин, Р. Джонсон, Д. Джонсон, Дж. Аронсон). В научной литературе существуют различные подходы к пониманию того, что следует считать групповой работой. О. Ал-Аззави и Б. Ал-Казали определяют групповую работу как ситуацию, в которой два или более студентов работают вместе для достижения общей цели. По мнению Н.А. Дмитренко и С.А. Орлова, «учебно-познавательная деятельность может считаться групповой (в отличие от обучения в группе) только в том случае, если ее цель осознается всеми участниками учебного процесса как единая, требующая объединения усилий всей группы, предполагающая некоторое разделение учебного труда на основе кооперации, при этом между учащимися формируются отношения ответственной зависимости, а контроль со стороны педагога сочетается с взаимоконтролем».

Преимущества подхода

Групповая работа на занятиях по иностранному языку особенно важна и во многом составляет основу современного преподавания данной дисциплины. Она активизирует учащегося как субъекта учебно-познавательной деятельности, способствует формированию коммуникативной компетенции. В отечественной научной школе групповая работа на уроке иностранного языка рассматривается как форма организации познавательной деятельности, вовлекающей в выполнение учебного задания двух и более обучающихся. При этом особенно подчеркивается необходимость соблюдения принципов сотрудничества и собственная инициатива обучающихся к использованию иностранного языка. Также делается вывод о том, что выполнение задания не является единственной целью работы в группе. Чрезвычайно важным представляется сам процесс совместной работы, развитие умения общаться на иностранном языке и взаимодействовать в команде.

Среди основных преимуществ групповой формы обучения выделяются такие как развитие умения ставить цель работы и планировать собственную деятельность для ее достижения, учет индивидуальных особенностей обучающихся, развитие внимания, повышение уровня автономии и личной ответственности каждого члена группы, улучшение психологического климата в классе или учебной группе, повышение мотивации к обучению.

Вместе с тем данная форма обучения может иметь и ряд недостатков. Так, в процессе групповой работы обучающий может временно потерять контроль над учебной группой, при этом организация групповой работы требует с его стороны больших усилий. Кроме этого, в группе, как правило, присутствуют как учащиеся, предпочитающие индивидуальную деятельность, так и те, кто склонен пользоваться плодами чужой работы.

Методология подхода

В этой связи особенно важна роль обучающего, в чьи задачи входит планирование и организация групповой работы на занятии с учетом индивидуальных особенностей участников и специфики преподаваемой дисциплины. Выбор роли, принимаемой на себя учителем, зависит от таких факторов, как конкретная форма групповой работы, уровень владения языком, взаимоотношения между обучающимися и т.д. Необходимо найти баланс, так как высокая степень вмешательства учителя препятствует развитию автономии обучающихся и снижает качество результата работы, а низкая степень вмешательства может привести к потере контроля над группой и ходом работы, а также понизить авторитет учителя среди учеников.

Исследователи говорят о следующих возможных функциях обучающего при организации групповой работы:

1. Контролер;
2. Источник информации;
3. Участник;
4. Тьютор;
5. Помощник.

Учитель-контролер в ходе работы определяет, что и когда необходимо делать каждому из учеников, детально организывает процесс общения. Степень вмешательства учителя-контролера чрезвычайно высока, в результате учащиеся могут почувствовать давление, их мотивация к обучению может снизиться. Учитель может выступать источником информации, то есть подсказать значение незнакомых слов, посоветовать литературу или интернет-источники, необходимые для подготовки выполнения задания. Некоторые формы групповой работы, например, дискуссия и мозговой штурм, могут предполагать такую роль обучающего, как участник. Находясь в этой роли, обучающий может выступить «на равных» с обучающимися, что способствует установлению с ними доверительных отношений. Кроме того, участие педагога в выполнении задания дополнительно стимулирует интерес учащихся, делает процесс обучения более живым. Иногда в процессе работы над долгосрочным заданием обучающий может давать консультации обучающимся индивидуально или в мини-группах или давать указания по выполнению работы на том или ином этапе. В такой ситуации он выступает наставником, или тьютором. Наконец, обучающий может подсказывать ученикам по ходу выполнения задания. Это может быть незнакомое слово или следующий шаг в решении задачи, если обучаемый растерялся или забыл что-либо.

Формирование групп для групповой работы на занятии происходит с учетом конкретных учебных задач. Каждой из групп дается определенное задание,

которое должно быть выполнено в сотрудничестве. Руководить выполнением задания может обучающий или лидер группы. При этом необходимо так распределять элементы задания внутри группы, чтобы была возможность выявить и оценить личный вклад каждого члена группы. В этой связи состав группы подбирается с учетом того, чтобы каждый из ее членов мог реализовать свои возможности максимально эффективно. Характер работы также влияет на состав группы, который может меняться от занятия к занятию. Группы могут быть однородные и разнородные, то есть состоящие из обучающихся одинакового или разного уровня подготовки. В случае формирования однородных групп уровень подготовки обучающихся должен быть достаточно высоким, так как группа, состоящая только из слабо подготовленных учеников, может не справиться с заданием. Также возможно формирование групп по желанию учащихся, что способствует повышению мотивации и стимулирует интерес к выполнению задания. Оказавшись в одной группе с людьми, приятными для общения, ученики могут быстрее договориться о роли каждого и скорее переходить от этапа к этапу решения поставленной учебной задачи. Кроме этого, группы могут быть сформированы случайным образом. Это могут быть учащиеся, сидящие рядом, или учащиеся, родившиеся в определенный месяц и т.д. Формирование групп случайным образом является самым простым вариантом и занимает минимальное количество времени.

Этапы подхода

Проведение групповой работы предполагает определенные этапы работы с обучающимися. Ученые выделяют разное число возможных этапов учебной деятельности. Более развернутый вариант предполагает следующие этапы:

1. Диагностический этап. На этом этапе проводится изучение уровня подготовки учащихся, их психологических особенностей и особенностей взаимоотношений в коллективе.

2. Формирование микрогрупп. На этом этапе необходимо прийти к пониманию того, какое количество групп нужно для выполнения заданий, и какое число обучающихся они должны включать. Необходимо также прийти к заключению о том, на какой основе будут формироваться группы, будут они постоянными или их участники будут меняться.

3. Подготовка лидеров. Этот этап особенно важен для формирования постоянных групп, то есть тех, совместная деятельность которых будет осуществляться неоднократно.

4. Целеполагание. Постановка целей и задач может осуществляться на разных этапах работы. Если в начале определяется, чего именно должна добиться группа в результате выполнения задания, то в середине или в конце может возникнуть необходимость соотнести поставленные раньше цели и полученные результаты.

5. Организация групповой деятельности в учебном коллективе. На этом этапе происходит собственно выполнение учебного задания в микрогруппах, осуществляется взаимодействие участников, лидера и, при необходимости, обучающего.

6. Представление результатов групповой работы. По завершении выполнения задания обучающиеся сообщают о результатах своей работы. Отчет может быть представлен в устной или письменной форме, в виде презентации, доклада и т.д. Важно, чтобы каждый участник группы понимал ценность собственной деятельности и ощущал личный вклад в общий результат.

7. Контроль и оценивание. Это очень сложный этап работы, так как необходимо оценивать как индивидуальные достижения участников, так и работу группы в целом. Обучающему нужно выбрать метод оценивания, разработать критерии. Кроме этого, может иметь место взаимооценивание и самооценивание со стороны обучающихся.

8. Анализ групповой работы. На этом этапе анализируется работа всех участников, делается вывод о достижении поставленных целей и решении задач, отмечаются положительные и отрицательные моменты групповой работы, намечаются возможные цели для дальнейшей деятельности.

Существуют различные методы и приемы групповых форм работы, применяемые в преподавании иностранного языка, среди которых следует упомянуть такие как метод мозаики / групповой пазл, дискуссионная пирамида, метод станций, кейс-стади, ролевая игра, мозговой штурм, метод проектов и техника аквариума. Также к групповым технологиям некоторые исследователи относят групповой опрос, учебную встречу и диспут.

Применение групповых технологий для более эффективного изучения иностранного языка широко применяется в средней школе. Однако на занятиях в университете групповая работа также может быть очень полезной. Как известно, основной задачей обучения иностранному языку является формирование межкультурной коммуникативной компетенции. Вместе с тем обучение студентов различных профилей имеет свою специфику, связанную с основной сферой их интересов. Далее хотелось бы остановиться на возможностях применения групповых технологий в преподавании дисциплины «Иностранный язык» студентам, обучающимся по направлению «Педагогическое образование», профиль «Русский язык и иностранный язык». Это студенты, изучающие филологические дисциплины с целью стать учителями русского языка. Однако, кроме этого, они также готовятся стать учителями иностранного языка, что, несмотря на наличие в учебном плане специальных дисциплин, накладывает отпечаток на изучение общеобразовательной дисциплины. Будущие специалисты в области русского языка, безусловно, имеют хорошую подготовку по русской литературе. Однако, как показывает практика, во многих случаях их знания ограничиваются школьной, а позднее университетской программой. Что касается их представлений о зарубежной, а именно англоязычной литературе, они остаются на минимальном уровне. В курсе «Зарубежная литература» изучается мировой литературный процесс, но после проведения опроса становится очевидным низкая информированность студентов начальных именно о литературе страны изучаемого иностранного языка. В программе дисциплины «Иностранный язык» присутствует раздел, посвященный чтению и книгам. Представляется возможным в рамках изучения темы кратко познакомить студентов с историей английской литературы, сформировать представление о наиболее значительных

писателях прошлого и настоящего и, таким образом, совместить изучение иностранного языка и культуры его стран. Безусловно, невозможно в рамках нескольких учебных часов дать подробную информацию об авторах и их произведениях, но провести своеобразный «ликбез» вполне по силам.

Материалы и методы исследования

С этой целью нами была предпринята попытка применить групповые методы обучения, такие как метод мозаики и метод станций. При этом применение метода станций стало своего рода заключительным этапом работы, проведенной в рамках первого метода.

Метод мозаики: дидактический метод групповой работы, при котором у учащихся возникает позитивная зависимость друг от друга. Было выделено 3 основных этапа работы. Некоторые из упомянутых выше этапов работы были опущены в силу объективных факторов. Там, где преподаватель давно работает с группой, диагностический этап был реализован раньше. Этап подготовки лидеров, формирование групп и целеполагание вошли в подготовительный этап, а этапы оценивания и анализа работы – в заключительный. Задание выполнялось в течение учебной пары, то есть 1 час 30 минут.

1. Подготовительный. Учебная группа делилась на микрогруппы по 4 человека в каждой. Формирование групп происходило по желанию студентов. Они хорошо знакомы друг с другом и имеют позитивный опыт взаимодействия. Каждая из групп включала трех активных участников и эксперта. Перед студентами каждой группы была поставлена задача составить краткий обзор по истории английской литературы определенного периода (XVI – XVII вв., XVIII в., XIX в., XX – XXI вв.). Функции участников микрогруппы были распределены следующим образом: один студент должен был подобрать материал и приготовить краткий обзор по общим тенденциям в литературе данного периода, второй студент – отвечать за сообщение об авторах, творивших в то время, третьему студенту было поручено найти информацию о наиболее известных произведениях, четвертый студент выполнял роль эксперта-слушателя, в чьи задачи входила аккумуляция самой важной информации из предоставленного материала.

2. Основной. Каждый член группы выполнял задание непосредственно на занятии, используя различные интернет-источники. Преподаватель совмещал роли тьютора и источника информации, предлагая советы по поводу поиска более авторитетных источников. Перечень авторов и произведений уточнялся по ходу выполнения задания, хотя предварительный («рекомендованный») список из 6 авторов и 6 книг был предложен перед началом работы. После нахождения информации и составления обзора по предложенной теме (время выполнения 40 минут, участники микрогрупп осуществили презентацию своего материала внутри группы, информируя таким образом друг друга (20 минут). В задачи участника-эксперта входило суммирование всего услышанного в более цельный, заверченный обзор. После этого эксперты из каждой группы менялись местами, донося услышанную и обработанную информацию коллегам из других групп (30 минут).

Далее после перерыва на второй учебной паре обучающимся было предложено поучаствовать в другом виде групповой работы. Для выявления уровня усвоения материала, изученного в ходе работы по методу мозаики, был использован в несколько модифицированном виде метод станций. При этом методе обучения обучающиеся в микрогруппах перемещаются для выполнения задания от одной станции к другой. Преподавателем было предложено перестроить группы, участвовавшие в выполнении предыдущего задания. Также по желанию были приглашены 4 участника для организации проведения занятия. Студентам было предоставлено время для повторения и обобщения услышанного, в это время преподаватель и 4 студента-организатора подготовили маршрутные листы – вопросы по изученному материалу. Безусловно, преподаватель заранее продумал основные моменты, которые осталось дополнить и уточнить по результатам работы по методу мозаики. Далее студенты, перемещаясь по станциям, должны были ответить на вопросы по материалу, изученному в микрогруппах на предыдущей паре. Члены группы имели возможность поддержать друг друга, осуществляя совместную деятельность по восстановлению упущенного или забытого материала, и получали как индивидуальную, так и коллективную оценку. Организаторы и преподаватель образовали еще одну группу, в которой преподаватель, выступающий лидером, мог также проконтролировать усвоение материала организаторами. В заключение был проведен анализ работы, отмечены положительные и отрицательные моменты, намечены перспективы по проведению подобных уроков по другим темам.

Заключение

Применение упомянутых методов не только оказалось весьма эффективным для изучения данной темы, но и вызвало большой энтузиазм у студенческой аудитории. Так подобный способ овладения информацией дал возможность узнать большой объем материала за достаточно короткое время, а перемещение по станциям позволило сменить деятельность, подключить (пусть и минимальную) физическую активность и закрепить в памяти узнанное.

В заключение следует сказать, что групповые технологии являются исключительно эффективными не только в обучении учащихся средней школы, но и студентов высших учебных заведений. В данной работе делается лишь попытка поделиться опытом их применения в работе со студентами отдельно взятого направления. В дальнейшем планируется более интенсивно применять как упомянутые, так другие групповые методы при обучении студентов разных курсов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. Том первый. / Я.А. Коменский - Москва: Педагогика, 1982 – 285 с.
- [2] Дмитренко Н.А. История групповых форм обучения и развитие образования в информационном обществе. / Н.А. Дмитренко, С.В. Орлов. - Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент, № 4, 2014. – 103-104 с.

- [3] Пассов Е.И. Урок иностранного языка. / Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева. - Ростов-на-Дону: Феникс; Москва: Глосса Пресс, 2010. – 56 с.
- [4] Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. / Г.А. Китайгородская - Москва: Высшая школа, 1986. – 123 с.
- [5] Brown H. Douglas (2001). Teaching by principles: an interactive approach to language pedagogy. Longman – Pearson. – 98 с.
- [6] Al-azzawi Qasim Obayes, Al-Khazali Alaa Baji (2015). Group Work Effectiveness in English Language Teaching. University of Kufa. – 7-8 с.
- [7] Harmer J. (2007). The Practice of the English Language. Edinburgh: Pearson. – 207 с.
- [8] Сорокатая Е.А. Содержание и виды групповой учебной деятельности студентов. / Е.А. Сорокатая. - Молодой ученый, № 6, 2015. – 686-689 с.
- [9] Scriver J. (2011). Learning teaching. Macmillan Publishers Limited – 45 с.
- [10] Brame C.J., Biel R (2015) Setting up and facilitating group work: Using cooperative learning groups effectively. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/setting-up-and-facilitating-group-work-using-cooperative-learning-groups-effectively/>.

REFERENCES

- [1] Komenskij, Ja.A. (1982). Izbrannye pedagogicheskie sochinenija [Selected pedagogical works]. Tom pervyj. - Moskva: Pedagogika. 285 [in Russian].
- [2] Dmitrenko, N.A. & Orlov, S.V. (2014). Istorija gruppovyh form obuchenija i razvitie obrazovanija v informacionnom obshhestve [The history of group forms of education and the development of education in the information society]. *Nauchnyj zhurnal NIU ITMO. Serija: Jekonomika i jekologicheskij menedzhment -Scientific journal of the ITMO Research Institute. Series: Economics and Environmental Management.* - № 4. 103-104 [in Russian].
- [3] Passov, E.I. & Kuzovleva, N.E. (2010). Urok inostrannogo jazyka [A foreign language lesson]. Rostov-na-Donu: Feniks; Moskva: Glossa Press. 56 [in Russian].
- [4] Kitajgorodskaja, G.A. (1986). Metodika intensivnogo obuchenija inostrannym jazykam [Methods of intensive foreign language teaching]. - Moskva: Vysshaja shkola. 123 [in Russian].
- [5] Brown H. Douglas (2001). Teaching by principles: an interactive approach to language pedagogy. Longman – Pearson. 98 [in English].
- [6] Al-azzawi Qasim Obayes, Al-Khazali Alaa Baji (2015). Group Work Effectiveness in English Language Teaching. University of Kufa. 7-8 [in English].
- [7] Harmer, J. (2007). The Practice of the English Language. Edinburgh: Pearson. – 207 [in English].
- [8] Sorokataja, E.A. (2015). Soderzhanie i vidy gruppovoj uchebnoj dejatel'nosti studentov [The content and types of group learning activities of students]. - Molodoj uchenyj, № 6. 686-689 [in Russian].
- [9] Scriver, J. (2011). Learning teaching. Macmillan Publishers Limited – 45 [in English].
- [10] Brame, C.J., Biel, R (2015). Setting up and facilitating group work: Using cooperative learning groups effectively. Retrieved from:

<http://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/setting-up-and-facilitating-group-work-using-cooperative-learning-groups-effectively/> [in English].

Фролов И.М., Габдешева А.Е.

ФИЛОЛОГИЯ СТУДЕНТТЕРІНЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ТОПТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақала филологиялық бейіндегі студенттерге «шет тілі» пәнін оқытуда топтық технологияларды қолдану мәселесіне арналған. Мақалада ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін топтық жұмыс әдістерінің пайда болу тарихына қысқаша шолу жасалады. Топтық жұмыс тұжырымдамасына ерекше назар аударылады, әртүрлі ғалымдар ұсынған анықтамалар келтірілген. Автор топтық технологиялардың артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқталып, оқытушының топтық оқытуды ұйымдастырудағы рөлін талдайды. Топтық жұмысты жүргізу кезеңдері бөлек жарияланады. Дайындық кезеңінің маңыздылығына ерекше назар аударылады, оған бүкіл тапсырманың сәтті орындалуы және студенттердің ынтасын сақтау байланысты. Мақалада филология студенттерінің шет тілін оқытуда топтық технологияларды қолдану мысалы келтірілген, әдістерді қолданудың оң және теріс нәтижелері туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: коммуникация; топтық технологиялар; шет тілін оқыту; коммуникативтік құзыреттілік; тілдік білім; сыни тұрғыдан ойлау; ынтымақтастықта оқыту; командада жұмыс істеу.

Frolov I.M., Gabdesheva A.E.

APPLICATION OF GROUP TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE TO PHILOLOGY STUDENTS

Annotation. This article addresses the use of group technologies in teaching the "Foreign Language" discipline to philology students. The paper provides a brief overview of the history of the emergence of group methods from ancient times to the present day. Special attention is given to the concept of group work, and various definitions proposed by different scholars are presented. The author focuses on the advantages and disadvantages of group technologies, analyzing the role of the teacher in organizing group learning. The stages of conducting group work are discussed separately, with particular emphasis on the importance of the preparatory stage, which determines the success of the entire task and the maintenance of student motivation. The article provides an example of applying group technologies in teaching foreign language to philology students, drawing conclusions about the positive and negative results of their application.

Keywords: communication; group technologies; foreign language education; communicative competence; language education; critical thinking; collaborative learning; teamwork.

UDC 811.111

IRSTI 16.41.25

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).35

¹Kismetova Galiya, ²Shuinishkali Anargul *^{1,2}West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

*Corresponding author: anarkin00@mail.ru

E-mail: galiya-1969@mail.ru, anarkin00@mail.ru

ORGANIZING AND CONDUCTING EXPERIMENTAL WORK ON THE FORMATION OF AN INFORMATION CULTURE FOR FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Annotation. The article considers informational culture formation of future English Language teachers by means of ICT technologies. The task of education today is to create a space for the informational culture formation of an individual that fosters the formation of independent thinking, the perception of the new, the ability to track changes and respond to them and the ability to make decisions in complex and unusual situations, which is possible only if the person is fully informed. Informational culture is a system-forming factor of professional culture of the teacher, as it turns it into an open, self-sufficient, self-developing and self-regulating system. The article proposes the definition of the concept of “informational culture of future English language teacher”. The criteria, indicators and levels of informational culture are justified taking into account the organizational pedagogical conditions that are necessary for it. The proposed set of criteria for the effectiveness of the relevant process is based on an understanding of the criterion as a key feature of the process and an understanding of effectiveness as completeness in achieving the planned results. Two indicators correspond to each criterion. The course of the diagnostic-ascertaining stage of the research is described in the context of the selected criteria. The initial levels of informational culture of future English language teachers are presented in terms of evaluation criteria and generalized quantitative results of the ascertaining experiment.

Keywords: informational culture; English language teachers; teacher’s training; levels of formation; information and communication technologies.

Introduction

The urgency of developing new approaches to the formation of the information culture of future English teachers is increasing. In the context of the introduction of computer technologies in the process of teaching professional disciplines, there is a change in the requirements for bachelor's degree training in educational institutions of higher education. Future English teachers should have a high level of knowledge of a foreign language, information technologies, possess linguistic and socio-cultural information, methods of teaching a foreign language at school using ICT.

Materials and types of research

The search for ways to resolve these contradictions allowed us to formulate a research problem: the identification of effective pedagogical conditions and the content of work on the formation of an information culture of future English teachers.

In accordance with the problem, the topic of the study "Formation of the information culture of future English teachers" was determined.

The object of the study is the professional training of future English teachers.

The subject of the research is the model and pedagogical conditions for the formation of the information culture of future teachers of the English language.

The purpose of the study is to develop, theoretically substantiate and experimentally verify a model for the formation of information culture of future English teachers and the pedagogical conditions for its implementation.

Research questions

To study the identified problem and solve the tasks set, a set of complementary methods was applied:

theoretical research – analysis of scientific, psychological, pedagogical, methodological literature, normative documents in order to determine the conceptual apparatus of the study; systematization, comparison, generalization, with the help of which the theoretical substantiation of the model for the formation of information culture of future English teachers was carried out; modeling used to development of a model for the formation of information culture of future English teachers;

empirical research – questionnaires, conversations, testing, pedagogical experiment (ascertaining – to determine the initial level of formation of the information culture of future English teachers; forming – to test the effectiveness of the model of formation of the information culture of future English teachers);

statistical – quantitative and qualitative analysis of the research results;

Research results

The program of the organization of experimental work is presented; the state of the problem of the formation of the information culture of future English teachers is analyzed; criteria and indicators are developed in practice, the levels of assessment of the formation of the information culture of future English teachers are characterized; a qualitative and quantitative analysis of the research results is carried out.

Criteria have been developed to identify the levels of assessment of the formation of the information culture of future English teachers. The choice of a motivational criterion is associated with a system of personal attitudes, motives that encourage future English teachers to strive to form their own information culture, master ICT in order to organize successful professional activities. The indicators of the motivational criterion were: awareness of the importance of forming a teacher's information culture; orientation towards the active use of ICT in professional activity. The choice of the cognitive criterion is determined by the students' proficiency in the norms of the English language, knowledge of the main types of ICT used in teaching English. The indicators of the cognitive criterion were: mastery of the norms of the English language for effective professional activity; formation of information knowledge and skills. The

choice of an activity criterion is related to the skills of working with information using computer technology; the ability to competently use ICT to learn English. The indicators of the activity criterion were: the ability to use ICT to solve professional problems; the ability to find and use information. The choice of the reflexive criterion is determined by the formation of students' reflexive skills, self-assessment of the results of their own activities, introspection of difficulties, forecasting future activities. The indicators of the reflexive criterion were: introspection of the use of ICT in the process of teaching English; the ability to assess one's level of English proficiency.

Based on the selected criteria and indicators, three levels of assessment of the formation of the information culture of future English teachers are characterized – high, medium and low.

The identification of the levels of formation of the information culture of future English teachers was carried out using diagnostic techniques (questionnaires, testing, tasks for developing lesson summaries and extracurricular activities using ICT, for preparing a message in the form of a presentation, tasks "Filling out an ICT lesson summary", conducting a lesson using ICT during pedagogical practice followed by introspection).

The quantitative results of the ascertaining experiment are presented in Table 1.

Table 1 - The level of formation of the information culture of future English teachers at the ascertaining stage (in %)

Levels	Groups	
	Experimental	Control
high	9,34	9,26
medium	58,19	58,8
low	32,47	31,94

A high level of formation of the information culture of future English teachers was revealed in 9.34% of respondents in the experimental and 9.26% of students in the control groups. 58.19% of future English teachers in the experimental and 58.8% of respondents in the control groups were registered at the average level. 32.47% of future English teachers in the experimental group and 31.94% of students in the control group were at a low level of formation of the information culture of future English teachers.

The analysis of the research results allows us to note that the respondents were motivated to form an information culture. The knowledge of students in the field of ICT was mainly limited to the skills of creating presentations in PowerPoint. The future teachers of the English language revealed insufficient knowledge of the lexical units and grammatical structures of the English language. The results of the tasks indicated an insufficient formation of skills to work with information, find and use it effectively, and apply modern ICT in professional activities.

Qualitative and quantitative analysis of the research results allowed us to conclude that the level of information culture of future English teachers is insufficiently formed,

to define it mainly as "low" and "medium", which actualized the need to test the model of information culture formation of future English teachers.

The purpose of mastering the discipline "New information technologies in teaching a foreign language" is the theoretical, practical and methodological training of future teachers of the English language:

- study of the possibilities and features of the process of effective teaching of foreign languages based on ICT;
- willingness to introduce modern ICT into the professional activity of a specialist;
- Development of ICT-based training courses;
- mastering the creative skills of presenting educational material;
- mastering the principles of creating an educational electronic environment for teaching a foreign language and English-speaking culture and managing it;
- familiarization with modern techniques and methods of using ICT tools in the context of various types of activities in the educational process;
- exploring the possibilities of practical implementation of learning based on multimedia technologies (in the future "Virtual Reality"), artificial intelligence systems, information systems.

Conclusion

A qualitative analysis of the results obtained revealed the presence of a stable motivation for the formation of an information culture among the students of the experimental group. Most of the future teachers of the English language knew the basic methods, methods and means of obtaining, storing, processing information, computer skills as a means of information management, information resources and were able to rationally use modern information technologies in the educational process. The number of respondents capable of introspection and self-assessment of the level of mastery of information culture, creative use of ICT in their own professional activities has increased.

Practical tasks are aimed at working with foreign-language electronic reference sources, electronic dictionaries and machine translation programs; working with sound streams; analytical and synthetic processing of foreign-language texts; creating search queries of different levels and searching for information on the Internet in different languages; safe processing of information.

Within the framework of the discipline, the problems of modern methods of teaching a foreign language are considered: computer educational materials as a new type of teaching material, tools of new information technologies in the scientific and practical activities of an English teacher. Therefore, the discipline is closely related to such bachelor's degree modules as "Computer Science", "Methods of teaching a foreign language", "ICT in primary school".

The results of the work carried out confirm that the purpose of the study has been achieved, the tasks set have been solved, and the hypothesis put forward has been confirmed. The materials received do not exhaust all aspects of the problem.

The prospects for further research involve the development of an individual strategy and trajectory of professional training for future specialists based on the use of educational and information technologies, electronic educational resources;

development of educational and methodological support for the professional training of future English teachers on the LMS Moodle platform.

REFERENCES

[1] Khrulyova, A. A. (2017). Forming of informational culture as a necessary condition of the level raising of higher education. *Man In India*. № 97 (15). P. 211-225. 1,7 п.л.(SCOPUS) [in English].

[2] Hrulyova, A. A. (2016). *Harakteristika apparatnyh i programmnyh sredstv formirovaniya informacionnoj kul'tury u filologicheskikh special'nostej* [Characteristics of hardware and software tools for the formation of information culture in philological specialties]. *Ispol'zovanie informacionnyh i telekommunikacionnyh tekhnologij v uchebno-vospitatel'nom processe vysshej shkoly: monografiya - The use of information and telecommunication technologies in the educational process of higher education: monograph; GPA (filial) FGAOU VO «KFU im. V. I. Vernadskogo» v g. YAlte. – YAlta: RIO GPA, S. 118-144 (3,1 p.l.)* [in Russian].

[3] Hrulyova, A. A. (2017). *Sravnitel'nyj analiz rezul'tatov opytno-eksperimental'noj raboty po formirovaniyu informacionnoj kul'tury budushchih uchitelej anglijskogo yazyka* [Comparative analysis of the results of experimental work on the formation of information culture of future English teachers]. *Obrazovanie, zdavoohranenie, kul'tura, demografiya: social'nye problemy sovremennogo obshchestva: sbornik nauchnyh trudov po materialam Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (20 avgusta 2017 g., g. Moskva): NOO «Professional'naya nauka» - Education, healthcare, culture, demography: social problems of modern society: collection of scientific papers based on the materials of the International Scientific and Practical Conference (August 20, 2017, Moscow): NOO "Professional science, 2017. – S. 290-305. (2,1 p.l.)* [in Russian].

[4] Oqytudağy jaña tehnologia negızinde jüzege asyrudağy keibir mäseleler [Some problems in implementation based on the new technology in teaching]. *Izdenuşı. Şymkent, 2006. №1, 129-135* [in Kazakh].

[5] Ağylşyn tılı päni müğalımderınıñ qabileterin arttyru joldary [Ways to improve the abilities of English Language teachers]. *Habarşy – Bulletin, Türkıstan, 2005, №5, 193-195* [in Kazakh].

[6] Badanbekqyzy, R., Ötemqұлqyzy, M.B., Amanqyzy, M.M. *Ağylşyn tılı [English language]. 76, 97-98* [in Kazakh].

[7] Hrulyova, A. A. (2017). *Poetapnaya realizaciya modeli i pedagogicheskikh uslovij formirovaniya informacionnoj kul'tury budushchih uchitelej anglijskogo yazyka* [Step-by-step implementation of the model and pedagogical conditions for the formation of information culture of future English teachers]. *Sovremennaya nauka: problemy i perspektivy: sbornik materialov III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii - Modern science: problems and prospects: collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference. Stavropol': Logos, 127-142. (2,1 p.l.)* [in Russian].

[8] Hrulyova, A. A. (2018). *Teoretiko-metodologicheskie osnovy formirovaniya informacionnoj kul'tury budushchih uchitelej anglijskogo yazyka* [Theoretical and methodological foundations of the formation of information culture of future English language teachers]. *Elektronnoe nauchno-prakticheskoe periodicheskoe izdanie*

«Vestnik sovremennyh issledovaniy» - Electronic scientific and practical periodical "Bulletin of modern Research", Выр. № 9-3 (24). Omsk, 114-118 [in Russian].

Кисметова А.Н., Шуйнишкали А.Ж.

**БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ
МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БОЙЫНША ТӘЖІРИБЕЛІК-
ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ**

Андатпа. Мақала АКТ арқылы болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға арналған. Бүгінгі білім берудің міндеті-жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетін қалыптастыру үшін кеңістік құру, ол тәуелсіз ойлауды қалыптастыруға, жаңа сезімді сезінуге, өзгерістерді бақылау және оларға жауап беру, қиын стандартты емес жағдайларда шешім қабылдау қабілетіне ықпал етеді, бұл тек адам толық хабардар болған жағдайда ғана мүмкін болады. Ақпараттық мәдениет мұғалімнің кәсіби мәдениетінің жүйе құраушы факторы болып табылады, өйткені ол оны ашық, өзін-өзі қамтамасыз ететін, өзін-өзі дамытатын және өзін-өзі реттейтін жүйеге айналдырады. Болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың бастапқы деңгейлері және анықтаушы эксперименттің жалпыланған сандық нәтижелері ұсынылған.

Кілт сөздер: ақпараттық мәдениет; ағылшын тілі мұғалімдері; болашақ мұғалімдерді даярлау; қалыптасу деңгейлері; ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Кисметова А.Н., Шуйнишкали А.Ж.

**ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕДЕНИЕ ОПЫТНО-
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ
ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. Статья посвящена формированию информационной культуры будущих учителей английского языка средствами ИКТ. Задача образования сегодня - создать пространство для становления информационной культуры личности, которая способствует формированию самостоятельного мышления, ощущению нового, умению отслеживать изменения и реагировать на них, принимать решения в сложных нестандартных ситуациях, что возможно только при условии полного информирования человека. Информационная культура является системообразующим фактором профессиональной культуры учителя, так как превращает ее в открытую, самодостаточную, саморазвивающуюся и саморегулирующуюся систему. Представлены исходные уровни сформированности информационной культуры будущих учителей английского языка и обобщенные количественные результаты констатирующего эксперимента.

Ключевые слова: информационная культура; учителя английского языка; подготовка будущих учителей; уровни сформированности; информационно-коммуникационные технологии.

UDC 811.111
IRSTI 16.00.00
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).36

¹Rakhymova Aruzhan*, ²Tukeshova Nurgul
^{1,2}M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan
*Corresponding author: rakhymova.aruzhan@mail.ru

E-mail: rakhymova.aruzhan@mail.ru, tukeshova_nurgul@mail.ru

WAYS OF FORMING STUDENTS' GRAMMATICAL SKILLS THROUGH COMMUNICATIVE METHOD IN ENGLISH CLASS

Annotation. In modern educational conditions of Kazakhstan, concentration of students' attention on learning English grammar through the communicative method plays a crucial role in shaping successful learning. The communicative method is aimed at using language in real communicative situations, this learning process is interesting for students in a practical sense. In this paper we consider the goals and content of grammar teaching in the modern period, the importance of the communicative approach in the formation of grammatical skills. Also we describe the methods and stages of grammar skills formation. We will also look at the various strategies such as games, role-playing, discussions and other types of exercises that promote the active use of language in context, fostering the formation of grammar methods and stages and a deeper understanding of grammatical structures. The communicative method emphasises the importance of using language in real communicative situations, which contributes to effective grammar learning.

Keywords: grammar skills; communicative method; language communication; communicative competence; English.

Introduction

English is considered as an instrument of international communication in the modern era of globalization, and a language with a wide range of usage all over the world. Any person who knows English wants to lay a solid foundation for their bright future, because English is full of opportunities. Nowadays, three languages are required to train a competitive professional, so there is a lot of work being done in the country to teach English. One such initiative is to increase their interest in learning the language through role play, dialogue and language communication with them while teaching them to speak fluent English.

The study of grammar is necessary in learning a foreign language and is one of the most important components of teaching a foreign language at school. Therefore, it is necessary to pay special attention to the formation of grammar skills at all levels of foreign language education.

Formation of students' grammatical skills by the communicative method in English lessons is an effective way of teaching. The communicative method directs the

use of language in real-life communication situations, which facilitates the natural and organic acquisition of grammatical structures. In the process of communicative teaching, students actively participate in dialogues, discussions, games and other communicative activities that promote the development of skills in using grammar in context.

Materials and methods of research

In the late 19th – early 20th century, due to the need for international communication, direct methods of teaching foreign languages appeared, where phonetics and speech were given much attention, with grammar taking second place [1, p. 285].

Since the beginning of the 20th century, when grammar in teaching a foreign language began to take second place, the main purpose of learning a foreign language became the ability to express their thoughts and understand people in a foreign language, in other words, the main goal was to form communicative competence.

In the 80s of the 20th century in Great Britain there was a "communicative revolution", the result of which was the formation of a new approach to teaching foreign languages - communicative. The aim of this approach is the comprehensive formation of "communicative competence", and this is possible only through the formation of all speech and language skills, that is, in this approach, due attention is paid to grammar. It should be noted that learning in the communicative approach is carried out through speech exercises, discussion games, creating problem situations [2, p. 65].

The communicative goal of grammar teaching in the English lesson allows us to define the main requirement for the amount of grammatical material to be learnt in the general education school. It should be authentic for learning as well as sufficient for language use. Grammatical skills are understood as correct communicative use of grammatical phenomena in oral speech. The grammatical skills, which are responsible for the correct use and formation of forms, can be called morphological skills. Other skills responsible for the correct arrangement of words in all types of sentences are called syntactic skills of speaking. Methodologist Y. M. Kolker understands the term "grammatical skill" as the ability to automatically use grammatical means that are in long-term memory, necessary for speech communication [3].

E. I. Passov proves that communicative teaching of English has a positive effect on the development of human mental functions. The author emphasizes that in order to successfully teach a foreign language using the communicative method, it is necessary to create a favorable classroom environment. This means that the teacher should provide a friendly and supportive environment in which learners feel comfortable and can freely express their thoughts and ideas. He also emphasizes that respecting the uniqueness of each student plays an important role in education because it allows each student to reach his or her potential and develop as an individual. Creating an atmosphere of freedom and mutual understanding contributes not only to the improvement of the learning process, but also to the development of students' personal qualities [4].

Successful foreign language learning using the communicative method of teaching requires students to develop speaking, listening, writing and communication skills. However, in addition to these skills, it is important to pay attention to spelling (correct spelling of words), phonetics (correct pronunciation of sounds), vocabulary

(knowledge of words and their meanings) and grammar. All these aspects are important for full mastery of a foreign language and effective communication within the communicative approach of teaching.

Aspects of grammar that an English language learner should know:

- Different types of sentences (compound, conditional, interrogative, etc.);
- Grammatical constructions (to be going to, infinitive constructions, etc.);
- Verb tenses;
- Indirect speech;
- Time agreement;
- Phrasal verbs;
- Modal verbs;
- Characteristics, usage and forms of different parts of speech (noun, adjective, verb, pronoun, preposition) [5, p. 55-78].

Also some teachers offer their schemes of teaching grammatical material. This scheme was proposed by T. V. Langlitz in the article "Teaching Communicative Grammar as a Part of Practical Foreign Language Learning". The technique consists of three stages.

At the first stage it is necessary to understand the grammatical phenomenon, its content, form and usage. The following exercises correspond to this stage:

- underlining;
- grammatical analysis;
- sampling – (collecting – organizing – systematizing).

At the second stage grammatical material is taught and grammatical skills of speaking are formed. Formation of grammatical skills of speaking includes the development of the skill of relatively accurate repetition of the studied phenomenon, characteristic of its service. Teaching the grammatical side of speech is effectively carried out through the following teaching exercises:

- imitation;
- repetition;
- transformational;
- wildcard (tables);
- role-playing exercises.

The third stage involves the final development of grammatical speaking skills, i.e. their use in speech. Exercises at this stage should, first of all, have communicative value. For this purpose, students are offered the following types of tasks:

- communicative tasks;
- educational and natural speech conditions;
- communicative games [6].

Grammar teaching in the integrated approach is organized according to the following scheme:

- Familiarization with the new topic: can be done by reading a short text or listening to a conversation with new grammatical constructions, i.e. the new material is presented in a meaningful context.

- Checking general understanding of the text or story presented (in this example, by answering the questions);

- Checking of the understanding of personal information;
- Analyzing the new grammatical structure;
- Carrying out confirmatory exercises: this stage basically corresponds to the stage of the classical deductive approach, where students first carry out simple and then slightly more complex tasks;
- Performing supplementary exercises to confirm the understanding of the topic. It is important to note that supplementary exercises are interesting interactive whiteboard-based tasks [7].

Besides, we would like to consider some methods and stages of grammar skills development proposed by foreign researchers.

For example, S. Thornbury in his book "How to teach grammar" emphasizes two principles of grammar teaching:

1) E-factor: efficiency = economy, ease and efficacy.

Economy means that material is better presented in a compact form. Economy has been found to be a major factor in the development of technical skills. The more the instructor focuses on the instructions, the more difficult it is for the listener to understand them. This rule can be transferred to the methodology of teaching a foreign language.

Ease. The simpler the preparation of any exercise to prepare the material, the better. The work of a teacher involves a heavy work schedule, so more time should be devoted to effective but easy-to-prepare exercises.

And the main part of the formula is efficacy. This component is "attention" (students should pay close attention to the material and the teacher), "understanding" (the result cannot be achieved without understanding, so it is necessary to control the following factors: quality of information, explanations and checks), "memorization" (the presentation of material should be memorable, necessarily). Finally, the key component of effectiveness is "motivation".

Due to the lack of motivation, none of the above factors works, the teacher's task is to select tasks and materials that are interesting to students.

In other words, the E-factor is that the time and resources spent on preparing and explaining grammar should correspond to the learning outcomes.

2) Factor A: Appropriacy

A programme that works for one group of students will not necessarily work for another group of students. Therefore, the students' age, level, group size, learning objective, student interests, materials and resources must be kept in mind.

The author also discusses inductive and deductive methods of presenting grammar rules:

- deductive method – students are first familiarized with the rule and then with examples;

- inductive method – students identify the rule with examples.

At the same time, the author says that both methods have their place in grammar teaching, but their disadvantages should be taken into account, for example, it was the basis for forming the opinion that language learning consists only in memorizing rules.

S. Thornbury also points out that a lot depends on how the teacher presents the rules. For example, a presentation will be more effective if the teacher gives the following features to the presentation:

- examples that show the rules;
- the rule will be short;
- the students' understanding is checked;
- students will have the opportunity to personalise the rules [8, p. 98-99].

Next, let's look at the argument put forward by T.Hedges in the book “Teaching and Learning in the Language Classroom”.

The author emphasizes that the development of grammatical skills consists of the following points:

1. first warning;
2. students notice repetitive structure;
3. reasoning and creating hypotheses. Students make predictions about what the structure will be used for;
4. structuring and restructuring. The design and its meaning must be anchored in students' minds;
5. automatisation. The use of designs in speech should be automated [9, p.146-152].

In the context of the communicative approach to teaching a foreign language, the methods of teaching the grammatical aspect of the language should be based on the following principles:

1. situational principle;
2. functionality;
3. speech and thinking activity;
4. news;
5. individuality [4].

Research results

The object of our research work is to prepare a teaching complex for the process of grammar skills development using the communicative method of teaching.

The book under the title "EXCEL" is a teaching and learning complex for eighth graders.

The authors of the book "EXCEL" for eighth graders are Virginia Evans, Jenny Dooley, Bob Obey, the textbook is translated with the help of Natalia Mukhamedjanova [10].

The teaching materials set includes: Workbook and Grammar, Textbook, audio programmes (Youtube). The textbook consists of 9 modules and 72 lessons.

The educational complex "EXCEL" is guided by the following principles: communicative orientation, conscious language acquisition, use of native language in the learning process, accessibility of materials, differentiation and integration of teaching methods, as well as stimulation of students' activity in the learning process.

“EXCEL” educational complex works actively to develop students' grammatical skills as well as to improve their communicative abilities. Grammar teaching and communication are seen as important aspects of language education that are interrelated and important for successful language acquisition.

Each lesson of the textbook contains materials for learning different aspects of spoken English, homework to consolidate and automate the acquired lexical and grammatical skills, tests, as well as a list of words and phrases.

Thus, the main principles of the educational complex "EXCEL":

- priority of the communicative goal of the educational complex "EXCEL"
- correspondence to the active, personality-oriented character of education
- use of modern effective teaching technologies
- sociocultural orientation of the English language teaching process
- interconnected teaching of all types of speech activity.

As a result of our research we have analyzed the use of grammar exercises in the "EXCEL" training complex.

The textbook of the EXCEL educational complex uses various types of exercises that contribute to the development of students' grammatical skills. The process of mastering the material includes the following stages:

- Introduction of new learning material with a new grammatical concept or rule.
- Doing learning, communicative and colouring exercises that help learners understand and apply new grammatical rules in context.
- Carrying out conversion exercises that require learners to convert and apply learnt grammatical constructions in different contexts.
- Performing consolidation exercises for learners to consolidate and automate their knowledge of English grammar.

In addition to the existing exercises, an exercise system can be added that includes the following types of exercises to develop grammar skills:

1. Imitative exercises;
2. Substitution exercises;
3. Transformational exercises [11].

1) Imitative (imitation) – repeated listening and speaking patterns of a given grammar (e.g. short answers to questions, agreement, confirmation). Imitation exercises in English may include role-playing, modelling real-life situations, and repeating and modelling different language constructions.

a book;

- an interesting book;
- to read an interesting book;
- like to read an interesting book with friends;
- sisters like to read an interesting book with friends;
- two sisters like to read an interesting book with friends;
- two sisters like to read an interesting book with friends in the evening [12].

2) Substitution exercises promote the study of different forms of a certain grammatical phenomenon through various additions and extensions. This type of practice helps to automatise the grammatical material.

Complete the text with words.

Use: came, bad, time, sore, stayed, on, poor.

On Friday Jim woke up early. He didn't want to go to school because of the Maths test. His mother came in, "Get up, honey! It's ... to have breakfast!" Jim said, "I feel ... I have a ... throat. I can't go to school." Jim ... in bed all the day. He was sad. He wore a

warm scarf and had much tea with lemon and honey. After school his friends visited ... Jim. They didn't have any test. They will have Maths test ... Monday [12].

3) Transformational exercises allow developing in speech the skills of combining, replacing, shortening or extending given grammatical constructions. Here the method of teaching is combined with the method of using the learnt grammatical material in speech.

Transform the following Active forms into Passive forms.

They are now building new hospitals in the provinces. Will they publish her new novel next year? They will have completed the new petrol station by winter. The police have just arrested Jimmy on suspicion of murder. They cut the gas off because Mr. and Mrs. Green hadn't paid their bill. They will open a new hotel next week. Our managers discuss important matters every Tuesday. The government closed the plant last year [12].

In order to develop students' grammar skills effectively, it is important to use different and interesting exercises and tasks in lessons. The exercises should be interesting enough to motivate students to learn a foreign language, but should not be too easy or too difficult. It is important to choose tasks that correspond to the students' educational level and encourage their active participation in the learning process.

Conclusion

Communicative teaching has become widespread in the modern period of development of foreign language teaching methodology. The relevance of this method is very high, because grammatical skill is an integral part of all types of speech activity, its formation, improvement and development is the main task of foreign language teaching. This process is very important at the middle stage, when students' lexical material is sufficient and they have formed an algorithm of learning a foreign language. Proper foreign language learning at the lesson is possible only if the learning process is organised in the conditions of real language communication of students. The process of learning a foreign language, built on a communicative basis, expands the possibilities of the subject in solving this problem. Within the framework of the communicative approach, we realised that the formation of English grammar skills at school is of great importance. In teaching any foreign language, grammar teaching occupies an important place because grammar is the basis of language development. To master the four types of speech activity, such as reading, speaking, listening, writing, it is necessary to learn it. Modern methodologists explain that the term "grammatical skill" is closely related to language communication in a suitable atmosphere.

REFERENCES

- [1] Savin, N.V. (1972). *Pedagogika [Pedagogy]*. Moscow: Prosveshchenie [In Russian].
- [2] Kej, S.E. (1996). *Prepodavanie inostrannykh yazykov v Velikobritanii: metodicheskie i politicheskie debaty [Teaching foreign languages in Great Britain: methodological and political debates]*. *Inostrannye yazyki v shkole - Foreign Languages at School*, 2, 61-62 [In Russian].

- [3] Bim, I.L. (1998). Nekotorye aktual'nye problem organizatsii obucheniya inostrannym yazykam [Some actual problems of the organisation of foreign language teaching]. *Inostrannye yazyki v shkole - Foreign Languages at School*, 6, 4 [In Russian].
- [4] Vitlin, J.A. (2000). Sovremennyye problem obucheniya grammatike inostrannykh yazykov [Modern problems of teaching grammar of foreign languages]. *Inostrannye yazyki v shkole - Foreign Languages in School*, 5, 22 [In Russian].
- [5] Chaban, O.M. (2014). Nekotorye priemy obucheniya grammaticheskim strukturam [Some techniques of teaching grammatical structures]. Retrieved from:// <http://infourok.ru/> [In Russian].
- [6] Pozdnyakova, L.Yu. (2016). Obuchenie kommunikativnoi grammatike v ramkah prakticheskogo vladeniya inostrannym yazykom. [Teaching communicative grammar in the framework of practical foreign language proficiency]. Retrieved from://<http://infourok.ru> [In Russian].
- [7] Thornbury, S. (1999). *How to teach grammar*. England: Pearson Education Limited [In English].
- [8] Hedge, T. (2008). *Teaching and learning in the language classroom*. England: Oxford University Press [In English].
- [9] Milrud, R.P. (2002). Kommunikativnost' yazyka i obuchenie razgovornoj grammatike [Communicativeness of language and teaching spoken grammar]. *Inostrannye yazyki v shkole - Foreign languages at school*, 2, 15 [In Russian].
- [10] Evans, V., Dooley, J. & Obey, B. (2018). "EXCEL" English textbook for grade 8. United Kingdom: Express Publishing [In English].
- [11] Shmelkova, A.Yu. (2017). Kommunikativno-funkcional'nyi podhod k obucheniyu grammatike angliiskogo yazyka na srednem etape obucheniya primere g. Ekaterinburga [Communicative-functional approach to teaching English grammar at the middle stage of education on the example of Yekaterinburg] Candidate's thesis. Yekaterinburg [In Russian].
- [12] Peredelskaya, Zh.V. (2021). Tipologiya uprazhnenii pri obuchenii grammatike angliiskogo yazyka v srednei shkole [Typology of exercises when teaching English grammar in secondary school]. Retrieved from: <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/article/view/1906/256> [In Russian].

Рахымова А.Е., Тукешова Н.М.

**АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КОММУНИКАТИВТІК ӘДІС
АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ДАҒДЫСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа. Қазақстанның қазіргі білім беру жағдайында оқушылардың назарын ағылшын грамматикасын коммуникативтік әдіс арқылы меңгеруге аудару табысты оқытуды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Коммуникативтік әдіс тілдің нақты коммуникативті жағдаяттарда қолданылуына бағытталған, бұл оқу үдерісі оқушылар үшін практикалық тұрғыда қызықты. Бұл жұмыста біз қазіргі кезеңдегі грамматиканы оқытудың мақсаттары мен мазмұнын, коммуникативті тәсілдің грамматикалық дағдыларды қалыптастырудағы мәнін қарастырамыз. Сондай-ақ, біз грамматикалық дағдыларды қалыптастыру әдістері мен кезеңдерін, грамматикалық

құрылымдарды тереңірек түсінуге ықпал ететін контексте тілді белсенді қолдануға ықпал ететін ойындар, рөлдік ойындар, пікірталас және жаттығулардың басқа түрлері сияқты әртүрлі стратегияларды қарастырамыз. Коммуникативті әдіс тілді нақты коммуникативті жағдайларда қолданудың маңыздылығын атап көрсетеді, бұл грамматиканы тиімді меңгеруге ықпал етеді.

Кілт сөздер: грамматикалық дағды; коммуникативті әдіс; тілдік қарым-қатынас; коммуникативтік құзыреттілік; ағылшын тілі.

Рахымова А.Е., Тукешова Н.М.

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ КОММУНИКАТИВНЫЙ МЕТОД НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В современных образовательных условиях Казахстана концентрация внимания студентов на изучении грамматики английского языка коммуникативным методом играет решающую роль в формировании успешного обучения. Коммуникативный метод направлен на использование языка в реальных коммуникативных ситуациях, этот процесс обучения интересен студентам в практическом смысле. В данной работе мы рассматриваем цели и содержание обучения грамматике в современный период, значение коммуникативного подхода в формировании грамматических навыков. Мы описываем методы и этапы формирования грамматических навыков. Также мы рассмотрим различные стратегии, такие как игры, ролевые игры, дискуссии и другие виды упражнений, способствующие активному использованию языка в контексте, способствующему формированию методов и этапов грамматических навыков и более глубокому пониманию грамматических структур. Коммуникативный метод подчеркивает важность использования языка в реальных коммуникативных ситуациях, что способствует эффективному изучению грамматики.

Ключевые слова: грамматические навыки; коммуникативный метод; языковое общение; коммуникативная компетентность; английский язык.

UDC 81'243
IRSTI 16.41.25
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).37

¹Kismetova Galiya, ²Nurlibekkyzy Aidana*
West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan
*Corresponding author: ai_er_anuar@mail.ru

E-mail: ai_er_anuar@mail.ru

METHODS OF USING ONLINE TEXTBOOKS AND DIGITAL RESOURCES IN TRAINING OF A FOREIGN LANGUAGE TEACHER

Annotation. The article discusses the current state of the use of electronic textbooks in the system of modern foreign language education. In today's digital age, electronic resources have become an important pillar in the field of education, providing students with a wide variety of learning resources and learning methods. From online platforms to distance learning, the use of electronic resources is gradually changing the face of traditional education. The article discusses the results of research on the current state of the use of electronic resources in modern foreign language education and its role in education, tasks and directions of future development.

With the continuous development of technology, the field of education is also undergoing major changes. In the field of FLT, the use of electronic resources has become an indispensable part of teaching. Through online classes, virtual experiments, students can intuitively understand biological concepts and improve learning efficiency. In this era full of opportunities, an in-depth discussion of the current state of the use of electronic resources in modern FLE education will not only help to better understand the dynamics of educational development, but also contribute to the disclosure of their effectiveness in education.

Keywords: foreign language; education; electronic resource; students; learning; multimedia educational materials; visual learning; cell division.

Currently, in order to ensure the high quality of education, students actively use electronic resources in the educational process. The use of digital resources in education increases the activity of students and develops the ability to think.

Current level of development of knowledge and technology helps each student to obtain high-quality and in-depth knowledge. The XXI century is an information digital age. Since modern times are the time of scientific and Information Technologies, the approach to education should correspond to it[1].

One of the main conditions for the use of information and communication technologies in vocational training is to ensure full access of students to the necessary educational materials. On the way to these goals, there is a need for such software products as electronic textbooks, Business games, educational programs.

In general education schools throughout the Republic of Kazakhstan, all electronic technologies are covered. Thanks to the use of these resources, conditions are created for conducting the educational process at the highest level. In the course of e-learning, the following types of educational activities are used: video lessons, practical classes, virtual laboratories, feedback, reflections.

The goals of using electronic resources in the educational process are: formation of qualifications and improvement of skills, motivation to acquire knowledge, control over the lesson process, as well as the development of the ability to information search.

I will show the state of large-scale and comprehensive development of the use of electronic resources in the system of modern FLE education. With the continuous development of Science and technology, the education sector is also actively introducing innovative technologies to improve the quality and effectiveness of education. For example:

1. widespread use of online textbooks and e-books[2]:

With the development of technology and the internet, students gradually moved from traditional paper textbooks to online textbooks and e-books. Through e-books, students have access to the educational materials they need at any time and anywhere to make personal progress in their studies, and this also reduces the workload in educational institutions and reduces paper consumption. Ways to use this resource include :

- Personalized learning path: students can freely choose online learning materials according to their academic performance and interests to form a personalized learning path.

- Reading anytime and anywhere: the use of e-books allows students to access educational materials anytime and anywhere, adapt to different learning environments, and improve the comfort of reading[3].

- Use interactive features: some online tutorials offer interactive learning features such as online tests, discussion forums, etc., with which students can strengthen knowledge and improve their understanding of the topic.

2. widespread use of multimedia educational materials :

Multimedia educational materials are widely used in FLE. Multimedia elements such as images, video clips, and animations help to visualize biological concepts. This combination of sight and hearing improves the effect of understanding the subject and plays a positive role in the learning process of students. Virtual video recordings help students understand a complex topic. Ways to use these resources :

- Visual learning: students can better understand abstract concepts such as cell division and gene transfer by watching videos and animations related to biology.

- Hearing exercises: multimedia materials with audio explanations help students better understand and remember educational moments through auditory channels.

- Interactive learning: some multimedia resources provide interactive features and students can participate in the actual study of subjects by increasing the depth of learning.

3. The emergence of online learning platforms :

One of the survey questions is aimed at determining the value of multimedia teaching tools in the process of teaching biology. University teachers showed the values of using ICT tools:

- development of educational motivation and interest in the subject-42%;
- formation and development of knowledge in biology-25%;
- development of universal educational activities-20%;
- helps teachers to see students in an unconventional form of education-8%.

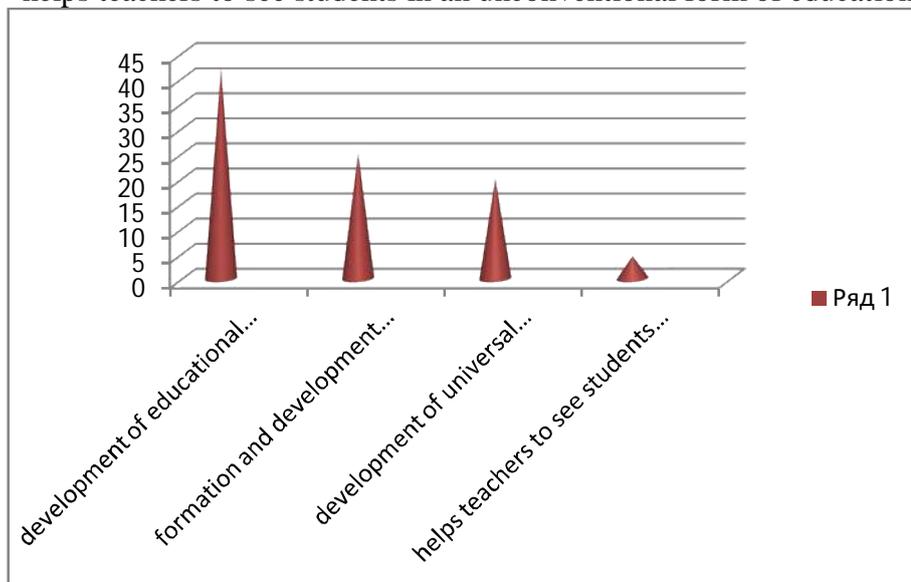

Figure 1- Teachers' answers towards the value of multimedia teaching tools in the process of teaching FI

All these resources allow us to diversify the learning process, make it more visual. In addition, the use of such ICTs helps students to get much more opportunities for independent study of the material, organizing research activities in the form of laboratory work in combination with a computer at home and a real experiment at school, planning and analyzing those experiments that are not feasible in real life in school laboratories, but are possible in virtual reality. In addition, do not forget about the expediency of using ICT for the development of students' personality and their preparation for independent production activities in the conditions of modern information society.

The online learning platform provides a convenient interactive space for students and teachers. Students can use these platforms to participate in discussions, share learning resources with classmates, complete online assignments, and more. Such interaction not only promotes cooperation between students, but also allows teachers to better control the learning process of students. Some platforms also offer real-time feedback and personalized learning suggestions to help students better understand and assimilate knowledge. Methods of using these platforms include[5]:

- Lesson discussion: students can participate in lesson discussion through online platforms, share their ideas, interact with classmates, and expand their understanding of biological concepts.

- Online homework: teachers can publish their homework through an online platform, and students can complete it for a certain period of time to improve their ability to apply the topic in practice.

- Resource sharing: students can share biology learning resources on online platforms to promote the exchange and dissemination of knowledge.

5. problems and opportunities of Distance Education :

The widespread use of electronic resources has contributed to the development of distance education. Students do not need to attend school and can take biology courses on a global scale through the internet and online platforms. This provides more opportunities for students with special needs, working people, and international students. However, distance education will have some issues, such as ensuring student participation and solving network problems. Ways to use these resources :

- Convenient study Time: Distance Education provides convenient study time and students can plan their own leisure time.

- Access to global resources: students can acquire various subject resources in FL on a global scale to increase the level of subject knowledge.

- Remote experiments: for students studying remotely, some virtual laboratories offer online simulation of the experiment so that they can participate in a practical study of the subject.

Let's consider the most popular Internet resources and technologies used in teaching grammar

Table 1 - Comparative analysis of popular Internet resources used in teaching English grammar

Names	Brief description of the main features	Inreface 1	Option for smartphones	The possibility of authentic online communication
AngloLink	- a resource for honing skills in pronunciation and writing short dictation with certain grammatical constructions; - available installations; - convenient thematic search.	high level	no	no
Grammar.net	- large visual supports; - grammar is presented schematically.	high level	no	no

Activities for ESL	-focused on both teachers and students; - redundant information and tasks for training an active grammatical minimum; -to increase motivation, there are quizzes, riddles, jokes, videos, tasks; -there is a complex information retrieval system that makes it difficult for students to work independently with the resource.	low level	no	no
My language exchange	-possibility of group work online; - the ability to find a pen pal after filling out the questionnaire and indicating personality traits, interests, age; - availability of free access to authentic books and special aspect games.	high level	yes	yes
BBC Learning English	-training courses for different levels of training; -thematic division of information and exercises presented on the site.	high level	yes, but not for all countries	no
British Council Learn English	-interactive exercises, educational videos and games.	Medium level	no	Yes, but only in comment regime
Duolingo	- exercises for the initial level of training are free of charge; - tasks for intermediate and advanced level training are paid.	high level	yes, but for a fee	no
Lingualeo	-accentuated grammar study; -availability of free and paid training courses.	Medium level	yes, but for a fee	no
EngVid	-video lessons for learning English grammar; - thematic division; - preparation of students (partially) for international exams (IELTS, TOEFL)	Medium level	no	no
Memrise	learning grammar using a flashcard system; - -the ability to design content by users; - - modification of tasks for the level, group, plan.	Medium level	no	no
Bussu	- - the ability to find a pen pal; - more than 10 languages; in	high level	yes	yes

	addition to grammar exercises - , tasks for vocabulary and pronunciation training are presented; - - checking the correctness of performing exercises online; - - Interface and applications developed for iOS and Android.			
Livemocha	mutual verification and mutual training; - it is possible to coordinate teachers online and independent work of students; - text messaging is possible; - the possibility of online video and audio communication is a paid option.	high level	yes, but for a fee	yes

In the context of the active promotion of electronic resources, the modern education system is undergoing a digital transformation. This change provides students with a flexible and personalized way of teaching, as well as promoting the innovation and development of teaching. It is necessary to seriously think about how to balance the benefits of digital education and traditional education and how to ensure the effective use of electronic education.

In the modern biological education system, the use of electronic resources in many respects has shown a wide development, which has had a deep impact on teaching and teaching methods. The popularity of online educational materials and e-books has increased the convenience of reading, and the widespread use of multimedia educational materials has increased the depth of understanding of the subject.

These changes not only contributed to the innovation of teaching, but also allowed students to gain knowledge and develop practical skills. However, there are still issues with distance education and it is necessary to continue to focus on improving student participation and ensuring the quality of teaching.

In the future, we believe in integrating more technologies and introducing innovative applications in FLE education, in addition, we must continue to focus on issues such as equality in education and the digital gap. The continued development of electronic resources continues to determine the future of general education, offering students a diverse learning experience.

REFERENCES

- [1] Tormanov, N. T., Tuleukhanov, S. T., Abylaykhanova, N. T., Ursheeva, B. I. (2016). "The concept of Education in FLE and innovative teaching methods" [in English].
- [2] Kenesbayev, S. M. (2006). "Pedagogical foundations of preparing future teachers for the use of new information technologies in Higher Education" [in English].
- [3] Collection of scientific articles of the international scientific and practical conference "modern trends in pedagogical education", 2020 [in English].

[4] Maimataeva, A.D. (2019). "Methodology for the formation of information competence of future teachers of foreign teachers" [in English].

[5] Abilkhasimova, A. E. (2020). "Use of digital educational resources in the educational process" [in English].

Кисметова Г.Н., Нұрлыбекқызы А.

ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУДА ОНЛАЙН ОҚУЛЫҚТАР МЕН ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі заманғы шет тілін оқыту жүйесінде электронды оқулықтарды қолданудың қазіргі жағдайы қарастырылған. Қазіргі цифрлық дәуірде электронды ресурстар білім беру саласындағы маңызды тірекке айналды, студенттерді әртүрлі оқу ресурстарымен және оқыту әдістерімен қамтамасыз етті. Онлайн платформалардан қашықтықтан оқытуға дейін электронды ресурстарды пайдалану дәстүрлі білім берудің келбетін біртіндеп өзгертуде. Мақалада қазіргі заманғы шет тілдерін оқытуда электрондық ресурстарды пайдаланудың қазіргі жағдайы және оның білім берудегі рөлі, болашақтағы міндеттері мен бағыттары туралы зерттеулердің нәтижелері талқыланады.

Технологияның үздіксіз дамуымен білім беру саласы да үлкен өзгерістерге ұшырауда. FLT саласында электронды ресурстарды пайдалану оқытудың ажырамас бөлігіне айналды. Онлайн сабақтар, виртуалды эксперименттер арқылы студенттер биологиялық ұғымдарды интуитивті түрде түсініп, оқу тиімділігін арттыра алады. Мүмкіндіктерге толы осы дәуірде ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ FLE білім беруінде электрондық ресурстарды пайдаланудың қазіргі жағдайын терең талқылау білім берудің даму динамикасын жақсырақ түсінуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың білім берудегі тиімділігін ашуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: шет тілі; білім беру; электронды ресурс; студенттер; оқу; мультимедиялық оқу материалдары; көрнекі оқыту; ұяшықтарды бөлу.

Кисметова Г.Н., Нурлыбекқызы А.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОНЛАЙН УЧЕБНИКОВ И ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ ПРИ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние использования электронных учебников в современной системе обучения иностранному языку. В современную цифровую эпоху электронные ресурсы стали важной опорой в образовании, предоставляя студентам различные учебные ресурсы и методы обучения. От онлайн-платформ до дистанционного обучения использование электронных ресурсов постепенно меняет облик традиционного образования. В статье обсуждаются результаты исследований о современном состоянии использования электронных ресурсов в обучении современным иностранным языкам и его роли в образовании, задачах и направлениях на будущее. С непрерывным развитием технологий образовательная область также претерпевает большие изменения. В области FLT использование электронных ресурсов стало неотъемлемой частью обучения. С помощью онлайн-уроков, виртуальных экспериментов студенты могут интуитивно понимать биологические

концепции и повышать эффективность обучения. В эту эпоху, полную возможностей, глубокое обсуждение современного состояния использования электронных ресурсов в современном образовании FLE не только помогает лучше понять динамику развития образования, но и способствует раскрытию их эффективности в образовании.

Ключевые слова: иностранный язык; образование; Электронный ресурс; студенты; чтение; мультимедийные учебные материалы; визуальное обучение; разделение ячеек.

УДК 796.011

МРНТИ 14.35.00

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).38

Поляничко М.В.

**Национальный государственный Университет физической культуры,
спорта и здоровья им.П.Ф. Лесгафта, Санкт-Петербург, Россия**

***Автор-корреспондент: marianiks777@gmail.com**

E-mail: marianiks777@gmail.com

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. Двадцать первый век ознаменовался целым рядом открытий в точных и естественных науках. Достижения научно-технического прогресса дали человечеству небывалые возможности в сферах геномной инженерии, энергетики, нано-технологий и гиперзвука, использования антигравитации, клонирования, робототехники, виртуальной реальности, искусственного интеллекта. Но, к сожалению, в противовес триумфу прогресса и научных открытий, 2023 год стал для России рекордным по количеству разводов за всю историю существования страны: по данным официальной статистики [1] на каждые десять браков приходится семь разводов. Неслучайно 2024 год провозглашён президентом В.В. Путиным «Годом семьи», ведь именно в семье начинается воспитание и развитие личности человека. В статье разбирается, какую роль играет формирование социально – гуманитарного образования в нашем обществе и почему оно жизненно необходимо выпускникам любых высших учебных заведений, независимо от их направленности.

Ключевые слова: социально – гуманитарное образование; формирование личности; семья; образовательные программы в вузах; высшее профессиональное образование; общество; гуманизация.

Цель и задачи исследования: показать роль социально-гуманитарного образования в формировании личности учащихся высших учебных заведений с учетом современных социальных изменений.

Материалы и методы исследования: методологическая база исследования строилась на сборе и анализе официальных статистических данных, а так же анализе существующих образовательных стандартов высших учебных заведений.

Результаты и выводы исследования: по словам президента России В.В. Путина от 25.04.24 [2], в наше непростое время социальных потрясений и изменений сфера просвещения и образования должна быть всецело подчинена приоритетной общенациональной задаче, которая отражена в Указе Президента Российской Федерации от 09.11.2022 № 809 [3], где говорится о «Защите традиционных духовно-нравственных ценностей, культуры и исторической памяти» - это улучшение демографической ситуации, сохранение и укрепление

рождаемости и многодетности и поддержка семей. Всё новое – это хорошо забытое старое, или «Многодетность как новая мода». В решении этих задач невозможно обойтись без социо-гуманитарного образования, куда входит изучение таких наук как история, экономика, политология, философия, культурология, правоведение, эстетика, и которые обеспечивает передачу научных знаний о человеке и его взаимодействии с окружающим обществом.

Введение

Двадцать первый век дал небывалые возможности по самореализации индивида в обществе, устранены какие-либо виды неравенства, будь то гендерное, религиозное или расовое, идёт борьба с любой дискриминацией, не дающей человеку проявить себя. В законе любого демократического государства за каждым членом общества закреплены равные права на получение образования, работы, социальных услуг и защиты, правовой и медицинской помощи, и многое другое. Всё это позволило людям раскрыть свой потенциал в самых разных отраслях науки и сделать удивительные открытия, направленные на улучшение жизни человека. Мы разгадали многие тайны вселенной, но потерпели крах в самом важном вопросе – сохранении нашей человечности.

Современная Россия – это страна, лидирующая по ежегодному количеству абортс во всем мире. В 1920 году Советская Россия стала первой в мире страной, узаконившей детоубийство, но и по сегодняшний день, согласно только официальной статистике, остаётся мировым «рекордсменом» в этом вопросе. Российское законодательство об абортах до сих пор считается одним из самых либеральных в мире. [4]. Так же особенностью ведения современной статистики по искусственному прерыванию беременности в России является нехарактерная для большинства других стран мира черта - в неё включают "самопроизвольные аборты", т.е. выкидыши. Причем, доля выкидышей в общем количестве абортов постоянно повышается, на данный момент составляя около четверти (когда в 1992 году этот показатель равнялся только 6 %). То есть, по факту эти цифры говорят не о снижении роста искусственных прерываний беременности, а об увеличении количества женщин, имеющих проблемы с репродуктивным здоровьем. Хотящих, но не могущих выносить и родить здорового ребенка. Как здесь не вспомнить цитату из Евангелия, которое занесено в книгу рекордов Гиннеса, как самая популярная из книг всех времен и народов: «И какая польза человеку, если он приобретёт весь мир, а душе своей повредит? И какой выкуп даст он за душу свою?».

Великий английский писатель, философ и христианский апологет Клайв Стейплз Льюис однажды сказал: «Дружба не нужна человеку, так же, как и философия, культура или искусство... Она не имеет никакой ценности для выживания; скорее, это одна из тех вещей, которые придают жизни смысл». Одной этой фразой он уместил извечное противопоставление точных, естественных и социо-гуманитарных наук, точнее, ёмко выразил тщетность существования какой-либо одной без других. Поэтому, говоря о воспитательном аспекте развития личности нельзя упускать из виду важнейшее понятие формирования ментального здоровья человека, целостность не только как набор профессиональных знаний и умений, необходимых для успешной адаптации и

социализации в обществе, но и обладание незыблемой системой ценностей, дающей необходимое душевное равновесие, баланс между не зависящими от нас внешними факторами и внутренним миром. Всемирно известный писатель и успешный сценарист Стивен Кинг смог уложить всю суть разного видения мира и отражения его человеком в одно предложение своей книги «Сердца в Атлантиде»: «Два человека смотрели сквозь прутья тюремной решетки. Один видел грязь, а другой — звезды». Противопоставление двух систем ценностей - ложной и правильной. [5].

А начинается эта закладка в семье. Именно семья формирует и вносит огромный вклад в развитие личности. Семья – колыбель нации, отражение общества в целом. Сильному государству необходима здоровая, крепкая, любящая и счастливая семья. Но, к сожалению, согласно результатам социологических опросов, семья и сохранение традиционных ценностей стоят у молодежи не на первом и даже не на втором месте. Их обогнали образование, карьера, успех и самореализация. И это пренебрежение неписанным законам бытия даёт свои горькие плоды: в 2023 году только за январь — октябрь в России зарегистрировали 800,4 тысячи браков и 566,8 тысячи разводов. К концу года количество разводов достигло рекордной оценки за всю историю существования нашей страны – 76 %. То есть, согласно только официальной статистике, на 10 браков в России приходится 7 разводов [1]. Как же на основе этих страшных фактов формировать личность будущего гражданина – воспитать в нем любовь и уважение к Родине, семье, чувство долга и патриотизма, честь и достоинство, если с самого раннего детства ребенок лишается элементарного права – быть любимым и расти в полной семье, где родители верны друг другу и это – аксиома. Ведь невозможно привить ребенку морально-нравственные ценности, если родитель не верит в эти ценности сам.

Выступая с приветственным словом на ежегодной всероссийской конференции «Россия — большая семья больших семей. Многодетность как новая норма», прошедшей 25 апреля 2024 года, глава государства сказал: «Улучшение демографической ситуации, поддержка рождаемости и многодетности, обеспечение достойного качества жизни российских семей -приоритетная общенациональная задача. И в этой масштабной созидательной работе необходимо в полной мере использовать мощный объединяющий потенциал всех уровней власти, институтов гражданского общества, средств массовой информации. Этому должны быть подчинены наши планы, проекты, инициативы в самых разных сферах — социальной политике и здравоохранении, просвещении и образовании, экономике и культуре, благоустройстве городов и поселков... Испокон веков именно дома, в семейном кругу, в атмосфере любви и внимания формируются личность и мировоззрение ребенка, его характер, гражданские, патриотические чувства, передаются отеческие традиции. И потому важно воспитывать подрастающее поколение в духе ценностей большой, многодетной, дружной семьи, заботы о ближних, детях и родителях». [2]

Президент России В. В. Путин объявил 2024 год в стране «Годом семьи» для сохранения, защиты и пропаганды традиционных семейных ценностей.

Защита и поддержка семьи, сохранение традиционных семейных ценностей должны стать основой государственной политики любой страны, которая хочет сблечь и приумножить свою позицию в мире. Полноценная и любящая семья – гарантия будущего процветания и развития страны. Это многовековые традиции и нравственные ориентиры. Многие меняются в современном мире, только семейный фундамент неизменен. И этому нужно учить с самого раннего детства, продолжая в высших учебных заведениях, несмотря на их профиль. А наилучшим образом для решения этой задачи подходит социо-гуманитарное образование, как комплексная система учебных и воспитательных мероприятий, направленных на формирование и развитие у учащихся социальных, личностных, профессиональных, духовных и морально-нравственных качеств.

Говоря о конкретных методах реализации социально-гуманитарного образования в высших учебных заведениях, можно выделить несколько пунктов:

- Интеграцию теоретических занятий с практической деятельностью, например, через организацию социальных проектов и волонтерских программ.
- Использование интерактивных форм обучения
- Привлечение студентов к исследовательской работе и научным проектам в области социально-гуманитарных наук.
- Организацию культурных и образовательных мероприятий

Но так же быть готовыми ответить на существующие проблемы и вызовы:

- Обеспечить баланс между специализированными дисциплинами и социально-гуманитарными предметами.
- Подготовить квалифицированных специалистов, способных преподавать социально-гуманитарные дисциплины в контексте специализированной направленности высших учебных заведений.
- Адаптировать учебные программы к современным социальным изменениям и потребностям рынка труда.

Выводы: Социально-гуманитарное образование играет наиважнейшую роль в формировании целостной личности учащихся высших учебных заведений. Оно направлено на развитие не только физических качеств и профессиональных навыков, но и на воспитание морально – нравственных, духовных, социальных, этических и культурных ценностей. Включение социально-гуманитарных дисциплин в учебный план способствует развитию критического мышления, коммуникативных навыков и понимания социальных процессов, формированию ответственности, лидерства, уважения к другим, пониманию социальных и культурных аспектов спорта, воспитанию гражданской позиции, социальной активности, чувства долга, патриотизма, доброты, уважения и эмпатии. Ведь все мы хотим, чтобы наши дети росли в обществе, где не будет места суицидам, депрессиям, снижению репродуктивного здоровья женщин, деградации и вымиранию.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Федеральная служба государственной статистики Росстат представляет данные о естественном движении населения <https://rosstat.gov.ru/folder/12781>.

[2] Ежегодная всероссийская конференция «Россия – большая семья больших семей. Многодетность как новая норма». <https://indemp.ru/>.

[3] Указ Президента Российской Федерации от 09.11.2022 №809 «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей» [Электронный ресурс]. URL:http://ds34-nakhodka.vl.prosadiki.ru/media/2022/12/04/1286303190/Ukaz_Prezidenta_Ob_utverzhenii_Osnov_go_dухovno-nravstvenny_x_cennostej.pdf.

[4] Елисеева И.И., «Рождения и нерождения». Научная статья в журнале «Петербургская социология сегодня». 2018. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rozhdeniya-i-nerozhdeniya>.

[5] Поляничко М.В. «Влияние спорта на формирование личности современной молодежи». Научная статья в журнале «Вестник ЗКГУ», № 1 (89) 2023г., стр. 74-79.

REFERENCES

[1] Federal'naya sluzhba gosudarstvennoj statistiki Rosstat predstavlyaet dannye o estestvennom dvizhenii naseleniya [Rosstat presents data on vital movements of the population <https://rosstat.gov.ru/folder/12781>] [in Russian].

[2] Ezhegodnaya vserossijskaya konferenciya «Rossiya – bol'shaya sem'ya bol'shih semej. Mnogodetnost' kak novaya norma» [Annual All-Russian Conference “Russia is a big family of big families. Large families as the new norm” <https://indemp.ru/>] [in Russian].

[3] Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 09.11.2022 №809 «Ob utverzhenii Osnov gosudarstvennoj politiki po sohraneniyu i ukrepleniyu tradicionnyh rossijskih duhovno-nravstvennyh cennostej» [Decree of the President of the Russian Federation dated November 9, 2022 No. 809 “On approval of the Fundamentals of State Policy for the Preservation and Strengthening of Traditional Russian Spiritual and Moral Values”] [Electronic resource]. URL:http://ds34-nakhodka.vl.prosadiki.ru/media/2022/12/04/1286303190/Ukaz_Prezidenta_Ob_utverzhenii_Osnov_go_dухovno-nravstvenny_x_cennostej.pdf [in Russian].

[4] Eliseeva, Irina Ilinichna (2018). «Rozhdeniya i nerozhdeniya». Nauchnaya stat'ya v zhurnale «Peterburgskaya sociologiya segodnya». [“Births and non-births.” Scientific article in the journal “Petersburg Sociology Today”]. No.10 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rozhdeniya-i-nerozhdeniya> [in Russian].

[5] Polyanichko, M.V. (2023). «Vliyanie sporta na formirovanie lichnosti sovremennoj molodezhi» [“The influence of sports on the formation of the personality of modern youth”] *Nauchnaya stat'ya v zhurnale «Vestnik ZKGU», № 1 (89) - Article in the journal "Bulletin of WKSU", No. 1 (89) pp. 74-79* [in Russian].

Поляничко М.В.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК- ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. XXI ғасыр нақты және жаратылыстану ғылымдарында бірқатар жаңалықтармен ерекшеленді. Ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері адамзатқа гендік инженерия, Энергетика, нано-технологиялар және гиперсоника, антигравитацияны қолдану, клондау, робототехника, виртуалды шындық,

жасанды интеллект салаларында бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктер берді. Бірақ, өкінішке орай, прогресс пен ғылыми жаңалықтардың жеңісіне қарсы, 2023 жыл Ресей үшін елдің бүкіл тарихындағы ажырасулардың рекордтық көрсеткіші болды: ресми статистикаға сәйкес [1] әрбір он неке үшін жеті ажырасу бар. 2024 жылды Президент В.В. Путин "отбасы жылы" деп жариялағаны кездейсоқ емес, өйткені отбасында адамның жеке басының тәрбиесі мен дамуы басталады. Мақалада біздің қоғамда әлеуметтік – гуманитарлық білім берудің қалыптасуы қандай рөл атқаратындығы және оның бағытына қарамастан кез-келген жоғары оқу орындарының түлектері үшін не үшін қажет екендігі талданады.

Кілт сөздер: әлеуметтік-гуманитарлық білім беру; жеке тұлғаны қалыптастыру; отбасы; жоғары оқу орындарындағы білім беру бағдарламалары; жоғары кәсіптік білім беру; қоғам; ізгілендіру.

Polyanichko Mariya

ROLE OF SOCIO-HUMANISTIC EDUCATION IN UNIVERSITIES.

Annotation. The twenty-first century was marked by a number of discoveries in the exact and natural sciences. Achievements of scientific and technological progress have given humanity unprecedented opportunities in the fields of genetic engineering, hypersound, energy, nanotechnology, the use of antigravity, cloning, robotics, virtual reality, and artificial intelligence. But, unfortunately, in contrast to the triumph of progress and scientific discoveries, 2023 became a record year for Russia for the number of divorces in the entire history of our country - according to official statistics [1], for every ten marriages there are seven divorces. It is no coincidence that President V.V. Putin proclaimed 2024 "The Year of the Family", because the development of personality begins in the family. The article examines what role the formation of socio-humanistic education plays in our society and why it is vital for graduates of any higher educational institutions, regardless of their specialization.

Keywords: society – humanitarian education; personal relationships; family; educational programs in related universities; higher professional education; society; humanization.

UDC 811.111
IRSTI 16.41.25
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).39

¹Kismetova Galiya, ²Shuinishkaliev Zamanbek*
^{1,2} West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk,
Kazakhstan

*Corresponding author: shuinishkali.zaman@gmail.com

E-mail: galiya-1969@mail.ru, shuinishkali.zaman@gmail.com

APPROBATION OF THE MODEL OF PROFESSIONAL SUBJECTIVITY OF FUTURE LINGUISTS THROUGH THE TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING

Annotation. The article deals with the problems of developing critical thinking in the professional training of future teachers of legal disciplines future teachers in the context of implementing educational programs and achieving educational results which are relevant to modern society. Examples of tasks aimed at developing the critical thinking of students and future teachers of the English language are given.

Keywords: critical thinking; teaching methods; teachers of legal disciplines; professional training of future teachers of legal disciplines.

Introduction

The relevance of this study, devoted to the study of the process of professional subjectivity of a linguist student through the development of critical thinking, is dictated by the fact that at the moment in the practice of vocational education there are the following contradictions that require scientific resolution:

- between the need to involve a person in professional activity at the level of critical reflection and the predominance of the orientation of the university educational system towards reproductive methods;
- between the need of modern society for active, competitive professionals who are personally responsible for their professional actions, and the low level of critical thinking among university graduates. [3].
- between the need to monitor the formation of professional subjectivity in future linguists and the lack of adequate diagnostic material.

Materials and types of research

Based on the relevance of the research issues and the insufficient degree of its study, the research topic is formulated: "Professional subjectivity of future linguists through the technology of developing critical thinking."

The object of the research is the development of professional subjectivity of university students.

The subject of the study is the professional subjectivity of future linguists through the technology of developing critical thinking in the process of learning a foreign language. [5].

The implementation of a personality-oriented approach in the course of research ensures the process of personality development of future linguists through the formation of personality-significant orientations of the subject.

Research question

In connection with the above, the scientific problem of this scientific research can be formulated as follows: what are the theoretical and methodological foundations, content and psychological and pedagogical conditions for the effectiveness of the process of professional subjectivity of future linguists through the technology of developing critical thinking during university education? On the basis of theoretical and methodological substantiation, definition of the content and identification of psychological and pedagogical conditions, to ensure the implementation of the process of amplification of the professional subjectivity of future linguists through the technology of developing critical thinking during university education.

Research results

The practical significance of the study lies in the fact that:

– the concept of professional subjectivity of students of linguistics as an integral characteristic of a personality, the definition of its structural components, levels and indicators of formation can be used in completing the professional requirements for a future linguist set by the appropriate professional standard; [6].

– an adapted version of the technology for the development of critical thinking can be widely used in the system of language training for specialists in communication professions in higher educational institutions;

– the set of criteria and the developed diagnostic tools allows us to identify the levels of formation of students' professional subjectivity and assess the degree of influence on the process of its individual professionally significant personality qualities, as well as the influence of technology for the development of critical thinking on the development of professionally significant qualities of linguistic students; [2].

– the obtained results and practical materials developed during the dissertation research allow them to be used for methodologically correct design of the educational process at the university, contributing to the amplification of the professional subjectivity of students of linguistics;

– The theoretical provisions formulated in the dissertation research and the identified psychological and pedagogical conditions for the successful professional subjectivity of students of linguistics provide the opportunity to apply the results obtained not only in institutions of higher education, but also in the system of additional education of specialists of this profile while increasing their linguistic competence.

"Approbation of the model of professional subjectivity of future linguists through the technology of developing critical thinking" presents: criteria characteristics and methods for diagnosing the professional subjectivity of students of linguistics; description of experimental work (on the example of teaching the discipline "Practical English course") and evaluation of the effectiveness of the process of professional

subjectivity of future linguists through the technology of developing critical thinking based on quantitative and qualitative analysis of the results of experimental work.. [7].

The proposed model of professional subjectivity of students of linguistics through the technology of developing critical thinking in the process of studying at a university includes conceptual-methodological, procedural-activity and criterion-effective blocks, which allows you to display the integrity of the studied process, its consistency and content.

The conceptual and methodological block of the model reflects methodological approaches and principles, psychological and pedagogical, didactic and organizational and pedagogical conditions that ensure the implementation of the process of professional subjectivity of linguistic students in the educational space of the university through the technology of developing critical thinking. When modeling the process under study, it is proposed to be guided by the following principles: the construction of a pedagogical process with a focus on the self-development of personal qualities of the subject, the principle of a controlled transition from activity in an educational situation to activity in a professional situation, the principles of polysubjectivity, communicative orientation, subjectivity, self-organization and reflexivity.

The procedural and activity block of the model reveals the stages of the process of professional subjectivity of linguistic students in the process of studying at a university and describes an adapted technology for the development of critical thinking, designed by a dissertation student taking into account the specifics of their future professional activities and including the use of such techniques as a mental map, associations, concept diagram, oral essay, prediction, brainstorming, etc.

The criterion-effective block of the model includes the substantiation of criteria for the formation of professional subjectivity – cognitive-operational, motivational-activity, reflexive-regulatory and communicative; the levels of formation of the studied characteristic among linguistic students. To study the effectiveness of the process of amplification of the professional subjectivity of students of linguistics by means of technology for the development of critical thinking in the educational space of the university, a set of diagnostic techniques appropriate to the tasks of the study was determined (Table 1).

Table 1 – Diagnostic tools for studying the professional subjectivity of a linguist student

Name of the component	Professionally significant personal qualities	Diagnostic methods
Cognitive-operational	Critical thinking	A test to determine the level of critical thinking developed by the University of Oxford

Motivational and activity-based	Activity Purposefulness Motivation to master a profession	The scale of optimism and activity (N. Vodopyanova, M. Stein); The methodology of "Self-assessment of volitional Communicative qualities of student-athletes", the scale of "Purposefulness",_Self-control The methodology of "Motivation of studying at a university"
Reflexive-regulatory	Reflexivity Self-control Self-organization	V.I. Morosanova's questionnaire "Self-regulation style": The scale "Evaluation of results" for the diagnosis of reflexivity; The "Programming" scale for the diagnosis of self-control; The "Independence" scale for the diagnosis of self-organization
Communicative	Sociability Non-conflict Tolerance	The "Need for communication" technique K. Thomas's questionnaire "Style of behavior in conflict"; A test to determine the degree of tolerance-news by V. V. Boyko

The second cluster consists of critical thinking, determination, activity and sociability. The third cluster includes communicative tolerance. The use of cluster analysis allowed us to determine three levels of professional subjectivity formation: *potentially situational, functionally constructive, and creatively productive.*

The creative and productive level (high) of the professional subjectivity of a linguist student is characterized by the formation of all its structural components at an above-average level. The subjects demonstrating a creative and productive level of professional subjectivity have developed critical thinking, a high level of reflexivity, readiness to effectively solve professional tasks, the ability to take responsibility, and a desire for emotional and volitional self-control in communication and activity.

The functional and constructive level (average) of the formation of the professional subjectivity of a linguist student is manifested in a fairly stable motivation to acquire professional knowledge, the ability to identify cause-and-effect relationships between the productivity of their activities and the effectiveness of the educational process, in the ability to identify and correct mistakes made in their work.

The potentially situational level (low) of the formation of professional subjectivity of a linguist student is expressed in the absence of persistent motivation to master the profession and subsequent realization of oneself as a professional, a weak level of proficiency in educational and cognitive strategies in the learning process, manifested in the inability to work productively with information, in the instability of professionally significant qualities of a linguist, in the inability to set goals and achieve them, in fear of taking responsibility.

Conclusion

The authors explain that the concept of "critical thinking" is to study why it is connected by accepting certain ideas, contrasting them with light septic thoughts, comparing them, exploring, balancing with views opposite to these ideas, with confidence in them.

Critical thinking is a complex psychological trend that culminates in the accumulation of existing ideas about a particular problem and their rethinking and decision-making." Critical thinking is a sphere of human life. This is due to the fact that this philosophy helps people distinguish new knowledge from previous ones, accumulating only the necessary information, which is important and useful in many ways and solutions. The main difference between the technology of developing critical thinking and traditional learning is that knowledge is not transmitted in a ready-made form. A program that encourages a student to communicate freely with a teacher, classmates, argue, listen to each other's thoughts, respect, overcome difficulties, looking for ways to solve an urgent problem.

The main goal of the technology is the implementation of the program "Development of reading and writing through critical thinking" based on developmental learning, deep learning of children. This program has been conducted under the Kazakhstan Foundation since October 1998. Timely mastering of the most advanced methods as a new technology, instilling a child through search, and the ability to extract productive results from it is the main task of every teacher.

Teaching critical thinking has its own necessary positions

REFERENCES

[1] Kluster, D. (2001). Chto takoe kriticheskoe myshlenie? [What is critical thinking?]. *Peremena: Mezhdunarodnyj zhurnal o razvitii myshleniya cherez chtenie i pis'mo - Change is an international journal on the development of thinking through reading and writing*, 4, 36 – 40 [in Russian].

[2] Sapuh, T.V. (2014). Razvitie kriticheskogo myshleniya kak bazis studentoorientirovannogo obrazovaniya [Receiving high critical acclaim, creating conditions for student learning]. *Russian Journal of Education and Psychology*, 9, 202 – 216 [in Russian].

[3] Sorina, G.V. (2003). Kriticheskoe myshlenie: istoriyai sovremennyj status [Critical Thinking: history and current status]. *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. 7 «Filosofiya»*, 6, 97 – 110 [in Russian].

[4] Anderson, L.W., Krathwohl, D.R. (2001). *Ataxonomy for learning, teaching, and assessing*. - New York: Longman [in English].

[5] Forms and methods of developing critical thinking of students S. Mirseitova, 2011 [in English].

[6] "Modern pedagogical teaching technologies", N.Koshkarbayev, 2010 [in English].

[7] "Planning and management of lessons using an interactive teaching method", J. A. Zhartynova, V. N.Kim, N. O.Koylyk, A. Sh. Orakova, 2009 [in English].

[8] Starostina, N. N. (2020). Professional'noj sub"ektnosti studentov-lingvistov v processe obucheniya [Professional subjectivity of linguistic students in the learning

process]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya - Modern problems of science and education*, 2 [in Russian].

[9] Starostina, N. N. (2020). Longitudinal study of the dynamics of the development of critical thinking of students of linguistics: assessment of the delayed experimental effect [Longitudinal study of the dynamics of the development of critical thinking of students of linguistics: assessment of the delayed experimental effect] *Sovremennye naukoemkie tekhnologii - Modern science-intensive technologies*, № 5, 226-231. - ISSN 1812-7320 [in Russian].

[10] Arynov, K.T., Zhadrina, M.ZH. (2004). Materialy k razrabotke Nacional'nogo standarta srednego obshchego obrazovaniya Respubliki Kazahstan [Materials for the development of the National Standard of secondary general education of the Republic of Kazakhstan]. p.18.4, 78 [in Russian].

[11] Bekahmetov, G., Korzhumbaeva, A. Osnovy kriticheskogo myshleniya [The basics of critical thinking] [Elektronnyj resurs] URL: http://www.slideshare.net/slideshow/embed_code/38916700. [in Russian].

Кисметова Г.Н., Шуйнишкалиев З.Ж.

ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУ ТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ ЛИНГВИСТЕРДІҢ КӘСІБИ СУБЪЕКТИВТІЛІГІ

Андатпа. Мақалада білім беру бағдарламаларын іске асыру және қазіргі қоғам үшін өзекті білім беру нәтижелеріне қол жеткізу контекстінде болашақ құқықтық пән мұғалімдерін кәсіби даярлауда сыни ойлауды дамыту мәселелері қарастырылады. Оқушылар мен болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің сыни ойлауын дамытуға бағытталған тапсырмалардың мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: сыни тұрғыдан ойлау; оқыту әдістемесі; құқықтық пәндер мұғалімін кәсіби даярлау.

Кисметова Г.Н., Шуйнишкалиев З.Ж.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ СУБЪЕКТНОСТЬ БУДУЩИХ ЛИНГВИСТОВ ПОСРЕДСТВОМ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития критического мышления в профессиональной подготовке будущих учителей правовых дисциплин в контексте реализации образовательных программ и достижения образовательных результатов, актуальных для современного общества. Приведены примеры заданий, направленных на развитие критического мышления учащихся и будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: критическое мышление; методика преподавания; профессиональная подготовка учителя правовых дисциплин.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

УДК 81'373 [811.512.37:811.111]

МРНТИ 16.41.25

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).40

¹Чеджиева Ж.Д.*, ²Очирова В.С., ³Мушаев В.Н.
^{1,2,3}Калмыцкий государственный университет имени Б.Б.
Городовикова, Элиста, Россия
Автор-корреспондент: jejn2010@yandex.ru

E-mail: jejn2010@yandex.ru, ochirovavs@yandex.ru, mushaev_vn@mail.ru

ОБРАЗЫ ПТИЦ В КАЛМЫЦКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ)

Аннотация. В данной работе представлен предварительный анализ фразеологических и паремиологических единиц с компонентом «птица» в современном калмыцком языке в сопоставлении с английским.

Анималистическая лексика является активным участником фразообразования в калмыцком и английском языках. Сопоставительный анализ фразеологического материала калмыцкого языка позволит выявить совпадения, расхождения и особенности метафорического использования животных для характеристики человека и его деятельности.

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что калмыцкие пословицы и поговорки с компонентом «птицы» самостоятельно еще не изучались и тем более они не изучались в сопоставлении с такими же фразеологическими единицами английского языка. Характеризуемые фразеологические единицы впервые вводятся в научный оборот как материал исследования.

Ключевые слова: Анималистическая лексика; фразеологические единицы; семантика; зооморфные образы; зоонимы; пословицы; сопоставительный анализ; метафорическое использование.

Анималистическая лексика является активным участником фразообразования в калмыцком и английском языках. В пословичном фонде рассматриваемых языков важное место занимают анималистические паремии, где через образы животных в иносказательной форме характеризуется человек (его внешность, поведение, характер). Исследование калмыцких анималистических пословиц на фоне английского языка позволит выявить особенности национального мировидения, картины мира.

Особенности национальной картины мира невозможно постичь, не изучив сознание человека, зафиксированное в языке. Язык хранит и передает культуру народа из поколения в поколение. Фразеологизмы, пословицы, поговорки «наиболее наглядно иллюстрируют и образ жизни, и географическое положение, и историю, и традиции той или иной общности, объединенной одной культурой» [1, с. 80].

Сопоставительный анализ фразеологического материала калмыцкого языка позволит выявить совпадения, расхождения и особенности метафорического использования животных для характеристики человека и его деятельности. Сопоставительное изучение тематических пластов лексики, в том числе и названий животных, в разноструктурных языках является одной из важнейших задач современной контрастивной лингвистики.

В словарном составе любого современного языка особое место занимают зоолексемы. Зоологическая лексика является хранилищем огромной культурно-исторической информации. Животные играли важную роль в повседневной жизни людей, они были культовыми и являлись предметами почитания, тотемами, покровителями.

Актуальность темы исследования определяется необходимостью изучения фразеологической системы с позиции функциональной, что позволит выявить богатые функционально-семантические возможности фразеологических единиц в сопоставляемых языках, а также необходимость описать пословицы и поговорки с компонентом «птицы» с точки зрения сходства и различия фразеологических систем разных языков. Методологической основой исследования послужили работы ведущих отечественных и зарубежных лингвистов, занимающихся в области фразеологии и этнолингвистики — В.Н. Телия, Э. Сепира, Г.Л. Пермякова, А.В. Кунина, Мокиенко В. М., С.И. Ожегова, Ю.Л. Лясота и др.

Целью данной статьи является исследование анималистических пословиц и поговорок, представляющих ценнейшее фразеологическое наследие. Предметом нашего исследования выступают калмыцкие и английские фразеологические единицы с компонентом «птица».

Зоонимы отражают многовековые наблюдения человека над внешним видом и повадками животных, передают отношение к ним людей, несут информацию, как о типичных чертах животного, так и о менее явных признаках, не отраженных в словарных дефинициях. В.М. Мокиенко отмечает, что компоненты-зоонимы – один из наиболее национально-маркированных, им свойственна универсальность, с одной стороны, и образная индивидуальность и локальность, с другой [2, с. 58]. Животное было для людей не только источником питания и одежды, но и мерилom многих человеческих качеств - как физических, так и нравственных.

Несмотря на то, что зоонимическая лексика уже не раз была предметом изучения лингвистов, до сих пор у исследователей нет единого мнения по поводу используемой терминологии. В отношении наименований животных применяются различные термины. Ю.Л. Лясота называет животных в прямом и переносном значениях единым термином «зоосемизмы» [3, с. 3]. Ряд авторов разделяет наименования животных на собственно названия животных,

обозначающие представителей животного мира, - анимализмы [4, с. 14]; и вторичные переносные метафорические лексико-семантические варианты названий животных - зооморфизмы [5, с. 5]. Применительно к названиям птиц используется термин «орнитонимы» [6].

В настоящем исследовании представляется целесообразным пользоваться общим термином «зооним», под которым понимаются названия животных в прямом и переносном значениях, и более частным термином «орнитоним» для обозначения номинативных единиц, являющихся частью лексического поля «Животные», объединенных категориально-лексической семьей «птица».

Материал исследования - пословицы и поговорки с названиями животных в калмыцком и английском языках с их переводами, отобранные из различных лексикографических источников: Сборника калмыцких загадок и пословиц В.Л. Котвича [1972]; Фразеологического словаря калмыцкого языка Б.Д. Букшаева и И.М. Мацакова [1982]; Калмыцко-русского словаря под редакцией Б.Д. Муниева [1977]; Англо-русского фразеологического словаря А.В. Кунина [1984]; Сборника английских пословиц и поговорок С.Ф. Кусковской [1987]; Русско-английского словаря пословиц и поговорок С.С. Кузьмина, Н.Л. Шадрина [1989].

Применяемые в работе методы и приемы обусловлены целью и исследовательскими задачами: метод сплошной выборки, сопоставительный метод, позволяющий выявить специфическое и тождественное во фразеологической картине мира калмыцкого и английского языков, описательный метод, метод семантического анализа, лингвокультурологический метод, направленный на изучение взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры, а также статистический метод.

Результаты исследования могут быть использованы в научных исследованиях в области общего, монгольского и сопоставительного языкознания, при разработке и чтении спецкурсов по сопоставительной типологии, лексикологии, фразеологии калмыцкого и английского языков, лингвострановедению.

Образ вороны встречается в мифологии тюрко-монгольских народов. Ворона приносила дурные вести и была связана со смертью. Л.П. Потапов пишет о том, что ворон может нести в клюве души людей [7, с. 105]. В калмыцких пословицах образ вороны несет негативное значение, несмотря на то, что она является самой умной птицей: *Галун һагц ду һархла он ирдг; керэ кедү барклев чигн он ирдг уга*. Букв. «Если раз закричит гусь, наступает весна, сколько бы ни каркала ворона, весна не приходит». Более того крик вороны считали дурным предзнаменованием, наряду с воем собаки [8, с. 81].

Образ вороны в калмыцких пословицах символизирует глупость: *Галу дахсн керэ, уснд ундг*. Букв. «Ворона, подражая гусю, попала в воду». [9, с. 155]. Ряз. попасть впросак; *Керэ бузр чоңксн хоңшаран эрүн һазрт арчдг, мунхг эврәннь гемән бусдд хальдадг*. Рус.яз. «Ворона грязь со своего клюва удаляет о чистую землю, а глупец свою вину перекладывает на других» [10, с. 463].

В калмыцкой культуре образ вороны передает высокомерие: *Зара бийән жөөлн гинэ, керэ бийән цаһан гинэ* «Еж считает свое тело не колючим, а ворона считает себя белой» [10, с. 544].

В западно – европейской мифологии ворон имеет также негативное значение. Ворон является птицей-оракулом. Вороны и волки - частые спутники богов царства мертвых и богов войны. На протяжении многих веков лондонский Тауэр охраняется воронами. Есть поверье, что если вороны Тауэра улетят, Британская империя падёт. Легенда гласит, что вороны питались трупами многочисленных врагов Короны, казненных там. В настоящее время вороны являются достопримечательностью Тауэра, они получают самое королевское обращение. Следующая английская фразеологическая единица *to strut like the crow in the gutter* символизирует высокомерие. *Black crow thinks her own birds white*. Букв. «Черной вороне свои птенцы кажутся белыми». Р.яз. «Всякой матери свое дитя мило» [11, с. 82].

В английской культуре курица является символом достатка и благополучия в семье. В древности англичане поклонялись курам. Курицы считались «проводниками душ» - существами, которые сопровождали человеческую душу в следующую жизнь. В английской пословице *Grain by grain, and the hen fills her belly*. Рус. яз. «Зернышко по зернышку и курица наполняет свой желудок» [12, с. 107] образ курицы связан с трудолюбием.

В английских пословицах и поговорках образ курицы ассоциируется с желаемым и имеющимся: *Better an egg today than a hen tomorrow*. Букв. «Лучше яичко сегодня, чем курочка завтра» [13, с. 30]. Рус.яз. «Не сули журавля в небе, а дай синицу в руки». Данная фразеологическая единица показывает, что стоит жить и довольствоваться тем, что имеешь, а не мечтать о том, чего, вероятнее всего, никогда не будет. Для того, чтобы добиться цели, необходимо приложить усилия: *He that would have eggs must endure the cackling of hens*. Букв. «Кто любит яйца, должен полюбить и куриное кудахтанье» [13, с. 91]. Рус.яз. «Любишь кататься, люби и саночки возить». Следующая калмыцкая пословица *Мал ховрдхд така түрүн* «Когда во дворе скот на исходе, то довольствуются и курами». Рус. яз. «На безрыбье и рак рыба» [10, с. 610] означает, что если нет возможности получить то, что что хотелось бы, нужно довольствоваться тем, что имеешь.

В калмыцких пословицах и поговорках образ курицы ассоциируется с высокомерием: *Тарвэжин дайллһта, такан нислһтэ*. Рус. яз. «Взмах орлиный, полет куриный» [10, с. 548]. В данной пословице высмеивается человек, который много говорит, а мало делает. А жадного и алчного человека характеризует следующая калмыцкая пословица *Така алад өндг авх* (Рус.яз. Достать яйцо, зарезав курицу). Пословица призывает нас не гнаться за сиюминутной прибылью, а думать о будущем.

В английской пословице образ курицы показывает взаимоотношения между родителями и детьми: *Don't teach your grandmother to suck eggs*. Рус.яз. «Яйца курицу не учат» [13, с. 59]

Образ курицы в английских пословицах передает суетливость: *As a hen with one chic*. Букв. «Как курица с единственным цыпленком». Р.яз. «суетливый, хлопотливый по пустякам» [3, с. 384].

В пословицах английского языка встречается образ красного петуха: *The red cock will crow in his house* «Ему пустят красного петуха, его подождут» [3, с.

159]. У германских народов красный петух был олицетворением божества огня и солнца. Существовало поверье, что во время грозы на землю спускается красный петух и поджигает дома. Образ красного петуха стал символом пожара. В целях избежания пожаров дяди украшали крыши домов жестяными фигурками петуха [14, с. 443].

Пословицы и поговорки с компонентом «петух» встречаются в 5 пословицах и поговорках калмыцкого и в 11 английских. Для фразеологических единиц английского языка характерно восприятие образа петуха как забияки, задиры: *feel like a fighting cock* «чувствовать себя, как бойцовый петух» [3, с.]. Речь идет о состоянии человека, который находится в форме и готов к борьбе. *It will be a forward cock that crows in the shell*. Рус.яз. «В скорлупе самый прыткий петушок кукарекает».

Очень заносчивых и гордых людей сравнивают с этой птицей. Английская пословица *Every cock crows on his own dunghill* [15, с. 83] «Каждый петух поет на своей навозной куче» высмеивает человека и сравнивает его с петухом на навозной куче. В английских пословицах и поговорках через образ петуха передается глупая храбрость фатализм и: *A cock is valiant on his own dunghill*. «На своей навозной куче и петух храбрец» [3, с. 158].

В давние времена по крику петухов определяли время. Следующая английская фразеологическая единица *to rise at cock-crow* «вставать с петухами» говорит о привычках людей рано вечером ложиться и рано вставать.

Образ гуся редко встречается в обоих языках (4 пословицы и поговорки в калмыцком языке и 9 в английском). Следует отметить, что данный образ в калмыцком и английском языках не совпадает. Гусь в древности считался у англичан символом супружеской верности, он же приравнивался к началу всех начал. Однако в английских фразеологических единицах гусь обычно символизирует глупость и лень, а также дикость: *As stupid as a goose*. Глуп как пробка [15, с. 92]. *A wild goose never laid a tame egg*. «От худого семени не жди доброго племени».

В калмыцкой поговорке встречается образ гуся, который обладает положительной коннотацией: *Усн ямаран гун болв чигн, халуна чежэс давдо* «Как бы глубока ни была вода, гусю все равно она по грудь» [10, с. 607]. Данная фразеологическая единица означает, что для кого-то все нипочем, ничего не вызывает страх. Речь идет о решительном и смелом человеке.

В следующей английской фразеологической единице *as merry as a lark* («веселый как жаворонок») веселый и счастливый человек сравнивается с жаворонком. Таким образом, в сознании англичан жаворонок ассоциируется с весельем, счастьем. В калмыцких пословицах образ жаворонка крайне редко встречается.

В процессе анализа материала были сделаны следующие выводы: зооморфные образы с отрицательной оценкой обнаруживают большое семантическое разнообразие. Фразеологические единицы, характеризующие человека с отрицательной оценкой во многом схожи в обоих языках. В калмыцких и английских пословицах и поговорках зоонимы «курица» и «ворона» обладают особой фразеологической активностью. Семантика указанных фразеологических

единиц в английском и калмыцком языках в определенной степени сходна. Зооним *курица* является эталоном таких качеств, как работоспособность, высокомерие и суетливость. Зооним *ворона* в английском языке наряду с отрицательными коннотациями обладает и положительными.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. 624 с.

[2] Мокиенко В. М.: Языковая картина мира в зеркале фразеологии. *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*. (redakcja naukowa: W. Chlebda), Uniwersytet Opolski, Opole, 2007, с. 49–65.

[3] Лясота Ю.Л. Английская зоосемия. – Владивосток: Изд-во Дальневост. Ун-та, 1984. – 116 с.

[4] Козлова Т.В. Семантика фразеологизмов с названиями животных в современном русском языке. М.:Изд-во Моск. Ун-та, 2003

[5] Рыжкина О.А. Системное исследование зооморфизмов в русском языке (в сопоставлении с английским): Дис. канд.филол., Новосибирск, 1979

[6] Пименова Н.Д. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с компонентом-орнитонимом в английском и турецком языках: Дис..канд.филол.наук, 2002. 10.02.20

[7] Потапов Л.П. Мифы саяно-алтайских народов как исторический источник // Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1983

[8] Борджанова Т.Г. Обрядовая поэзия калмыков – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 2007, 592 с.

[9] Муниев Б.Д. Калмыцко-русский словарь - М.: «Русский язык», 1977, 655 с.

[10] Пословицы и поговорки, загадки калмыков России и ойратов Китая. Сост. Пер. Б.Х. Тодаевой. Элиста: НПП Джанг, 2007, 503 с.

[11] Кунин А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь. М.: Рус. яз., 1984. 944 с.

[12] Мюррей Ю. В. Большая книга русских пословиц и поговорок и их английских аналогов. М.: АСТ, 2008. 256 с.

[13] Райдаут Р., Уиттинг К. Толковый словарь английских пословиц. М.: Изд-во «Лань», 1997. 250 с

[14] Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник - СПб.: Фолио-Пресс. 1998, 704 с.

[15] Модестов В.С. Английские пословицы и поговорки и их русские соответствия. М.: Рус.яз. - Медиа, 2007

REFERENCES

[1] Ter_Minassova, S. G. (2000). *Yazik i mejkulturnaya kommunikaciya* [Language and intercultural communication]. M.: Slovo [In Russian].

[2] Mokienko, V. M. (2007). *Yazikovaya kartina mira v zerkale frazeologii* [The linguistic picture of the world in the mirror of phraseology] [In Russian].

[3] Lyasota, Yu.L.(1984). *Angliiskaya zoosemiya* [English Zoosemia]. – Vladivostok: Izd-vo Dalnevost. Un_ta [In Russian].

- [4] Kozlova, T.V. (2003). Semantika frazeologizmov s nazvaniyami jivotnih v sovremennom russkom yazike [Semantics of fraseological units with animal's name in modern Russian]. M. Izd-vo Mosk. Un-ta [In Russian].
- [5] Rijkina, O.A. (1979). Sistemnoe issledovanie zoomorfizmov v russkom yazike v sopostavlenii s angliiskim [Systematic study of zoomorphisms in the Russian language (in comparison with English)]. Candidate's thesis. Novosibirsk [In Russian].
- [6] Pimenova, N.D. (2002). Sopostavitel'nii analiz frazeologicheskikh edinic s komponentom ornitonimom v angliiskom i tureckom yazikah [Comparative analyses of fraseological units with an ornithonym component in English and Turkish languages]. Doctor's thesis.
- [7] Potapov, L.P. (1983). Mifi sayano-altaiskikh narodov kak istoricheskii istochnik [Myths of the Sayan-Altai peoples as a historic source] // Voprosi arheologii i etnografii Gornogo Altaya. Gorno-Altaysk [In Russian].
- [8] Bordjanova, T.G. (2007). Obryadovaya poeziya kalmikov [Ritual poetry of the Kakmyks]. – Elista: Kalmickoe knижnoe izdatelstvo [In Russian].
- [9] Muniev, B.D. (1977). Kalmicko-russkii slovar [Kalmyk-Russian dictionary]. — Moscow: «Russkii yazik» [In Russian].
- [10] Todaeva, B.H. (2007). Poslovici i pogovorki zagadki kalmikov Rossii i oiratov Kitaya [Proverbs and sayings, riddles of the Kalmyks of Russia and the Oirats of China]. - Elista: NPP Djang [In Russian].
- [11] Kunin, A. V. (1984). Bolshoi anglo-russkii frazeologicheskii slovar [A large English-Russian dictionary]. Moscow.: Rus. yaz [In Russian].
- [12] Myurrei, Yu. V. (2008). Bolshaya kniga russkikh poslovic i pogovorok i ih angliiskikh analogov [A large book of Russian proverbs and sayings and their English equivalents]. Moscow: AST [In Russian].
- [13] Raidaut, R., Uitting, K. (1997). Tolkovii slovar angliiskikh poslovic [Explanatory English of English proverbs]. Moscow: Izd-vo «Lan» [In Russian].
- [14] Birih, A.K., Mokienko, V.M. (1998), Stepanova, L.I. Slovar russkoi frazeologii. Istoriko-etimologicheskii spravochnik [Dictionary of Russian Fraseology. Historical and Etymological reference book]. SPb: Folio-Press [In Russian].
- [15] Modestov, V.S. (2007). Angliiskie poslovici i pogovorki i ih russkie sootvetstviya [English proverbs and sayings and their Russian equivalents]. Moscow: Rus.yaz. — Media [In Russian].

Чеджиева Ж.Д.,*, Очирова В. С., Мушаев В.Н.

**ҚАЛМАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТЕРІНДЕГІ
ҚҰСТАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕРІ (ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Бұл жұмыста ағылшын тілімен салыстыра отырып, қазіргі қалмақ тіліндегі «құс» компоненті бар фразеологиялық және паремиологиялық бірліктерге алдын-ала талдау ұсынылған. Жануарлар лексикасы - қалмақ және ағылшын тілдеріндегі сөз тіркестерінің белсенді қатысушысы. Қалмақ тілінің фразеологиялық материалын салыстырмалы талдау адам мен оның қызметін сипаттау үшін жануарларды метафоралық қолданудың сәйкессіздіктерін, сәйкессіздіктерін және ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу

тақырыбының өзектілігі қалмақ мақал-мәтелдері мен «құс» компоненті бар мақал-мәтелдер әлі өздігінен зерттелмегендігімен және ағылшын тілінің бірдей фразеологиялық бірліктерімен салыстыра отырып зерттелмегендігімен байланысты. Сипатталған фразеологиялық бірліктер алғаш рет ғылыми айналымға зерттеу материалы ретінде енгізілді.

Кілт сөздер: Жануарлар лексикасы; фразеологиялық бірліктер; семантика; зооморфтық бейнелер; зоонимдер; мақал-мәтелдер; салыстырмалы талдау; метафоралық қолдану.

Chedjjeva Zhanna*, Ochirova Viktoria, Mushaev Vladimir
IMAGES OF BIRDS IN KALMYK AND ENGLISH LINGUISTIC
CULTURIES BASED ON THE MATERIAL OF PHRASEOLOGICAL AND
PAREMIOLOGICAL UNITS

Annotation. This paper presents a preliminary analysis of phraseological and paremiological units with the component "bird" in the modern Kalmyk language in comparison with English. Animalistic vocabulary is an active part in phrase formation in the Kalmyk and English languages. A comparative analyses of the phraseological material of the Kalmyk language will reveal coincidences, discrepancies and features of the metaphorical use of animals to characterize humans and their activities.

The relevance of the research topic is due to the fact that Kalmyk proverbs and sayings with the component “birds” have not been studied in comparison with the same phraseological units of the English language. The characterized phraseological units are introduced into scientific circulation for the first time as research material.

Keywords: Animalistic vocabulary; phraseological units; semantics; zoomorphic images; zoonyms; proverbs; comparative analysis; metaphorical usage.

UDC 81'243

IRSTI 16.41.25

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).41

Akhmeden Dilnaz

Astana International University, Astana, Kazakhstan

***Corresponding author: dilnaz.akhmeden@mail.ru**

E-mail: dilnaz.akhmeden@mail.ru

THE EFFECTIVENESS OF USING WEBSITES TO IMPROVE THE SKILLS OF WRITING IN A FOREIGN LANGUAGE (WRITING) OF UNIVERSITY STUDENTS

Annotation. This article explores the effectiveness of using websites to improve writing skills in a foreign language among university students. The authors consider various aspects of this issue, such as the availability of resources, their structure and content, as well as the impact on learning outcomes. Drawing on a review of contemporary literature and their own research, the article analyzes how different online resources influence students' written proficiency. It discusses the advantages and limitations of website use in educational contexts and proposes recommendations for optimizing this process. The article underscores the importance of adapting online tools to students' needs and identifying the most effective methods for improving academic and professional writing competence in a foreign language.

Keywords: websites; improvement of writing skills; foreign language; university students.

The use of websites to enhance writing skills in a foreign language among university students is becoming increasingly common in modern education. This article aims to examine the effectiveness of this approach and its impact on students' success in learning written communication in a foreign language.

Accessibility is a crucial aspect to consider when evaluating the effectiveness of websites for university students. The ability to access web resources at any time and from anywhere with an internet connection is invaluable in today's digital age. For example, a student living in a remote area with limited access to traditional educational resources can still benefit from online writing tutorials and exercises. Likewise, a busy student juggling work and family commitments can conveniently fit in language learning sessions during their free time, whether it's early in the morning or late at night. Furthermore, the flexibility offered by websites caters to the diverse learning needs and preferences of students. Some learners may thrive in a structured classroom environment with set schedules, while others may prefer the freedom to study at their own pace. Websites accommodate both approaches by providing asynchronous learning opportunities, allowing students to progress through lessons and exercises at a speed that suits them best. For instance, a student struggling with a particular grammar concept can spend as much time as needed reviewing online tutorials and practicing

exercises until they feel confident in their understanding. Moreover, websites often offer a vast array of materials designed to support language learning and writing skill development. These resources may include grammar guides, vocabulary lists, writing prompts, sample essays, and interactive exercises. For example, a student studying English as a second language can access online grammar tutorials to learn about verb tenses, conjunctions, and sentence structure. They can then reinforce their understanding by completing online quizzes and exercises that provide instant feedback on their performance. Additionally, websites may feature multimedia content such as instructional videos, podcasts, and webinars, which appeal to visual and auditory learners. For instance, a student preparing for an English writing exam can watch video tutorials on essay structure and organization, listen to podcasts discussing writing techniques, and participate in live webinars hosted by language instructors. These multimedia resources provide alternative ways of presenting information, making learning more engaging and accessible to a wider range of students. [1,42]

Websites serve as dynamic platforms that offer interactive and engaging opportunities for students to practice and enhance their writing skills. Through a variety of interactive features such as exercises, quizzes, and writing prompts, language learning websites cater to learners of all proficiency levels, providing tailored activities to meet individual needs and preferences. For example, a beginner-level English learner may benefit from basic writing exercises focused on constructing simple sentences or describing everyday activities, while an advanced learner may engage in more complex tasks such as writing essays or analyzing literary texts. These interactive activities not only serve as valuable tools for reinforcing writing skills but also contribute to making the learning process more enjoyable and effective. By actively engaging with the material through hands-on practice and feedback mechanisms, students can consolidate their understanding of language structures, vocabulary usage, and writing conventions. For instance, a language learning website may offer fill-in-the-blank exercises where students complete sentences with the appropriate words or phrases, helping them grasp grammatical rules and develop their vocabulary in context. Moreover, interactive quizzes and writing prompts encourage students to apply their knowledge and creativity in real-world scenarios. For instance, a website may present students with a series of multiple-choice questions or short-answer prompts related to a specific writing topic or theme. By responding to these prompts, students can practice generating ideas, organizing their thoughts, and expressing themselves effectively in writing. Additionally, some websites may incorporate gamified elements such as leaderboards, badges, and rewards to incentivize participation and foster a sense of achievement among learners. Furthermore, the interactive nature of these platforms enables students to receive immediate feedback on their writing, allowing them to identify areas for improvement and track their progress over time. For example, after completing a writing exercise, students may receive automated feedback on aspects such as grammar, spelling, punctuation, and coherence. This instant feedback loop helps students identify and correct errors in real-time, enhancing their writing skills and building confidence in their abilities. Additionally, some websites may offer personalized feedback from language tutors or peers, providing valuable insights and suggestions for improvement. [2,65]

Using websites offers students a plethora of resources to hone their writing skills in a foreign language. These resources span a wide spectrum, encompassing articles, videos, podcasts, online forums, and more. For instance, a student learning Spanish may visit websites that provide news articles in Spanish, watch educational videos on Spanish grammar and vocabulary, listen to podcasts featuring native speakers, and participate in online forums where they can interact with fellow learners and receive feedback on their writing. The availability of such diverse materials caters to students with varying interests, learning styles, and proficiency levels. For example, a visual learner may prefer watching instructional videos that demonstrate proper writing techniques and language usage, while an auditory learner may find podcasts or audio recordings more engaging and effective for improving their writing skills. Similarly, advanced learners may challenge themselves by reading authentic texts or engaging in discussions on complex topics, whereas beginners may focus on simpler materials to build their foundational language skills. Moreover, exposure to authentic language usage through these resources enhances students' language proficiency and cultural understanding. By reading articles written by native speakers, watching videos featuring authentic conversations, and listening to podcasts in the target language, students gain insight into real-life language usage, idiomatic expressions, and cultural nuances. [3,123] For example, a student studying French may read articles on French culture and society, watch videos of French films or TV shows, and listen to podcasts discussing current events in French-speaking countries. This exposure not only improves their writing skills but also broadens their cultural awareness and appreciation. Furthermore, the interactive nature of many websites allows students to engage actively with the material and apply their knowledge in practical contexts. For instance, students may participate in online forums or discussion boards where they can share their writing samples, receive constructive feedback from peers or instructors, and engage in meaningful dialogue about language-related topics. Additionally, some websites offer interactive exercises or writing prompts that challenge students to apply their writing skills in authentic scenarios, such as writing emails, essays, or blog posts. Overall, the variety of resources available on websites provides students with ample opportunities to practice writing in a foreign language and enhance their language proficiency. Whether through articles, videos, podcasts, online forums, or interactive exercises, students can engage with authentic language materials tailored to their interests and proficiency levels. This exposure to diverse language usage not only improves their writing skills but also deepens their cultural understanding and appreciation of the target language. [4,64]

Websites serve as valuable platforms for facilitating peer collaboration and providing feedback to students on their writing skills in a foreign language. One of the key advantages of online platforms is the opportunity they offer for students to engage in collaborative learning experiences and receive constructive feedback from their peers and instructors. Many language learning websites and online forums provide features that enable students to interact with one another, participate in writing communities, and exchange ideas and feedback on their writing assignments. For example, students may join online writing groups or discussion forums where they can share their writing samples, provide feedback to their peers, and engage in discussions about language-

related topics. These collaborative environments not only enhance students' writing skills but also foster a sense of community and camaraderie among language learners. Additionally, some websites offer peer review functionalities that allow students to submit their writing assignments for feedback from their peers or instructors. For instance, students may upload their essays, compositions, or other written assignments to an online platform where their peers can review and provide feedback on various aspects such as grammar, vocabulary usage, coherence, and overall clarity. This peer review process encourages students to critically evaluate their own writing and learn from their peers' insights and suggestions. Furthermore, language learning websites often provide opportunities for students to interact with native speakers of the target language. [5,97] For example, students may participate in language exchange programs or conversation clubs where they can engage in real-time conversations with native speakers through video calls, voice chats, or messaging platforms. These interactions allow students to practice their writing skills in authentic communication contexts and receive immediate feedback on their language usage and proficiency. Moreover, some websites offer tutoring or coaching services where students can receive personalized feedback and guidance from experienced language instructors. These instructors can provide individualized support to help students identify areas for improvement in their writing and develop strategies for enhancing their language skills. Whether through group collaboration, peer review, interactions with native speakers, or personalized instruction, websites play a crucial role in providing students with opportunities to receive feedback on their writing and improve their language proficiency.

Websites play a crucial role in complementing traditional classroom instruction by offering students additional opportunities for writing practice and reinforcement of language concepts. Integrating web-based activities into lesson plans can enhance the effectiveness of language learning by providing students with diverse resources and interactive experiences that extend beyond the confines of the classroom. One significant advantage of incorporating websites into language instruction is the ability to cater to different learning styles and preferences. While some students may thrive in traditional classroom settings, others may benefit from the flexibility and interactivity offered by online platforms. By incorporating web-based activities into their lesson plans, teachers can accommodate a variety of learning needs and preferences, ensuring that all students have access to resources that suit their individual learning styles. Furthermore, websites provide teachers with a wealth of instructional materials and resources that can supplement and enrich classroom instruction. Teachers can use online platforms to access a wide range of writing prompts, exercises, multimedia content, and interactive tools that can be integrated into lesson plans to engage students and reinforce language concepts. For example, teachers may assign online writing assignments, quizzes, or grammar exercises to provide students with additional practice and feedback outside of class. Moreover, websites offer opportunities for differentiation and personalized learning experiences. Teachers can tailor online activities to meet the specific needs and proficiency levels of individual students, providing targeted support and remediation where necessary. For instance, teachers can assign different writing tasks or exercises based on students' language proficiency levels, interests, or learning goals, allowing each student to work at their own pace and level. Additionally, websites

facilitate communication and collaboration among students and between students and teachers. Many online platforms feature discussion forums, chat rooms, and collaborative writing tools that enable students to interact with their peers, share ideas, and receive feedback on their writing from classmates and instructors. This collaborative learning environment fosters communication skills, critical thinking, and peer support, enhancing students' overall learning experience. Furthermore, integrating web-based activities into language instruction promotes digital literacy and 21st-century skills that are essential for success in today's interconnected world. By navigating online resources, engaging with multimedia content, and participating in online discussions, students develop valuable digital skills and competencies that are increasingly important in academic, professional, and personal contexts.[6,98]

While utilizing websites for enhancing writing skills in a foreign language offers a plethora of benefits, it also presents several challenges that warrant consideration. One significant challenge is the variability in the quality and reliability of online content. Not all websites offer accurate and credible information, which may result in confusion and misinformation for students relying on such resources. Therefore, educators must exercise caution and diligence in selecting and evaluating web-based materials to ensure their relevance and reliability for language learning purposes. The quality of online content can vary significantly depending on the source, authorship, and editorial standards of the website. Some websites may lack rigorous editorial oversight or may prioritize sensationalism over accuracy, leading to the dissemination of misleading or biased information. Additionally, the rapid proliferation of user-generated content on social media platforms and other online forums further complicates the task of discerning reliable sources from unreliable ones. Moreover, the dynamic nature of online information poses challenges in terms of currency and relevance. Websites may contain outdated or obsolete content that does not reflect current language usage or cultural norms. This discrepancy between online content and real-world language usage can undermine the effectiveness of web-based learning activities and hinder students' language acquisition efforts. Furthermore, the accessibility of online content may present challenges for students with limited internet connectivity or digital literacy skills. Not all students may have access to reliable internet connections or possess the necessary technological proficiency to navigate web resources effectively. [7,85] This digital divide can exacerbate disparities in learning outcomes and access to educational opportunities among students from different socioeconomic backgrounds. Additionally, the sheer volume of online content available can be overwhelming for students, making it difficult to discern relevant information from irrelevant noise. Students may struggle to sift through vast amounts of online material to find resources that meet their learning needs and objectives. This information overload can impede students' ability to focus, prioritize, and effectively utilize web-based resources for improving their writing skills in a foreign language. Furthermore, the proliferation of online content presents challenges in terms of copyright infringement and intellectual property rights. Students must be educated about the importance of respecting copyright laws and citing sources appropriately when using online materials in their writing assignments. Failure to adhere to copyright regulations can result in plagiarism and academic dishonesty,

compromising the integrity of students' work and undermining their learning outcomes. [8,137]

Furthermore, the effectiveness of web-based learning hinges significantly on students' intrinsic motivation and capacity for self-discipline. While websites undoubtedly offer flexibility and convenience, the onus is on students to proactively engage with the material and assume ownership of their learning journey. Without adequate guidance and support, certain students may find it challenging to sustain their motivation and commitment in online learning environments, thereby potentially undermining the efficacy of web-based educational resources. Motivation plays a pivotal role in determining the success of any learning endeavor, including web-based instruction. Students who possess a strong intrinsic desire to learn and improve their writing skills are more likely to derive benefit from web-based learning platforms. These students are driven by a genuine interest in the subject matter and are willing to invest time and effort in mastering the material. Their intrinsic motivation serves as a powerful catalyst for sustained engagement and progress in web-based writing courses. Conversely, students who lack intrinsic motivation or a clear sense of purpose may struggle to derive value from web-based learning experiences. These students may exhibit signs of disinterest, apathy, or procrastination, thereby impeding their ability to fully engage with the material and achieve desired learning outcomes. Without a compelling reason to participate actively in web-based activities, such students may become passive observers rather than active participants in the learning process. Moreover, the self-discipline required for effective web-based learning cannot be overstated. Unlike traditional classroom settings where students receive structured guidance and direct supervision from instructors, web-based learning environments demand a higher degree of autonomy and self-regulation. Students must manage their time effectively, set achievable goals, and adhere to deadlines independently. Additionally, they must resist distractions, maintain focus, and overcome obstacles encountered during the learning process. Successful navigation of web-based learning environments necessitates the development of metacognitive skills, including self-awareness, self-monitoring, and self-evaluation. Students must assess their strengths and weaknesses, identify areas for improvement, and devise strategies to enhance their writing skills effectively. They must also monitor their progress, reflect on their learning experiences, and adjust their approach as needed to optimize learning outcomes. Furthermore, the role of educators and instructional design in fostering student motivation and self-discipline cannot be overlooked. Teachers play a vital role in creating engaging and interactive web-based learning experiences that captivate students' interest and inspire active participation. Instructional designers must design courses that are user-friendly, intuitive, and conducive to self-directed learning. Additionally, educators must provide ongoing feedback, encouragement, and support to students to bolster their motivation and self-efficacy. [9,367]

In addition to exploring the effectiveness of using websites to enhance writing skills in a foreign language, conducting surveys can provide valuable insights into students' perceptions and experiences with web-based learning. Surveys can be administered to students who have utilized online writing resources to gather feedback on the effectiveness of these platforms, identify areas for improvement, and assess

overall satisfaction with the learning experience. A well-designed survey should include a combination of closed-ended and open-ended questions to capture both quantitative data and qualitative insights. Closed-ended questions, such as rating scales or multiple-choice items, can measure students' satisfaction levels, perceived improvement in writing skills, frequency of website usage, and preferences for specific features or activities. On the other hand, open-ended questions allow students to provide detailed feedback, share their experiences, and offer suggestions for enhancing the effectiveness of web-based writing resources. For example, survey questions may inquire about the types of writing tasks students engaged in using websites (e.g., essays, emails, blog posts), the perceived impact of web-based learning on their writing proficiency, and the challenges encountered during the learning process. Additionally, students can be asked to evaluate the accessibility, usability, and relevance of the websites they utilized, as well as the quality of feedback received from instructors or peers. Conducting surveys can also facilitate comparative analyses between different web-based platforms or instructional approaches to determine which strategies are most effective in improving writing skills. By collecting data from a diverse sample of students across various proficiency levels, educational backgrounds, and language learning contexts, researchers can gain a comprehensive understanding of the factors that contribute to successful web-based writing instruction. Furthermore, literature reviews play a crucial role in synthesizing existing research findings and identifying gaps in the literature related to the effectiveness of using websites for writing instruction. A comprehensive literature review should encompass studies from various disciplines, including language education, instructional technology, and applied linguistics, to provide a holistic view of the topic. Key areas of focus in the literature review may include theoretical frameworks for understanding web-based writing instruction, empirical studies investigating the impact of online learning environments on writing proficiency, and best practices for integrating web-based resources into language curriculum. Additionally, the review should highlight methodological approaches used in previous research, such as experimental studies, longitudinal investigations, and qualitative analyses, to assess the effectiveness of web-based writing interventions. By synthesizing findings from surveys and literature reviews, researchers can gain valuable insights into the effectiveness of using websites to improve writing skills in a foreign language. This integrated approach allows for a comprehensive examination of the benefits and challenges associated with web-based writing instruction and informs the development of evidence-based practices for enhancing language learning outcomes through online platforms. [10,98]

In conclusion, the use of websites to enhance writing skills in a foreign language offers numerous benefits for university students. From accessibility and interactivity to peer collaboration and supplemental learning, web-based resources provide valuable opportunities for language learners to practice and improve their writing proficiency. However, it is essential to address potential challenges and ensure that students receive adequate support and guidance to maximize the effectiveness of online learning.

REFERENCES

[1] Brown, H. D. (2007). Principles of language learning and teaching. Pearson Education [in English].

- [2] Nunan, D. (2003). Practical English language teaching. McGraw-Hill Education [in English].
- [3] Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques and principles in language teaching. Oxford University Press [in English].
- [4] Ellis, R. (2003). Task-based language learning and teaching. Oxford University Press [in English].
- [5] Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching. Cambridge University Press [in English].
- [6] Nation, I. S. P., & Macalister, J. (2010). Language curriculum design. Routledge [in English].
- [7] Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Snow, M. A. (2013). Teaching English as a second or foreign language. Cengage Learning [in English].
- [8] Harmer, J. (2007). The practice of English language teaching. Pearson Education [in English].
- [9] Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). How languages are learned. Oxford University Press [in English].
- [10] Scrivener, J. (2011). Learning teaching: The essential guide to English language teaching. Macmillan Education [in English].

Ахмеден Д.К.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ШЕТ ТІЛІНДЕ ЖАЗУ (WRITING) ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ҮШІН ВЕБ-САЙТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақала университет студенттерінің шет тілінде жазу дағдыларын жақсарту үшін веб-сайттарды қолданудың тиімділігін зерттейді. Авторлар ресурстардың қолжетімділігі, олардың құрылымы мен мазмұны және оқу нәтижелеріне әсері сияқты мәселенің әртүрлі аспектілерін қарастырады. Мақала университет студенттерінің шет тілінде жазу дағдыларын дамыту үшін веб-сайттарды пайдаланудың тиімділігін зерттейді. Заманауи әдебиеттерге шолу және өз зерттеулеріне сүйене отырып, авторлар әртүрлі онлайн ресурстардың студенттердің жазбаша сауаттылық деңгейін жақсартуға әсерін талдайды. Веб-сайттарды білім беру мақсатында пайдаланудың артықшылықтары мен шектеулері қарастырылады және осы процесті оңтайландыру бойынша ұсыныстар ұсынылады. Мақалада студенттердің қажеттіліктеріне онлайн-құралдарды бейімдеудің маңыздылығы және оларды шет тілінде академиялық және кәсіби жазбаша құзыреттілікті арттыру үшін қолданудың тиімді әдістерін анықтау көрсетілген.

Кілт сөздер: веб-сайттар; жазу дағдыларын жетілдіру; шет тілі; Университет студенттері.

Ахмеден Д.К.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВЕБ-САЙТОВ ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ (WRITING) СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация. Данная статья исследует эффективность использования веб-сайтов для улучшения навыков письма на иностранном языке у студентов университетов. Авторы рассматривают различные аспекты этого вопроса, такие

как доступность ресурсов, их структура и содержание, а также влияние на результаты обучения. Статья исследует эффективность использования веб-сайтов для развития навыков письма на иностранном языке у студентов университетов. Основываясь на обзоре современной литературы и собственном исследовании, авторы анализируют влияние различных онлайн-ресурсов на улучшение уровня письменной грамотности у студентов. Рассматриваются преимущества и ограничения использования веб-сайтов в образовательных целях, а также предлагаются рекомендации по оптимизации этого процесса. В статье подчеркивается важность адаптации онлайн-инструментов под потребности студентов и выявление наиболее эффективных методов их применения для повышения академической и профессиональной письменной компетенции на иностранном языке.

Ключевые слова: веб-сайты; улучшение письменных навыков; иностранный язык; студенты университетов.

УДК 811.161.1
МРНТИ 16.41.21
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).42

¹Овчинникова В. А., ²Утегенова К.Т.*
^{1,2}Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
Уральск, Казахстан
*Автор-корреспондент: karlyga@bk.ru

E-mail: lera.ovchinnikova.01@gmail.ru, karlyga@bk.ru

ВНЕЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ХРИСТИАНСКОЙ И МУСУЛЬМАНСКОЙ МОЛИТВЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация. В представленной работе проводится сопоставительный анализ молитв христианской и мусульманской традиций; выделяется влияние внелингвистических аспектов на религиозный дискурс. Основной целью является выявление общих и специфических особенностей данных факторов и определение их воздействия на межкультурное общение. Анализ структуры молитв направлен на выявление их особенностей, обусловленных характерными для религиозного дискурса намерениями, выраженными через уникальные языковые выражения. Этот подход позволит глубже понять, как язык формирует и передает религиозные концепции и как различия в молитвенных текстах могут влиять на восприятие и взаимодействие между различными культурными группами.

Ключевые слова: религиозный дискурс; молитва; коммуникативные признаки; особенности; сходства; культура; общение; подход; жанр.

Введение

В современном обществе религиозные практики играют значительную роль в формировании культурных и социальных норм. Одним из ключевых аспектов религиозного опыта является молитва, которая, помимо своей духовной функции, является предметом научного исследования в различных областях. Данная статья посвящена анализу коммуникативных признаков молитвенного акта в рамках религиозного дискурса с использованием сравнительного метода. Исследование фокусируется на языковых механизмах, лежащих в основе молитвенного общения, с целью раскрытия специфики вербального взаимодействия в контексте религиозной практики.

Исследование религиозного дискурса является одной из актуальных проблем современной лингвистики, так как представляет собой одну из важнейших форм институционального общения. Будучи ключевым направлением исследований в области религиозной антропологии, лингвистики, социологии, религии и многих других научных дисциплин, изучение данного вопроса носит междисциплинарный характер, имеет глубокое теоретико-прикладное значение.

Жанр молитвы в религиозном дискурсе, который отражает культурно-исторические аспекты религиозной практики, представляет собой интересный объект исследования для лингвистов. Несмотря на давнюю и важную роль жанра молитвы, его коммуникативные признаки в казахстанской науке до сих пор не были представлены специальному анализу. Особую актуальность приобретает анализ исследуемой проблемы в реалиях современного Казахстана.

Актуальность данного исследования обусловлена отсутствием различных аспектов духовной речи, основанных на реальных речевых произведениях. Однако комплексный анализ языкового материала, установление критериев выбора и функционально-семантическая обоснованность использования интонационных и звуковых средств в молитве позволяют выявить коммуникативные характеристики современной духовной речи и определить место молитвы в системе функциональных разновидностей современного языка.

Продолжительное время религиозный дискурс рассматривался в области лингвистики как явление, подвергающееся второстепенному анализу. Его степень значимости оценивалась в соответствии с теоретическими концепциями, разработанными на основе других языковых явлений, которые признавались более важными.

Данная проблема оставалась малоизученной областью, и ей приписывались разнообразные и часто противоречащие друг другу характеристики. Е.П. Бейлиным, Н.Ю. Буравцевой, Е.А. Велковой, Н.М. Глагольевой, Л.В. Гуциным, S.Bean, P. Braun, G. Stone были исследованы различные аспекты грамматики текстов религиозного дискурса. Важно отметить, что на протяжении длительного времени доминировал системно-грамматический подход в исследовании религиозного дискурса, однако в настоящее время его изучение перестало ограничиваться теоретической детализацией. Это обусловлено сменой акцента лингвистической теории в сторону изучения коммуникативного взаимодействия между адресатом и адресантом, а также социальных ролей и взаимоотношений, обусловленных их социальными статусами в различных контекстах общения.

Целью исследования является сравнительный анализ текстов христианской и мусульманской молитв с выделением внелингвистических факторов, влияющих на религиозный дискурс. Основная задача – выявить универсальные и специфические черты этих факторов и определить их влияние на межкультурную коммуникацию, а также выявить особенности структурирования молитвы под влиянием характерных для религиозного дискурса интенций, выраженных через уникальные языковые единицы.

Гипотеза исследования заключается в том, что сравнительный анализ текстов христианской и мусульманской молитвы позволит вычленить внелингвистические факторы реализации религиозного дискурса в условиях специфичной коммуникативной ситуации. Статья, основанная на предложенной гипотезе, представляет собой комплексное исследование, направленное на выделение ключевых аспектов взаимосвязи между религиозным дискурсом, языковыми формами его выражения и воздействием на коммуникативные практики в межкультурном контексте.

Материалы и методы исследования

В рамках представленного исследования были применены методы анализа текстов молитв, извлеченных из "Библии" и "Корана". Предметом внимания стали структурные, лингвистические и семантические особенности этих текстов, а также их контекстуальное воздействие на сознание и практику верующих. В процессе анализа использовались методы компаративного лингвистического подхода с учетом культурных и религиозных особенностей, свойственных каждой из изучаемых традиций. Одним из ключевых этапов исследования было проведение опроса, направленного на сбор данных и мнений относительно восприятия молитв в обществе. Полученные результаты подверглись системному анализу с использованием статистических методов и качественной интерпретации. Процесс обработки опросных данных включал в себя выделение ключевых тенденций, выявление статистически значимых различий и формирование обобщенных выводов.

В источниковедческую базу исследования вошли труды И.И. Пасова, Е.В. Бобыревой, Е.А. Кожемякина, Е.Е. Анисимовой, Т.В. Ицкович, О.А. Прохвятилова, О.А. Барташовой и др. В целом, научный подход, представленный в данной работе, позволил систематизировать и оценить характеристики молитвенных текстов из религиозных источников, а также выявить их влияние на верующих. Полученные результаты стали основой для более глубокого понимания религиозных текстов и их социокультурного контекста, что, в свою очередь, способствует более нюансированному и обоснованному рассмотрению их роли в современном обществе.

Результаты исследования

Религиозный дискурс, рассмотренный с позиции лингвистики, становится уникальным полем для анализа того, как люди строят свои представления о священном, взаимодействуют с духовными текстами и формируют смысловые категории в рамках своих религиозных убеждений. Данное направление позволяет рассмотреть религиозный дискурс как неотъемлемую часть культурной картины мира, пронизанной метафорами, символами и схемами, формирующими вероисповедательный опыт [1, с. 4].

В современной религиозной исследовательской области, вопросы, касающиеся коммуникативных признаков молитвы, представляют собой значимый объект анализа. Молитва, являющаяся неотъемлемой частью религиозной практики, представляет собой форму общения с высшими силами и, в то же время, акт коммуникации между человеком и сверхъестественным. Этот взаимодействующий характер делает молитву уникальным объектом для исследования коммуникативных процессов в религиозном контексте [2, с.73].

Согласно философской энциклопедии, молитва представляет собой акт обращения человека к Богу, богам, святым, ангелам, духам, персонифицированным природным силам, или в общем к Высшему Существо или его посредникам. В рамках этого определения, молитва рассматривается как составная часть религиозного культа и индивидуальной религиозности [1, с.279].

Как правило, прошения обладают четким адресатом – высшей силой, божеством или святым. Это выражает веру в внешнюю сущность, способную

влиять на жизнь человека. Адресантом, в свою очередь, является человек, обращающийся к этой высшей силе. Это создает особый вид духовного общения, где человек становится активным участником диалога с невидимым, но вероятно присутствующим существом [1, с.200].

Классификация молитвенных текстов, предложенная В. И. Карасиком и Т. В. Ицкович, может быть систематизирована следующим образом:

1. По критерию иллокуции (В. И. Карасик): *прошение* (молитвы, в которых выражается просьба о чем-то, обычно о помощи, защите или милости); *покаяние* (молитвы, связанные с признанием виновности, раскаянием и просьбой о прощении); *восхваление* (молитвы, посвященные прославлению и восхищению перед высшими силами); *благодарение* (молитвы благодарности за проявленные благословения и милости)

2. По характеру (Т. В. Ицкович): *общественные молитвы* (связаны с нуждами общества в целом, могут быть использованы в общественных мероприятиях); *церковные молитвы* (связаны с религиозными обрядами и практиками внутри церкви); *личные молитвы* (индивидуальные обращения к высшей силе, выражение личных чувств и потребностей).

3. По видам содержания (Т. В. Ицкович): *хвалебные молитвы* (посвящены восхвалению высших сил и их атрибутов); *благодарственные молитвы* (выражают благодарность за проявленные благословения и милости); *просительные молитвы* (содержат просьбы и мольбы о помощи и руководстве); *призывательные молитвы* (обращены к высшим силам с призывами к действию); *нарративные молитвы* (рассказывают о событиях и опыте верующего в форме молитвенного повествования).

Такая классификация, по мнению Т. В. Ицкович, позволяет систематизировать молитвенные тексты и выделить их разнообразие по содержанию и функциональности [2, с.36-37].

Исследования В. И. Карасика демонстрируют "конверсивный" характер молитвенных жанров, подчеркивая взаимосвязь между прошением и благодарением, а также между покаянием и восхвалением. Например, в молитвах человек просит высшую силу о помощи и выражает благодарность за полученную поддержку, при этом благодарность приобретает тенденцию к расширенному восприятию и переживанию. Также выявляется взаимосвязь между актом покаяния и восхваления: человек осознает свою греховную природу, испытывает сожаление об этом, и в то же время, молящийся восхваляет космическое величие сверхъестественного существа [1, с.330].

В рамках молитвенного опыта выделяются *каноническая молитва* и *личная (именная) молитва*, которая представляет собой выражение верующего своими словами, например, в исследовании Е. В. Бобыревой подчеркивается уникальная роль духовного избранника. Автор считает это одной из коммуникативных стратегий религиозного дискурса, где создается образ пророка и проповедника. С точки зрения ученого, адресация в молитве – есть «обращение верующего к сверхъестественному существу, будь то бог, боги или дух ≤..≥ встраивается в религиозные обряды, церемонии и богослужения, служа как средство установления и поддержания связи с высшей силой» [3, с.17]. Интересным

представляются ее рассуждения относительно ритуализации молитвы: «Молитвы подвергаются строгой ритуализации, включающей как вербальные, так и невербальные элементы. Под невербальным, или поведенческим, ритуалом понимаются определенные действия, выполняемые в четко определенном порядке и сопровождающие вербальные высказывания. К примеру, поднесение рук вверх, наклоненная голова, взмах кадиллом при проведении обряда внутреннего (духовного) и внешнего (телесного) очищения, а также склонение головы как жест смирения, коленопреклонение как символ молитвы или благодарности Всевышнему, и осенение себя крестным знаменем как знак защиты верующего от возможных опасностей, врагов, страстей и т.д. [Там же, с.18].

Нельзя не согласиться с мнением автора в том, что мы наблюдаем в повседневной жизни во время богослужения в церквях, чтения намаза в мечети вербальный ритуал, который включает в себя речевые высказывания, ограничивающие границы ритуального действия. Например, начало церковной службы может быть оформлено фразой "Во имя Отца и Сына и Духа Святого, Аминь", а начало молитвы – фразой "Отче Наш, Иже еси на небесах. Да святится имя Твое, да приидет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на Небеси, так и на земли". Окончание службы или коллективной молитвы подводится к эмфатичному "Аминь". Религиозный дискурс в этом контексте оказывается значимым уже в самом своем ритуальном проявлении». Из вырезки этой работы можем понять, что религиозные ритуалы объединяют в себе как вербальные, так и невербальные элементы, создавая комплексный опыт взаимодействия с высшей силой в рамках религиозной практики [3, с.19].

Еще одним критерием классификации молитв является время их произнесения, их разделение по времени на *утренние, полуденные, вечерние и полуночные*. Рассуждая о сакрализации основателя ислама – Мухаммада, Т.В. Бершицкая подытоживает: такое распределение обозначает определенные периоды дня, в течение которых осуществляется молитвенная практика, что может соответствовать религиозным обычаям и традициям [4, с.800].

Значимость молитвы для мусульман, являющейся первоосновой и ключевым аспектом их вероисповедания, представляет собой аспект, который трудно переоценить. Эта значимость проявляется не только в ежедневном повторении молитв, но и в том, что молитва органично входит в структуру остальных столпов ислама. Пророк Мухаммад описывал намаз, или молитву, как "главный шест" религии, представляя ее как опору, на которой держится весь строй веры, а другие столпы обеспечивают дополнительную поддержку. В Коране особое внимание уделяется призыву к совершению молитвы, и она чаще всего подчеркивается как предпочтительный способ поклонения Аллаху. В хадисах, содержащих изречения Пророка Мухаммада, также подчеркивается, что молитва среди других деяний человека является наиболее угодной Аллаху. Этот акцент на молитве как важном элементе веры подчеркивает ее центральное положение в практике и духовной жизни мусульман [5, с.128].

Из работы Бершицкой Т.В. можно узнать, что несмотря на высокую значимость молитвы, о которой свидетельствует Коран, данное священное писание не предоставляет конкретных указаний относительно правил ее

исполнения. Однако в Коране содержится призыв к поклонению Господу: «О, люди! Поклоняйтесь вашему Господу, Который сотворил вас и тех, кто был до вас - может быть, вы устрашитесь». Сам процесс совершения молитвы основывается на образце, представленном Мухаммадом в течение его жизни, поскольку в Коране не содержится прямых инструкций относительно этого ритуала. Молитвенная практика в исламе, аналогично христианской, представляет собой высокоформализованный ритуал, подчиненный обязательным и строго установленным правилам и нормам [4, с.841]. Ученый акцентирует внимание на значении омовения для мусульманина: «Поскольку каждый обряд в мусульманской практике сопровождается молитвой, необходимость проведения омовений и очищений приобретает выдающееся значение [4, с.848], т.е. молитвы, обязательные для исполнения мусульманином в течение дня, предоставляют ему возможность искупления всех совершенных грехов между ними, при условии точного соблюдения предписанных ритуалов очищения. Данную нить действий можно проследить и в христианстве.

Изучение трудов А.С. Стаценко позволило выявить систематизацию автором межстилевой диффузии молитвы, при которой подстили отражают разнообразие жанров, соответствующих различным аспектам религиозной коммуникации. Автором описаны: *религиозный подстиль* – подвергающаяся меньшим изменениям архаичная форма, в состав которого включены ритуализированные жанры (молебен, литургия, служба и аналогичные обрядовые формы); *религиозно-проповеднический подстиль*, направленный на объяснение разнообразных явлений и событий (проповедь, беседа, рассказ и другие формы коммуникации, ориентированные на проповедническую деятельность); *религиозно-популярный подстиль*, ориентированный на просвещение и образование в области религии в легкой форме (фильмы, мультфильмы, брошюры и другие средства, предназначенные для популяризации и облегченного представления религиозных идей) [5, с.129]. Исследование прототекстуальности как конструктивного принципа религиозного стиля на основе анализа молитвенных текстов из Евангелия позволило Т. В. Ицкович выделить интенции адресанта, которые формируют "современную подсистему жанров, развившихся из протожанра молитвы": хвала, благодарность, просьба и покаяние [6, с.10].

Исследования указанных авторов подчеркивают, что молитвенные тексты часто несут в себе не одну, а сразу несколько интенций. При этом, анализ христианского и исламского дискурса с лингвистической точки зрения позволяет рассмотреть влияние на восприятие и толкование священных текстов различных когнитивных механизмов (метафоры, схемы и концепты и др.). Относительно использования образов и метафор для передачи основных религиозных идей А.С. Исаков пишет: «Дискурс исламизма включает в себя идеи и концепции, которые предоставляют возможность предложения решений для задач, не ограничивающихся исключительно религиозными, а также включающих в себя аспекты светской сферы» [7, с.3].

Сравнение священных текстов является одним из важных направлений религиозных исследований, позволяющих раскрыть общие темы, ценности и символику различных вероисповеданий. Среди таких священных писаний две из

самых влиятельных и распространенных в мировой истории — Библия и Коран. Каждая из них представляет собой основу для христианской и исламской традиций соответственно, и обладает уникальной структурой, историей и содержанием. Несмотря на фундаментальные различия в религиозных убеждениях, существуют также заметные сходства между этими двумя священными текстами. Настоящая статья направлена на исследование и выявление этих сходств, предлагая глубокий взгляд на общие темы, которые объединяют Библию и Коран, и обеспечивая более полное понимание культурного и религиозного контекста, в котором эти тексты возникли и продолжают оказывать влияние.

В обоих случаях, ключевым аспектом является утверждение единобожия. Ислам и христианство учат своих последователей, что молитва служит средством установления связи с единым Богом. Верующие обеих традиций обращаются к высшей сущности с целью поклонения, благодарности, молений и поиска духовного вдохновения. Одним из наиболее явных аспектов схожести является внедрение священных текстов в молитвенные практики. В исламе это, в первую очередь, Коран, в то время как христиане могут цитировать Библию в ходе своих молитв. Этот аспект связывает верующих с их священными текстами, служащими источником руководства и вдохновения для молитвенной деятельности. В обеих религиях молитвенные обряды характеризуются особыми ритуалами и обрядами, например, в исламе мусульмане во время своих молитв обращаются к Мекке, в то время как в христианстве верующие могут направлять свои молитвы к алтарю или определенному направлению внутри церкви. Этот аспект молитвенной практики символизирует единство верующих в момент коллективного поклонения. Сходство обеих религий наблюдается и в установленных временных рамках для молитв: в исламе установлено выполнение пяти обязательных ежедневных молитв, в христианстве верующие придерживаются регулярных временных интервалов для своей молитвенной практики. Это устанавливает ритм и структуру в духовной жизни последователей, укрепляя их связь с божественным.

Сходства и различия между Христианством и Исламом представлены в таблице 1 (составлено авторами с опорой на источник [8], [9]).

Таблица 1 – Сходства между Христианством и Исламом

№	Сходства	Христианство	Ислам
1	Вера в единого Бога	«Нет иного Бога, кроме Единого» (1Кор.8:4)	«Нет Бога кроме Аллаха» (часть шахады – араб. свидетельства веры).
2	Отрицание язычества	«заменили истину Божию ложью, и поклонялись, и служили твари вместо Творца, Который благословен во веки» (Рим.1:25).	Отвергается вера в несколько богов и поклонение идолам, так как это воспринимается как приписывание Аллаху равных партнеров. Термин "шарик" (от арабского "шарик" – товарищ) используется для обозначения многобожия и считается

			синонимом неверия (араб. «куфр» – сокрытие, отсюда кафир – неверный).
3	Богом создан видимый мир	«Творец не только вещей, но и самого времени и века, в который вещи получали бытие» (Прав. Испов. ч. 1, отв. на вопр. 33).	Пятьдесят тысяч лет до возникновения вселенной, Аллах создал перо (аль-калам), с помощью которого Он записал в свиток все, что было сотворено. После этого был создан материальный мир («Акыда ат-тахавийя» (изложение суннитского вероучения Имама ат-Тахави).
4	Исповедание веры	«Всякого, кто исповедает Меня пред людьми, того исповедаю и Я пред Отцем Моим Небесным» (Мф. 10:32)	«Нет божества, кроме Аллаха, и Мухаммад – Посланник Аллаха».
5	Любовь к Себе	«Кто любит Меня, тот возлюблен будет Отцем Моим; и Я возлюблю его и явлюсь ему Сам» (Ин. 21:14).	Истинная вера проявляется в преданности шариату, божественному закону, а не просто в преданности самому Аллаху. Наивысшие чувства по отношению к Аллаху включают в себя рабскую покорность и послушание.
6	Молитва	В Христианстве молитва читается по возможности.	В Исламе молитва читается пятикратно (араб. саят).
7	Священная книга	Библия	Коран

Однако возможно выделить глубокое схождение в том, что молитва функционирует в качестве интерфейса между верующими и трансцендентным божеством. В обеих религиозных традициях молитва проявляет почитание, преданность и смирение перед высшей духовной силой. Молитва рассматривается как средство установления контакта с тем, что находится вне сферы природного, служа источником утешения, направления и морального вдохновения.

Основной чертой, которая выделяется в молитвенных текстах, является их разнообразие, которое отражает отношение верующего к миру как к творению Божьему. Структура ценностей религиозного человека отличается двойственностью, то есть присутствием двух пространственных измерений [10 с.15].

Таким образом, несмотря на теологические и обрядовые расхождения, молитвенные практики в исламе и христианстве объединяют общие ценности и аспекты духовного стремления. Они не только представляют собой формализованный акт поклонения, но и предоставляют глубокое средство коммуникации и контакта с тем, что превосходит материальный мир.

В рамках исследования был проведен опрос респондентов, направленный на выявление смысла молитвы для общества, а также анализ эмоциональных

реакций, которые вызывает у людей чтение молитв. Структура опроса включала три вопроса:

1. *Какие эмоциональные переживания по вашему мнению, могут сопровождать акт молитвы?:* а) "Покой и умиротворение" были выбраны 37,5% респондентов, что свидетельствует о том, что некоторые люди связывают акт молитвы с ощущением внутреннего покоя и умиротворения; б) "Тревога и страх" не были выбраны ни одним из участников, что может указывать на то, что данная эмоциональная реакция не воспринимается как типичная при молитве в данном контексте; в) "Радость и блаженство" были выбраны 25% респондентов, что свидетельствует о том, что для некоторых людей молитва ассоциируется с положительными эмоциональными переживаниями; г) "Ощущение ответа и направления" были выбраны 37,5% участников опроса, что может указывать на восприятие молитвы как на средство общения или направления, сопровождаемое чувством ответа.

2. *Как вы думаете, как изменения в обществе могут отразиться на форме и содержании молитвы?:* а) "Изменение языка и стиля" было выбрано 12,5% респондентов, что говорит о значимости для определенной части общества изменений в языке и стиле молитвы; возможно, это свидетельствует о подверженности воздействию социокультурных трансформаций; б) "Изменение форматов молитвенных собраний" было выбрано 25%, что указывает на мнение некоторых респондентов в изменении форматов молитвенных собраний реакцию на социальные изменения; в) "Интеркультурное влияние (объединение традиций разных культур)" было выбрано 62,5% респондентов, что свидетельствует о значимости интеркультурного влияния как фактора воздействия на форму и содержание молитвы; г) "Другое" не было выбрано ни одним участником, что может указывать на отсутствие у респондентов конкретных иных представлений о влиянии общественных изменений на молитву, кроме предложенных вариантов ответов.

3. *Как вы думаете, язык молитвы может быть универсальным, или он сильно зависит от конкретной религиозной традиции?:* а) "Да, язык молитвы может быть универсальным, и он не зависит от конкретных религиозных традиций" был выбран 50% респондентов, т.е. половиной опрошенных язык молитвы воспринимается как потенциально универсальный и независимый от конкретных религиозных принципов; б) "Нет, язык молитвы не может быть универсальным, ведь он зависит от конкретных религиозных традиций" был выбран 12,5%. Думается, для этой категории респондентов язык молитвы тесно связан с конкретными религиозными контекстами; в) "Язык молитвы может быть немного универсальным из-за конкретных религиозных традиций" – 37,5% – промежуточная позиция, согласно которой универсальность языка молитвы может быть ограниченной, но все же подверженной влиянию религиозных традиций; г) "Другое" не было выбрано ни одним участником, что может говорить о том, что респонденты предпочли ограничиться предложенными вариантами ответов.

Изучение результатов опроса позволяет подытожить: проведенный опрос по теме восприятия молитвы в обществе предоставил значимые результаты,

позволяющие получить более глубокое понимание различных аспектов данного явления. Анализ ответов на предложенные вопросы выявил несколько ключевых выводов.

В первом вопросе, касающемся эмоциональных переживаний, отмечается значительное разнообразие восприятия акта молитвы. Респонденты выделяют покой и умиротворение, радость и блаженство, а также ощущение ответа и направления, что свидетельствует о различных эмоциональных аспектах, сопутствующих данной практике.

Второй вопрос о влиянии социокультурных изменений на форму и содержание молитвы подчеркивает восприимчивость общественного мнения к изменениям в социокультурной среде. Разнообразные ответы указывают на важность адаптации молитвенных практик к изменяющимся обстоятельствам, включая изменение языка и стиля, форматов молитвенных собраний и интеркультурное влияние.

Третий вопрос, касающийся универсальности языка молитвы, обнаруживает разногласия в мнениях респондентов. Некоторые высказывают убеждение в возможности универсального языка молитвы, независимого от конкретных религиозных традиций, в то время как другие подчеркивают зависимость от религиозных контекстов, а некоторые видят универсальность с ограничениями, подверженными влиянию религиозных традиций.

Обобщение проведенного опроса позволяет выделить индивидуальные и коллективные перспективы общества на тему молитвы, обозначить факторы влияния и подчеркнуть необходимость учета разнообразия взглядов при рассмотрении данного явления в социокультурном контексте.

Заключение

Представленный обзор литературы и проведенное исследование, включающее в себя изучение и сравнение общих характеристик текстов Библии и Корана, проведение опроса и анализ его результатов позволяет сделать ряд важных выводов и выделить ключевые тенденции в исследованиях религиозного дискурса в контексте данных религиозных традиций.

В ходе анализа работ были выявлены сходства и различия в структуре и особенностях религиозного дискурса христианства и ислама. Было принято во внимание на влияние религиозных текстов, таких как Библия и Коран, на формирование дискурсивных практик и концепций. Также подчеркивается роль ритуалов, обрядов и общественных норм в формировании и поддержании религиозного дискурса в обеих религиозных традициях.

Дополнительно был проведен анализ терминологии, используемой в религиозном дискурсе христианства и ислама, что дает полное представление о том, как эти традиции коммуницируют и передают свои верования. Отмечается, что разнообразие тем и концепций в религиозном дискурсе предоставляет богатый материал для изучения культурных особенностей и мировоззренческих аспектов сообществ христиан и мусульман.

С учетом вышеизложенного, исследование религиозного дискурса в рамках христианства и ислама представляет собой значимый исследовательский вклад в понимание религиозных культур и их воздействия на общество.

Результаты данного анализа могут служить основой для дальнейших исследований в области религиозной лингвистики и социологии религии.

Религиозный дискурс не ограничивается лишь передачей вероучений, но также служит средством концептуализации абстрактных духовных идей. Метафоры, как ключевой элемент языка, играют существенную роль в переносе значения и обогащении понимания сложных духовных концепций. Важным выводом является также взаимодействие между языковыми выражениями и структурами, где оба аспекта взаимно воздействуют друг на друга, формируя более глубокие представления верующих о священном.

Это исследование не только позволяет лучше понять особенности вероисповедательного опыта, но и выделяет важные аспекты взаимодействия языка и лингвистических структур в формировании смысла в религиозном контексте. Результаты исследования могут иметь значимость не только для академического понимания религии, но и для более широкого общественного диалога о роли веры в культуре и формировании человеческого мировоззрения.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- [2] Ицкович Т. В. Речевой жанр обращения в православной молитве / Т. В. Ицкович // Речевые жанры современного общения: Тезисы докладов международной конференции, Москва, 23–25 февраля 2015 года. – Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2015b. – С. 71-75.
- [3] Бобырева Е. В. Религиозный дискурс: ценности, жанры, стратегии (на материале православного вероучения): автореф. дис. ...канд. филол. наук / Е. В. Бобырева. – Волгоград: ВГУ, 2007. – 37 с.
- [4] Бершицкая Т.В. Некоторые замечания о сакрализации основателя ислама – Мухаммада /Т.В. Бершицкая // Гуманитарное пространство. Международный альманах. – 2015. – № 4 (5). – С. 841-849.
- [5] Стаценко А. С. Религиозный стиль как составляющая функциональной стилистики современного русского литературного языка / А. С. Стаценко // Булатовские чтения: сборник статей материалов II Международной научно-практической конференции: в 7 т. – Т.7. – Краснодар, 2018. – С. 128-129.
- [6] Ицкович Т. В. Прототекстуальность как конструктивный принцип религиозного стиля / Т. В. Ицкович // Вестник ВолГУ, Сер. 2. Языкознание. – 2018. – Т. 17. – № 1. – С. 6–16.
- [7] Исаков А. С. Дискурс исламизма / А. С. Исаков // ДИСКУРС-ПИ. – 2017. – № 3-4 (28-29). – С. 276-282.
- [8] Коран онлайн. [Электронный ресурс] / Р. Ахмадуллин, А. Хатуев. – Режим доступа: <https://quran-online.ru/about> .
- [9] Библия онлайн [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://only.bible/about/>.
- [10] Уразаева Н.Р. Структурно-семантическая характеристика немецкоязычного молитвенного текста/ автореферат диссертации кандидата филологических наук. Москва, 2003. 24 с.

REFERENCES

- [1] Karasik, V. I. (2002). Jazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] Volgograd: Peremena, 477 [In Russian].
- [2] Ickovich, T. V. (2015). Rechevoj zhanr obrashhenija v pravoslavnoj molitve [The speech genre of conversion in Orthodox prayer]. *Rechevye zhanry sovremennogo obshhenija: Tezisy dokladov mezhdunarodnoj konferencii - Speech genres of modern communication: Abstracts of the international conference. Moskva, 23–25 fevralja 2015 goda. – Moskva: Institut russkogo jazyka im. V.V. Vinogradova RAN, 71–75* [In Russian].
- [3] Bobyreva, E.V (2007). Religioznyj diskurs: cennosti, zhanry, strategii (na materiale pravoslavnogo verouchenija) [Religious discourse: values, genres, strategies (based on the material of Orthodox doctrine)]: avtoref. dis. ...kand. filol. nauk – Volgograd: VGU, 37 [In Russian].
- [4] Bershickaja, T.V. (2015). Nekotorye zamechanija o sakralizacii osnovatelja islama – Muhammada [Some remarks on the sacralization of the founder of Islam, Muhammad] *Gumanitarnoe prostranstvo. Mezhdunarodnyj al'manah.– № 4 (5). – S. 841-849* [In Russian].
- [5] Stacenko, A.S. (2018). Religioznyj stil' kak sostavljajushhaja funkcional'noj stilistiki sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka [Religious style as a component of the functional stylistics of the modern Russian literary language]. *Bulatovskie chtenija: sbornik statej materialov II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii: v 7 t. – T.7. – Krasnodar, S. 128–129* [In Russian].
- [6] Ickovich, T. V. (2018). Prototekstual'nost' kak konstruktivnyj princip religioznogo stilja [Prototextuality as a constructive principle of religious style]. *Vestnik VolGU, Ser. 2. Jazykoznanie. T. 17. № 1. S. 6–16* [In Russian].
- [7] Isakov, A. S. (2017). Diskurs islamizma [The Discourse of Islamism]. *DISKURS-PI. № 3-4 (28-29). S. 276-282* [In Russian].
- [8] Koran onlajn [The Quran Online] [Jelektronnyj resurs] / R. Ahmadullin, A. Hatuev. – Rezhim dostupa: <https://quran-online.ru/about> [In Russian].
- [9] Biblija onlajn [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa: <https://only.bible/about/> [In Russian].
- [10] Urazaeva, N.R. (2003). Strukturno-semanticheskaya harakteristika nemeckoyazychnogo molitvennogo teksta [Structural and semantic characteristics of the German-language prayer text]. avtoreferat dissertacii kandidata filologicheskikh nauk. Moskva, 24 [In Russian].

Овчинникова В. А., Утегенова К.Т.*

ХРИСТИСТАН ЖӘНЕ МҰСЫЛМАН НАМАЗЫНЫҢ ТІЛДІ ЕМЕС ФАКТОРЛАРЫ: САЛЫСТЫРУ АСПЕКТІ

Аңдатпа. Ұсынылған жұмыста христиан және мұсылман дәстүрлерінің дұғаларына салыстырмалы талдау жасалған; экстралингвистикалық аспектілердің діни дискурсқа әсері атап өтіледі. Негізгі мақсат – осы факторлардың жалпы және ерекше белгілерін анықтау және олардың мәдениетаралық қарым-қатынасқа әсерін анықтау. Дұғалардың құрылымын талдау олардың бірегей тілдік өрнектер

арқылы айтылған діни дискурсқа тән ниеттермен айқындалатын ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Бұл тәсіл тілдің діни концепцияларды қалай қалыптастыратынын және жеткізетінін және дұға мәтіндеріндегі айырмашылықтар әртүрлі мәдени топтар арасындағы қабылдау мен өзара әрекеттесуге қалай әсер ететіні туралы көбірек түсінік береді.

Кілт сөздер: діни дискурс; дұға; коммуникативті белгілер; ерекшеліктер; ұқсастықтар; мәдениет; қарым-қатынас; тәсіл; жанр.

Ovchinnikova Valeria, Utegenova Karlyga*

NON-LINGUISTIC FACTORS OF CHRISTIAN AND MUSLIM PRAYER: A COMPARATIVE ASPECT

Annotation. The presented work provides a comparative analysis of prayers of Christian and Muslim traditions; the influence of extra-linguistic aspects on religious discourse is highlighted. The main goal is to identify general and specific features of these factors and determine their impact on intercultural communication. Analysis of the structure of prayers is aimed at identifying their features, determined by the intentions characteristic of religious discourse, expressed through unique linguistic expressions. This approach will provide greater insight into how language shapes and communicates religious concepts and what differences in prayer texts can influence perceptions and interactions between different cultural groups.

Key words: religious discourse; prayer; communicative features; features; similarities; culture; communication; approach; genre.

UDC 81`27

IRSTI 16.21.51

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).43

¹Utegenova K.T.*, ²Yergaliyeva K.K.^{1,2}West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk,
Kazakhstan

*Corresponding author: karlyga@bk.ru

E-mail: karlyga@bk.ru, Ergaliyeva_k@ura.nis.edu.kz

CONCEPTUAL FEATURES OF THE «FIDELITY & ADALDYK» CONCEPT

Annotation. The relevance of the study is determined by the issues associated with the anthropocentric paradigm of linguistics, typologization of macroconcepts (basic concepts) in Russian and Kazakh linguoculture, and the study of the features of the concept of «adaldyk» as an important element of the ethnocultural space of the Kazakh people. The aim of the research is to describe the conceptual features of the concept of «fidelity & adaldyk» in Russian and Kazakh languages. The lexical-semantic characteristics of the researched concepts are conducted based on lexicographical materials. The method of definitional analysis was used to determine the content of lexemes according to explanatory dictionaries; observation and classification of materials – descriptive method; evaluation of the frequency of lexical units' usage – quantitative. The research results allowed us to conclude about the presence of distinctive conceptual features of the concept of «fidelity/adaldyk»: purity and immaculateness in the Kazakh language; reliability and loyalty – in Russian sources.

Keywords: macroconcept; linguoculture; fidelity; core lexemes; conceptual field; synonymous series.

Introduction

The article is dedicated to the linguocultural study of the macroconcept «fidelity & adaldyk» in Russian and Kazakh linguoculture, the latter of which has not been explored in contemporary linguistics. The structure of the selected concepts is quite extensive, so within this research, we limit ourselves to examining their conceptual features. Linguistic material has been collected from verified lexicographical sources of the Russian and Kazakh languages.

The scientific novelty and relevance of the study lie in its focus on the anthropocentric paradigm, according to which «man in language and language in man» [6] is considered as the «center of the universe» [12], its issues related to the possibility of further structuring other basic concepts of the studied language systems, as well as the necessity of studying the specificity of the Kazakh concept of «adaldyk» as an important element of the national-cultural space. The undertaken study describes the algorithm of influence of ethnocultural meaning on the generation of semantics of lexical and phraseological units representing the concept of «fidelity» in the Russian language and the concept of «adaldyk» in the Kazakh language.

Currently, mentally significant concepts such as «love», «sin», «goodness», «conscience», «faith/doubt», «soul», «family», and their derivatives are becoming the subjects of research. However, despite the considerable volume of linguocultural studies of concepts as units of the conceptual sphere and, more broadly, the linguistic worldview, works aimed at the comparative study of the concept of «fidelity» in the Russian language, and especially in the Kazakh language («adaldyk»), have not been conducted. Our research involves describing the core definitions of the concepts of «fidelity» and «adaldyk», aimed at clarifying the basic conceptual features that determine the conceptual content of the studied concepts within the Russian and Kazakh linguistic worldviews.

We see the prospect for further research in the possibility of conducting a psycholinguistic experiment, especially in describing concepts related to the sphere of «country and its inhabitants through the eyes of inhabitants of another country», using other linguistic worldviews as examples.

Materials and methods sufficiently

The empirical material for the scientific research consisted of data from etymological, explanatory, associative, ideographic, frequency, phraseological dictionaries, as well as synonym dictionaries and reference dictionaries of the Russian and Kazakh languages.

The following methods of research were applied: definitional analysis method, descriptive method, mathematical method. The choice of research methods was determined by the nature of the scientific work, the character of the selected linguistic direction, particularly its set of postulates, definitions, and proofs. At all stages of the conceptual research, data from various scientific sources and related disciplines such as ethnology, ethnography, psychology, religion, philosophy, mythology, etc., were utilized.

Results of the study

In linguistic science, there is a growing body of research dedicated to concepts of the Russian mentality, such as «Russian Mentality in Language and Text» by V.V. Kolesov [1], and «Constants: Dictionary of Russian Culture» by Yu.S. Stepanov [2]. Linguocultural and linguocultural approaches to analyzing key concepts of Russian culture are explored in the works of A. Vejbickaya [3], E.M. Vereshchagina and V.G. Kostomarov [4], S.G. Vorkachev [5], M.V. Pimenova [6], and others.

T.Yu. Savvateeva, in her study of the verbal representation of the concept of «fidelity» in the Russian language, conducted a deep analysis of previous research on the concept of «fidelity», demonstrating sufficient development of the problem in works of historical-philosophical, socio-philosophical, cultural-historical, and comparative directions [7, p. 4].

However, to date, a comprehensive study of the verbal representation of the concept of «fidelity» in comparison with Kazakh linguoculture has not been conducted.

It is important to note that the works of linguists listed above have made a significant contribution to the development of Kazakhstani cognitive linguistics. Cognitive linguistics directions are actively evolving in many scientific centers of Kazakhstan: at the A. Baitursynov Institute of Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Al-Farabi Kazakh National University, Abai Kazakh National

Pedagogical University, and Abylai-Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Kazakhstani scholars conduct research on studying cultural values of material and spiritual nature, particularly those transmitted through language, which is considered an integral part of culture inherited from ancestors. The ideas of the research are also based on the hypothesis that language is the primary tool through which culture is assimilated, as conceptual understanding of culture is only possible through language. Organizational events for conceptual research at the M. Utemisov West Kazakhstan State University (Uralsk) are associated with the name of Associate Professor Karlyga Utegenova, who has conducted numerous studies in the field of cognitive linguistics and linguoconceptology. Description and study of concepts significant both for individual language personalities and for linguoculture as a whole are presented in the textbook by K.T. Utegenova «Concept and Conceptosphere» (2020) [8]. In the aspect of comparative and typological linguistics, research has been carried out, presented in a candidate dissertation [9], scientific reviews, and theses of foreign publications [10; 11; 12; 13; 14; 15], as well as in the monograph «Functioning of Language Realia in Literary Text» by I.K. Yerbulatova and G.Kh. Gilazetdinova (2021) [16]. It is worth noting that Kazakhstani research continues the traditions of Russian cognitive linguistics.

The scientific works of Kazakhstani linguists are primarily focused on cognitive-linguistic aspects of bilingual personality, translation, and comparative analysis of concepts. In particular, these issues are addressed in doctoral dissertations such as Sh.K. Zharkynbekova's «Linguistic Conceptualization of Color in Kazakh and Russian Languages» (2004), A.B. Tumanova's «Linguistic Worldview in the Artistic Discourse of a Bilingual Writer» (2008), Zh.T. Balmagambetova's «Integrative-Conceptual Aspect of Literary Translation» (2010), M.B. Amalbekova's «The Phenomenon of the Bilingual Personality of a Publicist (Linguo-Cognitive and Comparative Aspects)» (2010), and others, as well as candidate dissertations by S.S. Zhabayeva (2004), N.Z. Zhumanbekova (2004), I.A. Myachina (2005), Zh.M. Umatova (2005), A.K. Omarbekova (2006), F.Z. Dulaeva (2009), G.A. Yerzhanova (2010), I.K. Yerbulatova (2019), among others. For more detailed information on the establishment and development of cognitive linguistics in Kazakhstan, one can refer to the review study by N.M. Zhanpeisova [17].

In recent times, the scientific community's interests have included examining language in the context of its relationship with humans and culture as a whole. Indeed, in the formation of any nation, language, serving as a universal basis for thought and a significant element of national culture, plays a paramount role. We all know that besides its denotative content, a language unit encapsulates connotative representation, carrying certain mental and ethnic characteristics of the speakers of a particular linguistic system. It is for this reason that we believe that a detailed and profound study of the substantive side of linguistic signs is necessary for a full understanding of the peculiarities of a particular culture and language.

This study attempts to explore the concepts of «fidelity/adaldyk», which serve as the semantic core around which the worldview of all humanity is constructed, yet simultaneously specific to a particular nationality, namely the Kazakhs (adaldyk) and the Russians (fidelity). Despite the fact that moral categories have subtle boundaries, the

concepts of «fidelity/adaldyk» are perceived and embedded in language in various aspects. Moral categories have always been the subject of philosophical contemplation in different historical epochs. The present study is concerned with examining these categories in the context of language and culture, offering a new interpretation of moral and ethical categories as linguocultural concepts, further revealing the deep structures of language.

Let's turn to the concepts of «fidelity/adaldyk». In the linguistic worldview of the Kazakh and Russian peoples, there exists the notion of fidelity, as confirmed by quotes from Russian and Kazakh literary classics and contemporaries. For instance: «*I love you (why deceive?), // But I belong to another / I will be faithful to him forever...*» - Alexander Pushkin described fidelity in his novel «Eugene Onegin». And here's another example: «*Only fidelity pays off. The blizzard of illusions sweeps the path*» - Dmitry Aleksandrovich Emets, a contemporary Russian science fiction writer, pondered on fidelity. The Kazakh people have long sought to preserve qualities such as fidelity and honesty within themselves. «*He is the holy Kazakh who sells his labor faithfully (honestly), without deceiving, and has skillful hands*» [Алдауқоспай, адал еңбегі нсатқан, қолы өнерлі — қазақтың дәулиесі сол] - the great Abay said. Shakarim Khoja said: «*Live not for pride, live for the soul, worship, and fidelity to each other*» [Мақтан үшін мал жима, жан үшін жи, Ғибадат пен адалдық ар үшін жи] [19]. Fidelity creates the moral character of a person; it is not innate but is formed through moral upbringing, education, and labor. According to Kazakhs, every person should possess qualities such as fidelity, chastity, conscience, and purity of soul. Manuscripts and diaries of many scholars, writers, and travelers often mention the fact that Kazakh nomads are pure and noble in their moral and ethical qualities.

The category of morality is traced in the texts of Russian and Kazakh proverbs and sayings. Based on the analysis of Russian and Kazakh proverbs about friendship and love, units were identified that reveal the necessity of fidelity, honesty, sincerity, and truthfulness among people, allowing for the identification of corresponding concepts of «fidelity/adaldyk». These concepts are actualized in a number of the following proverbs and sayings: in Russian – *A faithful friend is a rare bird; A true friend is priceless; A faithful friend is worth more than a hundred servants; A faithful friend loves unto death; An unfaithful friend is a dangerous enemy; A faithful servant to the king is worth more than anything; With a faithful dog even a guard sleeps* [18; 20]; and in Kazakh – *Адалдық үшін алысын, адассаң да айып жоқ (It is not a sin to err striving for righteousness); Адалдық үшін арыдым деме (Don't say you're tired if you're standing up for what is right); Адалдық – ардың ісі (Honesty is a matter of honor); Асылдың бірі – адалдық (Honesty is one of the virtues); Адалдық жүрген жерде, адамдық жүреді (Where there is honesty, there is humanity)* [19]. The presented Russian proverbs reveal the synonymity of the concepts of devotion, fidelity, and attachment, while in the Kazakh proverbs, the concepts of honesty, righteousness, and impeccability are highlighted.

Studying the paremiological fund presented in dictionaries of the analyzed languages has allowed conclusions to be drawn about the verbalization of moral semantics in them. The identified moral concepts find diverse reproduction in the content of Russian and Kazakh proverbs. Conceptual analysis of paremiological texts

with moral content reveals a traditional view of moral, ethical, and moral values and attitudes, as well as the specifics of human relationships in the considered linguo-cultural context.

The analysis of the core definitions of the concept of «fidelity» in the Russian language showed that the lexeme «fidelity», according to explanatory dictionaries of contemporary Russian language, possesses the following meanings: ‘complete devotion, truthfulness, firmness in word, perseverance in action, true faith’, ‘steadfastness and constancy in feelings, relationships, in fulfilling duties, obligations, precision, inevitability’, ‘trust, reliability, strength, truth’, ‘confidence, conviction, firm consciousness, conception of something, especially of higher, immaterial, spiritual objects’, ‘constancy, endurance, steadfastness, immutability, firmness, accuracy, diligence, accuracy, honesty’, ‘correctness, complete resemblance or correspondence to something’, ‘faith’ [19; 20; 21; 22].

The Kazakh lexeme «adaldyk» has similar meanings to the Russian concept of fidelity: ‘purity of intentions, constancy, honesty, immaculateness’, ‘devotion to one's cause, sincerity of intentions’, ‘moral quality of a person, halalness, honest attitude’, ‘pure intention in a person, valuable quality, moral-ethical complex of actions not conflicting with the consciousness and conscience of the individual’, ‘valuable quality of human character, actions consistent with the consciousness and conscience of the individual, pursuing goals and interests of the people, related to historical reality and development’ [19].

Thus, the investigated concept of «fidelity/adaldyk» can be considered a basic concept in both Russian and Kazakh mentalities, forming part of the value system of the studied linguo-cultures, preserved throughout all periods of their existence, despite external changes occurring in the surrounding reality (Table 1).

Table 1 - Meanings according to explanatory dictionaries of the Russian and Kazakh languages

Fidelity	Adaldyk
‘complete devotion, truthfulness, firmness in word, perseverance in action, true faith’	‘purity of intentions, constancy, honesty, immaculateness’
‘steadfastness and constancy in feelings, relationships, in fulfilling duties, obligations, precision, inevitability’	‘devotion to one's cause, sincerity of intentions’
‘trust, reliability, strength, truth’	‘moral quality of a person, halalness, honest attitude’
‘confidence, conviction, firm consciousness, conception of something, especially of higher, immaterial, spiritual objects’	‘pure intention in a person, valuable quality, moral-ethical complex of actions not conflicting with the consciousness and conscience of the individual’
‘constancy, endurance, steadfastness, immutability, firmness, accuracy, diligence, accuracy, honesty’	‘emotional purity; purity of motives’
‘correctness, complete resemblance or	‘valuable quality of human character,

correspondence to something'	actions consistent with the consciousness and conscience of the individual, pursuing goals and interests of the people, related to historical reality and development'
	'correctness, accuracy'

Quantitative analysis of synonymous sets has shown that in the conceptual field of the concept «fidelity», the most common synonyms expressing the meaning of 'reliability, accuracy, correctness, reliability, truthfulness, and truth'. A significant number of synonyms reflect the meaning of 'confidence, conviction, firm consciousness, understanding of something, especially of higher, non-material, spiritual objects', 'full devotion, truthfulness, firmness in word, steadfastness in action, true faith'. A small number of synonyms have the meaning of 'stability and constancy in feelings, relationships, in fulfilling one's duties, duty, accuracy, inevitability'. The selection of synonyms according to the new frequency dictionary of the Kazakh language allowed to identify the most common synonymous lexemes of the concept «adaldyk»: honesty, purity of intentions, virtue, sinlessness, immaculacy. The results of differentiating the semantics of the concepts «fidelity» and «adaldyk» are presented in quantitative form using the example of the table (Table 2, 3).

Table 2 - Frequency of usage of the core lexeme «Fidelity» in the Russian language

Core conceptual features	Percentage ratio
'reliability, accuracy, correctness, reliability, truthfulness, and truth'	30%
'confidence, conviction, firm consciousness, understanding of something, especially of higher, non-material, spiritual objects'	25%
'full devotion, truthfulness, firmness in word, steadfastness in action, true faith'	25%
'stability and constancy in feelings, relationships, in fulfilling one's duties, duty, accuracy, inevitability'	20%

Table 3 - Frequency of usage of the core lexeme «Adaldyk» in the Kazakh language

Core conceptual features	Percentage ratio
'honesty, purity of intentions, fair treatment'	50%
'virtue, sinlessness, immaculateness'	22%
'value quality of a person, moral-ethical complex of actions'	18%
'suitability for use, cleanliness, halalness'	10%

Identifying conceptual features based on the analysis of concept representatives allowed determining the significance of the «fidelity/adaldyk» category for Russian and

Kazakh linguocultures and highlighting their universal and distinctive features inherent in the languages under consideration. The conducted analysis leads to the conclusion that the conceptual component of the concept can be verbally represented in the form of synonyms of core lexemes, which, according to their meanings, can represent the center and periphery of the concept. Also, as a result of the conducted research, the presence of distinctive central conceptual features of the «fidelity» concept was established, namely: in Kazakh sources, it is purity and impeccability, while in Russian sources, it is reliability and devotion.

The conclusion

The concept of «fidelity/adaldyk» in Russian and Kazakh languages contains both common and specific components filled with linguocultural meaning, which must be known and taken into account in the process of intercultural communication. The concept of «fidelity/adaldyk» is an ethical category in the compared linguistic systems, an abstract notion that can be materialized through non-verbal means. The considered concept is universal, as evidenced by the presence of this concept in both Russian and Kazakh languages, the existence of synonymous and antonymous series, proverbs and phraseological combinations, as well as texts of literary and journalistic works. The universality of the concept of «fidelity/adaldyk» explains a certain identity in its denotative and connotative content in the languages under consideration. Along with similar features, the concept of «fidelity» in Russian linguoculture has a number of minor differences, influenced by historical, cultural, and religious development and the way of life of the speakers of the compared languages.

In conclusion, it should be noted that the concept of «fidelity» in Russian linguoculture and the concept of «adaldyk» in Kazakh linguoculture are not stagnant, immutable formations, as the modern stage of reality assesses moral aspects differently, is in search of new ethical guidelines and protective barriers against psychological influences, requires the formation of value orientations in the conditions of new economic and political transformations, and is interested in reviving moral and ethical concepts. Thus, there is a need for further study and analysis of the fundamental value concepts of the linguistic worldview.

REFERENCES

- [1] Kolesov, V.V. (2007). Russkaja mental'nost' v jazyke i tekste [Russian mentality in language and text]. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 619 [in Russian].
- [2] Stepanov, Ju. S. (2001). Konstanty: slovar' russkoj kul'tury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. 2. izd., ispr. i dop. M.: Akad. proekt, 989 [in Russian].
- [3] Vezhbickaja, A. (2011). Semanticheskie universalii i bazisnye koncepty [Semantic universals and basic concepts]. M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 569 [in Russian].
- [4] Vereshhagin, E.M., Kostomarov, V.G. (2001). Dom bytija jazyka. V poiskah novyh putej razvitija lingvostranovedenija: Koncepty logojepistem [The house of being of language. In search of new ways to develop linguistic and cultural studies: Concepts of logojepistems]. M.: Ikar, 237 [in Russian].

[5] Vorkachev, S.G. (2001). Lingvokul'turologija, jazykovaja lichnost', koncept: stanovlenie antropocentricheskoj paradigmy v jazykoznanii [Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of an anthropocentric paradigm in linguistics]. *Filologicheskie nauki - Philological Sciences, № 1, 64-72* [in Russian].

[6] Pimenova, M.V. (2023). Makrokoncepty rod & orda kak fakt lingvokul'tur i jazykovyh kartin mira [Macro concepts of the genus & Horde as a fact of linguistic cultures and linguistic worldviews]. *Vestnik ZKU. № 3(91). 54-62* [in Russian].

[7] Savvateeva, T.Ju. (2022). Verbal'naja reprezentacija koncepta «vernost'» v russkom jazyke (na materiale sovremennyh publicisticheskikh tekstov) [Verbal representation of the concept of "fidelity" in the Russian language (based on the material of modern journalistic texts)]: *avtoref. dis. ... kandidata filol. nauk. Elec, 25* [in Russian].

[8] Utegenova, K.T. (2020). Koncept i konceptosfera [Concept and conceptsphere]. *Ural'sk: RIC ZKGU, 269* [in Russian].

[9] Erbulatova, I.K. (2019). Nacional'no-kul'turnye realii v proizvedenijah kazahskogo pisatelja Dukenbaja Doszhana i sposoby ih perevoda na russkij jazyk [National and cultural realities in the works of the Kazakh writer Dukenbai Doszhan and ways of their translation into Russian]: *avtoref.dis. kandidata filol. nauk. – Kazan', 23* [in Russian].

[10] Ahmetoglu, M., Yerbulatova, I.K., Kirillova, Z.N. (2022). Difficulties of Translation of National and Cultural Realia in Imaginative Texts. *Res militaris, № 12(3), 169-175* [in English].

[11] Yerbulatova, I.K., Mugtasimova, G.R., Kirillova, Z.N., Sahin, L. (2017). Sulture-specific terms as verbal expressive peculiar features of national cultures // *Astra Salvensis, No 1, Pp. 123-130* [in English].

[12] Yerbulatova, I.K., Kirillova, Z.N., Sahin, L. (2019). National and cultural realias of translations into tatar. *Humanities & Social Sciences Reviewse. Vol 7, No 6, Pp. 984-987* [in English].

[13] Yerbulatova I.K., Iskhakova, G.R. Kirillova, Z.N. (2020). Paired combinations in Kazakh Language and it's ways of translation into Russian. *Utopia y praxis latinoamericana. año: 25, n° extra 7, 396-401* [in English].

[14] Yerbulatova I.K., Gilazetdinova, G.K., Aminova, A. Ash., Utegenova K.T. (2018). The national coloring as a part of the connotative meaning of realia. *Journal of History Culture and Art Research (Special Issue on Area Studies), No 7(4), 102-108* [in English].

[15] Sharapova, D., G. Gilazetdinova, R. Salakhova, Yerbulatova, I.K. (2020). Phraseological Units in Kazakh and Ways of Their Expression in Russian. *Journal of research in applied linguistics. Volume 11, 2020, Special Issue. – Saint Petersburg, 13-14 June 2020 – Pp. 457-464. DOI 10.22055/RALS.2020.16346* [in English].

[16] Erbulatova, I.K., Gilazetdinova, G.H. (2021). Funkcionirovanie jazykovyh realij v hudozhestvennom tekste [The functioning of linguistic realities in a literary text]. *Kazan': Otechestvo, 172* [in Russian].

[17] Zhanpeisova, N.M. (2015). Kognitivnaja lingvistika v Kazahstane [Cognitive linguistics in Kazakhstan]. *Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja - Bulletin of KazNU. Philological series, No5 (157), 31-35* [in Russian].

[18] Slovoopedia. Kolekcija slovarej ruskogo jazyka. Slovori Dalja, Brokgauza i Jefrona, Ushakova, Ozhegova i Shvedovoj, Fasmera, Efremovoj i dr. [Word therapy. Collection of dictionaries of the Russian language. Dictionaries by Dahl, Brockhaus and Efron, Ushakov, Ozhegov and Shvedova, Fasmer, Efremova, etc.] URL: <http://www.slovoopedia.com>. (data obrashhenija: 11.10.2023) [in Russian].

[19] Jelektronnyj portal slovarej kazahskogo jazyka [Electronic portal of dictionaries of the Kazakh language]. URL: <http://www.Sozdikqor.kz> (data obrashhenija: 02.01.2024) [in Russian].

[20] Baranov, O.S. (2002). Ideograficheskiy slovar' ruskogo jazyka [Ideographic dictionary of the Russian language]. M., 1200 [in Russian].

[21] Aleksandrova, Z.E. (2010). Slovar' sinonimov ruskogo jazyka. Prakticheskiy spravochnik [Dictionary of synonyms of the Russian language. A practical guide]. M.: Russkij jazyk, 564 [in Russian].

[22] Babenko, L.G. (2008). Bol'shoj tolkovyj slovar' sinonimov ruskoj rechi [A large explanatory dictionary of synonyms of the Russian language]. M.: AST-PRESS, 753 [in Russian].

Утегенова К.Т., Ергалиева К.К.
«АДАЛДЫҚ» КОНЦЕПТИНІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі тіл білімінің антропоцентристік парадигмасына байланысты мәселемен, қазақ, орыс лингвомәдениетіндегі негізгі тұжырымдамалардың типологиясымен, қазақ этномәдени кеңістігінің маңызды бөлшегі ретіндегі «адалдық» тұжырымының негізгі ерекшеліктерін талдап оқумен анықталады.

Зерттеудің мақсаты – орыс және қазақ тілдеріндегі «адалдық және адалдық» ұғымының концептуалды ерекшеліктерін сипаттау. Зерттелетін ұғымдардың лексика-семантикалық сипаттамалары лексикографиялық материалдар арқылы жүзеге асырылды. Түсіндірме сөздіктердегі лексемдердің мазмұнын анықтауда анықтамалық әдіс, материалды бақылау және жіктеуде сипаттау әдісі, лексикалық бірліктердің қолдану жиілігін бағалауда сандық әдіс қолданылды.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі сенімділік-адалдық, тазалық-пәктік, орыс тілі дереккөздеріндегі сенімділік пен шын берілгендік секілді ұғымдардың тұжырымдамалық айырым белгілерінің бар екендігі туралы қорытындыға келуге мүмкіндік жасады.

Кілт сөздер: макроұғым; тіл мәдениеті; сенімділік; ядролық лексемдер; ұғымдар алаңы; синонимдік қатарлар.

Утегенова К. Т., Ергалиева К. К.
ПОНЯТИЙНЫЕ ПРИЗНАКИ КОНЦЕПТА «ВЕРНОСТЬ & АДАЛДЫҚ»

Аннотация. Актуальность исследования определена проблематикой, связанной с антропоцентрической парадигмой языкознания, типологизацией макроконцептов (базовых концептов) в русской и казахской лингвокультуре, изучением особенностей концепта «адалдық» как важного элемента этнокультурного пространства казахского народа.

Цель исследования – описание понятийных признаков концепта «верность & адалдық» в русском и казахском языке. Лексико-семантическая характеристика исследуемых концептов проведена на лексикографических материалах. С целью определения содержания лексем по толковым словарям использован метод дефиниционного анализа; наблюдения и классификации материала – описательный метод; оценки частотности употребления лексических единиц – количественный.

Результаты исследования позволили прийти к выводу о наличии отличительных концептуальных признаков концепта «верность/адалдық»: чистота и непорочность в казахском языке; надежность и преданность – в русских источниках.

Ключевые слова: макроконцепт; лингвокультура; верность; ядерные лексемы; понятийное поле; синонимические ряды.

УДК 81'42:811.512.37

МРНТИ 16.41.53

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).44

¹Очирова В.С.*, ²Чеджиева Ж.Д., ³Мушаев В.Н.

^{1,2,3}Калмыцкий государственный университет имени Б.Б.Городовикова,
Элиста, Республика Калмыкия, Россия

Автор-корреспондент: ochirovavs@yandex.ru

E-mail: ochirovavs@yandex.ru, jejn2010@yandex.ru, mushaev_vn@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНО-МАРКИРОВАННЫХ ПАРЕМИЙ В КАЛМЫЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Калмыцкая культура в значительной степени сохранила «рудименты» родового строя, а для общества, находящемся на данном этапе чрезвычайно важно противопоставление по полу и возрасту - это первое естественное разделение внутри общества, повлекшее за собой социальную дифференциацию.

В данной статье ставится задача выявить характер проявления гендерного признака «маскулинности» и «фемининности» в калмыцкой лингвокультуре на материале пословично-поговорочного фонда. Среди средств лексического маркирования семантики «мужское» и «женское» ключевую роль играют термины родства, под которыми мы имеем в виду группу слов, объединенную общей темой родства, гендерно маркирующую статус отношений в семье и в роде. На материале калмыцких пословичных паремий выявляется система основных лексических номинаций человека, актуализирующих ключевые гендерные оппозиции в сфере родственных отношений калмыков.

Ключевые слова: гендерно-маркированные паремии; гендерно-ориентированные лексемы; пословицы и поговорки; гендер; семантика «мужское» и «женское»; термины родства; калмыцкий язык; калмыцкая лингвокультура; фольклор.

У калмыков очень богатый фольклор, для которого характерны различные жанры: героический народный эпос “Джангар”, сказки, исторические, лирические, обрядовые (свадебные) песни, загадки, триады (трехстишия), пословицы и поговорки. Многожанровый калмыцкий фольклор является одним из источников современных гендерных исследований. Афористическая поэзия калмыков – это, прежде всего, пословицы и поговорки, триады. [1, с.136]

Гендерный фактор является одним из важнейших параметров личности и общества в целом. Как известно, понятие гендера было заимствовано для исследования социокультурных аспектов проблемы пола. Нас интересует, прежде

всего то, какими способами располагает калмыцкий язык для конструирования гендерной идентичности.

Калмыцкая культура в значительной степени сохранила «рудименты» родового строя, а для общества, находящемся на данном этапе чрезвычайно важно противопоставление по полу и возрасту - это первое естественное разделение внутри общества, повлекшее за собой социальную дифференциацию.

Как известно, дихотомия «мужской/женский» проникает во все сферы человеческого знания. В каждом обществе существует специфическое толкование «мужественности» и «женственности». Представления о «мужском» и «женском» связаны с этнокультурными особенностями лингвокультуры народа. Традиционный калмыцкий социум был организован на строгом гендерном принципе: дихотомии мужского и женского мира при главенстве мужского начала. Данный принцип находит отражение в языке, пронизывает материальную и духовную культуру [2, с. 239]

Паремиология показательна с точки зрения культурных стереотипов, зафиксированных в языке. Поскольку «изучению в аспекте гендера поддаются практически все феномены языка» [3, с. 104]. В данной статье ставится задача выявить характер проявления гендерного признака «маскулинности» и «фемининности» в калмыцкой лингвокультуре на материале пословично-поговорочного фонда. Среди средств лексического маркирования семантики «мужское» и «женское» ключевую роль играют термины родства, под которыми мы имеем в виду группу слов, объединенную общей темой родства, гендерно маркирующую статус отношений в семье и в роде. На материале калмыцких пословичных паремий выявляется система основных лексических номинаций человека, актуализирующих ключевые гендерные оппозиции в сфере родственных отношений калмыков. [4, с. 107].

В качестве материала исследования выбраны калмыцкие пословицы, включенные в сборник паремий, составителем которого является Б.Х.Тодаева *Пословицы, поговорки и загадки калмыков* [2007]; *Калмыцко-русский словарь* под редакцией Б.Д.Муниева [1977]; *Сборник калмыцких загадок и пословиц* В.Л.Котвича [1972]; *Калмыцкие народные пословицы и поговорки* / Б. Б. Оконов. Элиста: Калм. кн. изд-во [1980]; Райдаут, Уиттинг *Толковый словарь английских пословиц* СПб: Лань, [1977].

Результаты исследования могут быть использованы в научных исследованиях в области общего, монгольского и сопоставительного языкознания, при разработке и чтении спецкурсов по сопоставительной типологии, лексикологии, паремиологии и фразеологии калмыцкого языка, лингвострановедению.

В калмыцком социуме, где были сильны матриархальные пережитки, номенклатура родства выделяет особыми терминами родственников по матери, в частности, *«нахцха»* - дядя по матери, который считался самым близким из родственников и пользовался особым уважением [5, с. 35]: *Эльгняс - экин элгн.* «Из всех родственников - родственник по матери ближе»; *Усна экн - булг, кююня экн нахцнр.* «Начало воды - родник, начало рода - родственник по матери». Почитание дяди по матери не забыто у калмыков и по сей день: *Зесин сян зеврдог,*

зе *нахц хойр мартгддго*. «Лучшая медь не ржавеет, племянник и дядя *«нахцха»* выручат друг друга».

В калмыцких пословицах отразилось почтительное отношение к родне матери: *Экин элгнд суугад гар, эцкин элгнд зогсжагад гар*. «Навещая родственников по матери, посиди, показавшись родственникам по отцу, уходи». Родственникам по матери предписывается оказывать больше уважения, чем родственникам с отцовской стороны: *Эжин элгнд бугад зоолгдг, аавин элгнд мерн дееряс зоолгдг*. «Родственников по матери приветствуют, сойдя с лошади, родственников по отцу, приветствуют, сидя на коне».

По общепринятым обычаям, в древности у монгольских народов, к которым принадлежат и калмыки, допускалась женитьба на родственнице по линии матери. Знаменитый итальянский путешественник Плато Карпини, писавший об истории монголов и побывавший в Монголии в 1246-1247 гг., рассказывал, что у монголов бытовал обычай, который позволял жениться на вдове старшего брата. Отголоски этого древнего обычая – левирата, мы находим в пословицах: *Ах укхля бергн горясн, акт укхля арсн горясн*. «Если умрет старший брат, наследство - жена его, если издохнет конь, наследство - шкура его на крестце».

Женитьба на родственнице по материнской линии была общепринятым обычаем, а такой брак считался наиболее прочным. Положительное отношение социума к данному обычаю зафиксировано в ряде пословиц: *Нахц эгчян авсн кюн насни туршар жиргдг*. «Человек, женившийся на родственнице по материнской линии, благоденствует всю жизнь». Пословиц на эту тему немало. Нами зафиксировано 22. Все они говорят о большом авторитете и почете родственников по материнской линии.

Особое положение женщин в семье обусловлено материнскими функциями, которые детерминированы биологически и не зависят от социальных условий [6, с. 87].

Теплота и нежность чувствуется в калмыцких пословицах об отношении матери к детям. Роль матери в жизни ребенка трудно переоценить. В калмыцком фольклоре образ матери *«ээж»*, *«эк»* зафиксирован в следующих пословицах: *Экин седкл – уурнд, уурна седкл – кояд*. «Думы матери сосредоточены на детях, думы ребенка на степи». *Куукн урн - экин кеерлмж, ковун урн - эцкин кеерлмж*. «Дочь - украшение матери, сын - украшение отца». *He that has no children knows not what love is* (англ.). «Тот, у кого нет детей, не знает, что такое любовь».

Имеются в калмыцком фольклоре пословицы, посвященные сиротству (а таких в калмыцком паремиологическом фонде немало), где особо отмечаются дети, лишившиеся матери и заслуживающие наибольшей жалости: *Эктя ончн орж, эгтя ончн урудж* «Сирота, у которого мама, стремится против ветра, сирота, оставшийся с отцом, следует порывам ветра».

В пословичном фонде калмыцкого языка важное место занимают анималистические паремии, где через образы животных в иносказательной форме характеризуется человек, его физические возможности, качества [7, с. 23]. Искреннюю заботу матери, ее любовь к своим детям подчеркивают калмыцкие пословицы, в которых используются зооморфные или орнитоморфные образы:

Гүн догшин болвчн, унган шиклдг уга. «Как ни свирепа кобыла, она не топчет своего жеребенка»; *Хун догшин болвчн, өндгэн хамхлдг уга.* «Как ни свирепа лебедь, она не крушит своих яиц» [8, с. 53]. *Crows do not pick crows' eyes* (англ.); Ср. *Ворон ворону глаз не выклюет* (русск.); *Hawks will not pick hawks' eyes* (англ.). «Ястреб ястребу глаз не выклюет» [9, с. 47].

Родители у калмыков во все времена пользовались у детей абсолютным авторитетом. Почтительное отношение к матери в калмыцких семьях проявлялось с детства, так как мать была воспитателем и другом для своих детей. Проявление малейшего неуважения к ней считалось бесчестьем. Пословицы свидетельствуют о глубочайшем почитании матери, принятом у калмыков: *Ээжин ачиг альхн деерчн мах чанж огвчн хярюлж болиго.* «Материнский долг нельзя оплатить даже, если мясо на ладони пожарив, подашь».

В кочевом обществе женщина-калмычка вела всю работу по дому, и оценивалась она, прежде всего, по тому, как она выполняла эти обязанности. Важным мериллом достоинств женщины было умение переносить все тяготы кочевого быта. В понятие «хорошая жена» вкладывается смысл безропотной и умелой исполнительницы любой работы: *Сян гергн - герин залмж, сян селвг - ухани сергмж.* «Хорошая жена - порядок в доме, хороший совет - просветление ума». При выборе невесты оценивается ее трудолюбие, навыки рукоделия, скромность и тактичность, те качества, которые можно было оценить именно в домашней обстановке: *Кюг халгднь тань, кюкиг гертнь шинжл.* «Путника узнавай - в пути, девушку оценивай в доме родителей».

Ряд пословиц строится на противопоставлении плохой и хорошей жены. Интересно отметить, что семантика общеоценочных прилагательных плохой и хороший в характеристике жены конкретизируется именно в контексте домашнего хозяйства: *Сян гергн - герин чимг, му гергн - герин буг.* «Хорошая жена - укрощение дома, плохая жена - обуза дома». Вариант данной пословицы приводится В.Л. Котвичем, известным ученым-востоковедом: *Сян гергн - герин чимг, му гергн - герин даясн.* «Хорошая жена - украшение дома, плохая жена - враг дома».

Итак, можно сделать вывод, что гендерный статус женщины высоко оценивается в традиционном калмыцком обществе. В посвященных женщине паремиях положительная коннотация преобладает там, где речь идет о женщине, выступающей в роли матери, жены, хозяйки.

Наиболее порицаемое женское качество, отмеченное в пословицах - это склонность к излишней болтливости и сплетничанью: *Амта куукиг барандхурав чигн болдог.* «Болтливую девушку хоть в баране (скарб, пожитки) спрячь, она все равно себя выдаст»; *Куукн кюн уята эс болсн хоон, дунь уга сян.* «Девушка, если не рукодельница, молчит, и то хорошо»; *Ут хорма - кол тюшдг, ут келн - бийднь бардг.* «Длинный подол - помеха для ног, длинный язык - помеха для себя»; *Ямата хон йовач, куукдтя гер зянгч.* «Овцы, пасущиеся с козами, разбредаются, в доме, где воспитываются девушки, распускаются слухи». В калмыцких пословицах также подчеркивается несовершенство женского ума: *Уснь ут болв чигн, ухань ахрхн.* «Волос длинный, ум - короткий». Лингвокультурологи полагают, что мнение о женщине создавалось мужчинами и, именно, это мнение

закрепилось в общественном сознании. В таком случае предполагается, что мужчина предстает как творец культуры, а женщине приходится воспринимать действительность через призму мужского мира.

Народная мысль всегда апеллирует к мужчине, как представителю рода человеческого. В калмыцких пословичных паремиях мужчина «залу кун» именуется гендерной лексемой «эр»: *Эр кумн нег угтэ, эр морн нег ташурта*. «Настоящему мужчине достаточно один раз сказать, доброму коню достаточно одного удара кнута». В обширном фонде калмыцких паремий есть пословицы, которые высоко возносят авторитет мужчины: *Эр нег эндурдг, эрг нег нурдг*. «Мужчина раз ошибается, обрыв раз обрушивается»; *Загсн укхля - яснь улддг, залу укхля - нернь улддг*. «Рыба погибает - кости остаются, молодец погибает - имя остается». Тем не менее общество осуждает мужчину, совершившего проступок, даже если он и пользовался признанным авторитетом: *Сян залу заргд унсн, цаган морн бальчкт унсн мет*. «Хороший мужчина, попавший под суд, то же, что белая лошадь, упавшая в грязь».

Большинство калмыцких пословиц отражают мировосприятие скотовода-кочевника, в них нередко проводится параллель между мужчиной и конем. The paremiological activity of zoolexemes reflects the significance of this or that animal for the ethnos [10, с. 822]. В калмыцких пословицах дикие животные употребляются реже, чем домашние. Это объясняется тем, что основным занятием у калмыков было скотоводство, разведение крупного рогатого скота, овец и лошадей [11, с. 15].

In Kalmyk language, paremia can be represented by imperative sentences: *Ил һазрт мэрэн уй, итксн куунд үнэн кел!* «Tie your horse in the open, trust only a faithful person!» [12, с. 2533]. *Кун болх багасн, кулг болх унгасн*. «Будет ли человеком (мужчиной), видно с детства, будет ли иноходцем, видно по жеребенку». Умение верховой езды выступает в качестве основания при оценке мужчины: *Куукн кююня сяг - гертнь одад мед, залу кююня сяг - морн деер мед*. «Хорошие качества женщины определяй, войдя в дом, хорошие качества мужчины определяй при езде верхом».

Идеалом считается ладный, удалой, храбрый мужчина, смело и ловко управляющий конем. Неслучайно в качестве образца-эталона при определении достоинств мужчины служит иноходец-конь с наиболее красивым и плавным аллюром: *Сян морня чееж ондр, сян залугин чееж сарул*. «У хорошей лошади грудь высока, у хорошего мужчины мысли светлы».

Следует отметить, что апелляция к иноходцу используется в пословицах и для осуждения мужчины предосудительного поведения: *Седнг кюн - хаврт, жора морн - намрт*. «Щеголь отличается весной, иноходец - осенью»; *Жорад оокн уга, аляд амрлтан уга*. «У иноходца нет жира, у беспутного нет спокойствия».

Анализ фразовых клише в противопоставлении мужчина - женщина в калмыцких пословицах показывает главенство мужчины в обществе, в семье, а женщина находится где-то в тени. Пословицы в которых отражены образы мужчины и женщины, синтаксически являются одночленными и двучленными. Через описание природы отражается характер мужчины и женщины, их хозяйственная деятельность, семейно-бытовой уклад, народный этикет,

социальные отношения в далеком прошлом. Приведем пример: *Куукд кун сун жиргдг, залу кун йовн жиргдг*. «Женщина наслаждается счастьем дома, мужчина - в походах».

Оппозиция «маскулинность / фемининность» выявляет меру дифференциации ролевого поведения мужчин и женщин. В маскулинных культурах она более четкая, здесь поощряются конкуренция и соперничество, прослеживается ориентация на «мужские» ценности: настойчивость, уверенность в себе. В фемининных культурах ценится скромность, сдержанность, сочувствие слабым, социальная направленность деятельности» [13, с. 16]. Проанализированный материал позволяет говорить о влиянии культурных традиций на представления о мужском и женском. Выявленные в паремиологии различия в гендерных стереотипах дают представление о восприятии социальных ролей мужчины и женщины в традиционном калмыцком обществе.

Вследствие такого различия в обществе бытуют определенные правила и нормы поведения, определяющие гендерную принадлежность человека. Гендерная принадлежность накладывает отпечаток на все существо человека, она определяет его влечения, модель мира, взаимоотношения с миром, мотивы его действий и поступков, стиль поведения. По мнению В.М. Черных, «гендер - это модель социальных отношений между женщинами и мужчинами, не только характеризующая их межличностное общение и взаимодействие в семье, но и организующая их социальные отношения в основных институтах общества» [14, с. 46].

Паремиология (пословицы и поговорки) избрана в качестве предмета нашего исследования не случайно - она находится на пересечении фразеологии и фольклора, что делает изучение гендерно-маркированных паремий весьма значимым с позиции современного лингвокультурологического подхода к коммуникативной и репрезентативной функциям языка. В разных лингвокультурах гендерный признак находит обязательное отражение в паремиях, что говорит о его социальной важности в языковом функционировании.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Манджиева В.С. «Гендерная репрезентация в калмыцком фольклоре». Язык и мышление: Психологический и лингвистические аспекты. Материалы 4-ой Всероссийской научной конференции (Пенза: 12-15 мая, 2004 г.) / Отв. ред. проф. А. В. Пузырев. – М.; Пенза: Институт языкознания РАН; ПГПУ имени В.Г.Белинского; Администрация г. Пензы, 2004. – 222 с.

[2] Есенова Т.С., Харчевникова Р. П., Есенова Г. Б. Образы мужчины и женщины в калмыцкой языковой картине мира (на материале паремий) // Вестник Бурятского государственного университета. – № 2. 2016, с. 239-247.

[3] Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. М.: Институт социологии РАН, 1999, с. 104.

[4] Омакаева Э.У., Салыкова В.В., Очирова В.С., Калмыцкие пословичные тексты в гендерном измерении: синтаксическая типология маскулинных и фемининных лексических номинаций. Публикация подготовлена в рамках поддержанного РФФИ научного проекта № 16-24-03002) (статья в журнале,

входящем в перечень ВАК). Вестник Калмыцкого университета. - 2017. - № 4 (36), с. 107-113.

[5] Оконов Б.Б. Калмыцкие народные пословицы и поговорки. Элиста: Калмыцкое книжное изд-во, 1980, 98 с.

[6] Рыбникова И.С. Семейные гендерные отношения в современном российском обществе // Гендер, власть, культура: социально-антропологический подход: Межвуз. науч. сб. конф. 2000, с. 87-89.

[7] Чеджиева Ж.Д., Мушаев В.Н., Пюрбеев Г.Ц., Очирова В.С. Дикие животные в калмыцкой и английской лингвокультурах (на материале фразеологических и паремиологических единиц). Мир науки. Социология, филология, культурология. - 2023 - Т. 14 - № 4 - URL: <https://sfk-mn.ru/PDF/41FLSK423.pdf>

[8] Оконов Б. Б. Об идейно-тематическом содержании калмыцких пословиц и поговорок // Филологические вести. Вып. 3. - Элиста: КНИИЯЛИ, 197, с. 37-61.

[9] Райдаут, Уиттинг Толковый словарь английских пословиц СПб: Лань, 1997, 256 с.

[10] Oмакаева E.U., Buraeva T.V., Bovaeva U.M., Ochirova V.S., Boktaeva V.L., Salynova O.V. Comparative Study Of Kalmyk, Russian And German Animalistic Proverbial Texts. Series: European Proceedings of Social and Behavioral Sciences (WoS). Proceedings of International Scientific Congress «Knowledge, Man and Civilization» (ISCKMC 2022), 08-10 June, 2022, Gnozny, Russia. Doi: 10.15405/epsbs.2022.12.106. Pages 817-823.

[11]. Чеджиева Ж.Д., Мушаев В.Н., Дертынова Е.Б.-Б. Домашние животные в калмыцкой и английской лингвокультурах (на материале фразеологических и паремиологических единиц). // Мир науки. Социология, филология, культурология. — 2023 — Т. 14 — № 1 — URL: <https://sfk-mn.ru/PDF/15FLSK123.pdf>.

[12] Oмакаева E.U., Ochirova V.S., Chedjjeva J.Dz., Bovaeva G.M., Buraeva T.V.,

Zoomorphic code of culture in the reflexion of Kalmyk and Mongolian proverbs: zoomorphic lexeme мөрн ‘a horse’ WoS Future Academy. The European Proceeding of Social and Behavioural Sciences. p. 2529-2535. ISSN: 2357-1330 <https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.12.04.339> SCTCMG 2019 International Scientific Conference “Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism”.

[13] Бабаева Е.В. Дискурсивное измерение ценностей. Волжский: Филиал ГОУВПО «МЭИ (ТУ)» в г. Волжском, 2003.

[14] Черных В.М. Женщина и власть: взгляд через призму гендера // Гендер, власть, культура: социально-антропологический подход: Межвуз. науч. сб. конф. 2000. С. 46-49.

REFERENCES

[1] Mandzhieva, V.S. (2004). «Gendernaya reprezentaciya v kalmyckom fol'klore». [“Gender representation in Kalmyk folklore”] *Yazyk i myshlenie: Psihologicheskij i lingvisticheskie aspekty. Materialy 4-oj Vserossijskoj nauchnoj*

konferencii (Penza: 12-15 maya, 2004 g.) M.; Penza: Institut yazykoznaniiya RAN; PGPU imeni V.G.Belinskogo; Administraciya g. Penzy, 222 [In Russian].

[2] Esenova, T.S., Harchevnikova, R. P., Esenova, G. B. (2016). *Obrazy muzhchiny i zhenshchiny v kalmyckoj yazykovej kartine mira (na materiale paremij) [Images of a man and a woman in the Kalmyk language picture of the world]. Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. – № 2, 239-247 [In Russian].*

[3] Kirilina, A.V. (1999). *Gender: lingvisticheskie aspekty [Gender: linguistic aspects] M.: Institut sociologii RAN, 104 [In Russian].*

[4] Omakaeva, E.U., Salykova, V.V., Ochirova, V.S. (2017). *Kalmyckie poslovichnye teksty v gendernom izmerenii: sintaksicheskaya tipologiya maskulinnyh i femininnyh leksicheskikh nominacij [Kalmyk proverbial texts in the gender dimension: syntactic typology of masculine and feminine lexical nominations] Publikaciya podgotovlena v ramkah podderzhannogo RFFI nauchnogo proekta № 16-24-03002) (stat'ya v zhurnale, vkhodyashchem v perechen' VAK). Vestnik Kalmyckogo universiteta. № 4 (36), s. 107-113 [In Russian].*

[5] Okonov, B.B. (1980). *Kalmyckie narodnye posloviy i pogovorki [Kalmyk people proverbs and sayings] Elista: Kalmyckoe knizhnoe izd-vo, 98 [In Russian].*

[6] Rybnikova, I.S. (2000). *Semejnye gendernye otnosheniya v sovremennom rossijskom obshchestve [Family gender relations in modern Russian society]. Gender, vlast', kul'tura: social'no-antropologicheskij podhod: Mezhvuz. nauch. sb. konf.s. 87-89 [In Russian].*

[7] Chedzhieva, Zh.D., Mushaev, V.N., Pyurbeev, G.C., Ochirova, V.S. (2023). *Dikie zhivotnye v kalmyckoj i anglijskoj lingvokul'turah (na materiale frazeologicheskikh i paremiologicheskikh edinic) [Wild animals in Kalmyk and English linguacultures (on the material of phraseological and paremiological units) Mir nauki. Sociologiya, filologiya, kul'turologiya. T. 14 - № 4 - URL: <https://sfk-mn.ru/PDF/41FLSK423.pdf> [In Russian].*

[8] Okonov, B.B. (1977). *Ob idejno-tematicheskom sodержanii kalmyckih poslovic i pogovorok [On the ideological and thematic content of Kalmyk proverbs and sayings]. Filologicheskie vesti. Vyp. 3. - Elista: KNIYaLI, s. 37-61 [In Russian].*

[9] Rajdaut, Uitting Tolkovyj slovar anglijskikh poslovic [Explanatory Dictionary of English proverbs] SPb Lan', 1997, 256 [In Russian].

[10] Omakaeva, E.U., Buraeva, T.V., Bovaeva, G.M., Ochirova, V.S., Boktaeva, V.L., Salynova, O.V. (2022). *Comparative Study Of Kalmyk, Russian And German Animalistic Proverbial Texts. Series: European Proceedings of Social and Behavioral Sciences (WoS). Proceedings of International Scientific Congress «Knowledge, Man and Civilization» (ISCKMC 2022), 08-10 June, 2022, Gnozny, Russia. Doi: 10.15405/epsbs.2022.12.106. Pages 817-823 [In English].*

[11] Chedzhieva, Zh.D., Mushaev, V.N., Dertynova, E.B.-B. (2023). *Domashnie zhivotnye v kalmyckoj i anglijskoj lingvokul'turah (na materiale frazeologicheskikh i paremiologicheskikh edinic) [Domestic animals in Kalmyk and English linguacultures (on the material of phraseological and paremiological units) // Mir nauki. Sociologiya, filologiya, kul'turologiya. — 2023 — T. 14 — № 1 — URL: <https://sfk-mn.ru/PDF/15FLSK123.pdf>. [In Russian].*

[12] Oмакаева, E.U., Chedzhieva, Zh.D., Bovaeva, G.M., Buraeva, T.V. (2019). Zoomorphic code of culture in the reflexion of Kalmyk and Mongolian proverbs: zoomorphic lexeme mörn ‘a horse’ Future Academy. (WoS). The European Proceeding of Social and Behavioural Sciences. p. 2529-2535. ISSN: 2357-1330 <https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.12.04.339> SCTCMG 2019 International Scientific Conference “Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism”. [In English].

[13] Babaeva, E.V. (2003). Diskursivnoe izmerenie cennostej. [The discursive measurement of values] Volzhskij: Filial GOUVPO «MEI (TU)» v g. Volzhskom, 2003 [In Russian].

[14] Chernyh, V.M. (2000). Zhenshchina i vlast: vzglyad cherez prizmu genera [Woman and power: a look through the lens of gender] Gender, vlast', kul'tura: social'no-antropologicheskij podhod: Mezhevuz. nauch. sb. konf. S. 46-49 [In Russian].

Очирова В., Чеджиева Ж., Мушаев В.

ГЕНДЕРЛІК БЕЛГІЛЕРІ БАР ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ КӨРІНІСІ ҚАЛМАҚ ТІЛІНДЕ

Аңдатпа. Қалмақ мәдениеті тайпалық жүйенің «рудименттерін» едәуір дәрежеде сақтап қалды, ал қоғам үшін бұл кезеңде жыныс пен жасты қарама - қарсы қою өте маңызды-бұл қоғамдағы алғашқы табиғи бөліну, бұл әлеуметтік дифференциацияға алып келді.. Бұл мақалада Мақал-мәтелдік негіздің материалы негізінде Қалмақ лингвистикалық мәдениетіндегі «еркектік» және «әйелдік» гендерлік белгілерінің көріну сипатын анықтау міндеті тұр. Семантиканы лексикалық таңбалау құралдарының ішінде «еркек» және «әйел» туыстық терминдері шешуші рөл атқарады, бұл арқылы біз жалпы туыстық терминдермен біріктірілген сөздер тобын, гендерлік белгілерді білдіреміз.отбасындағы және тектегі қатынастардың жағдайы. Қалмақ мақал-мәтелдерінің паремияларының материалдары негізінде Қалмақтардың туыстық қатынастары саласындағы негізгі гендерлік қарама-қайшылықтарды өзектендіретін адамның негізгі лексикалық номинацияларының жүйесі ашылады.

Кілт сөздер: гендерлік белгілері бар паремиялар; гендерлік лексемалар; мақал-мәтелдер; жыныс; «еркек» және «әйел» семантикасы; туыстық терминдер; Қалмақ; Қалмақ лингвистикалық мәдениеті; фольклор.

Ochirova Victoria, Chedjieva Zhanna, Mushaev Vladimir REPRESENTATION OF GENDER-MARKED PAREMIAS IN KALMYK LANGUAGE

Annotation. Kalmyk culture has largely preserved the "rudiments" of the tribal system, and for a society at this stage it is extremely important to contrast gender and age - this is the first natural division within society, which entailed social differentiation. In this article, the task is to identify the nature of the manifestation of the gender trait of "masculinity" and "femininity" in the Kalmyk linguistic culture based on the material of the proverbial foundation. Among the means of lexical labeling of semantics, "male" and "female", the key role is played by the terms of kinship, by which we mean a group of words united by a common kinship terms, gender-marking the

status of relations in the family and in the genus. Based on the material of Kalmyk proverbial paremias, a system of basic lexical nominations of a person is revealed, actualizing key gender oppositions in the sphere of kinship relations of Kalmyks.

Keywords: gender-marked paremias; gender-oriented lexemes; proverbs and sayings; gender; semantics of "male" and "female"; kinship terms; Kalmyk; Kalmyk linguistic culture; folklore.

UDC 81.233
IRSTI 16.21.29
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).45

¹Utegenova Karlyga*, ²Sarbasova Galina

^{1,2}West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk,
Kazakhstan

*Corresponding author: karlyga@bk.ru

E-mail: karlyga@bk.ru, erlangalina-2018@mail.ru

FEATURES OF SPEECH FORMATION PROCESSES IN A MODERN CHILD

Annotation. The article examines the problem of delayed speech development in children in modern society. The authors discuss the standards of speech development identified by linguists of the last century, and consider the points of view of modern researchers on the factors influencing the delay in speech development. Particular attention is paid to the role of the presence of brothers and sisters in the family on the development of speech. Based on a study of the causes of speech delay in children and an analysis of the responses of interviewed respondents, conclusions were drawn about the importance of the factor of a large family in stimulating speech development. The survey results showed that the majority of parents do not consider the late development of children's speech as a serious problem, but rather attribute it to the characteristics of genetics.

Key words: speech; generation of speech; speech delay; speech ontology; siblings; survey; respondents; opinions.

Maintaining

The purpose of the article is to describe the features of speech production, studied and described earlier by psycholinguists, to consider possible reasons for the late production of speech in a modern child, to analyze the experiment conducted - a survey of the population of different ages. The stages of speech production in children have been studied in detail by A.A. Leontyev; This problem continues to be studied in the 21st century. Despite the fact that each of the scientists comes to his own conclusions, they all adhere to the same point of view regarding the timing and characteristics of speech generation. The study of theoretical literature allows us to say that in recent studies, based on the results of experiments, the authors have identified trends in the violation of the timeliness of speech production in a child in the modern world.

Materials and research methods

This study is based on the views of A.A. Leontyev on the stages of ontogenesis of children's speech, analysis of theoretical literature in recent years on the problem of

stages of speech production, and the causes of late speech production. The method of survey and its system analysis was used.

Research results

The unique feature that distinguishes a person from an animal is speech, but a child's speech does not arise by itself and does not enter the human body as a component. This is a human feature that is associated with many processes occurring inside the body and psyche of a still fragile person - a child. With the correct development and formation of the child's physiology and psyche, his speech begins on time, and this process proceeds "painlessly" and with pleasure. If one link in this chain is broken, then the generation of speech undergoes special formation features.

In the last decade, the process of speech generation in a modern child has undergone significant changes: it is slowing down and does not fit into the previously designated and scientifically proven stages of speech development. We have put forward a hypothesis that this feature may be associated with changes that have occurred in modern society: with the process of communication between people among themselves and within the family, with the influence of the increasingly widespread distribution of gadgets and their frequent use by children during the period of speech production.

A clear understanding of the stages of development of children's speech makes it possible to determine whether the child began to speak on time or not. T.B. Filicheva and others consider several scientific theories about the stages of development of children's speech: the first of them is the theory of G.L. Rosengard-Pupko, who identified only two stages of speech development of a child (the preparatory stage up to two years and the stage of independent speech development); the second is the fundamental concept of A.A. Leontiev, who proposed in his theory four stages in the formation of a child's speech (the first is preparatory - up to a year of the child's life; the second is the preschool stage of initial language acquisition - up to 3 years; the third - preschool - up to seven years; fourth – school) [1, p.5-7].

In the process of child development, if the process of speech production is disrupted, it is generally accepted that the help of a specialist should be sought at the age of 3 years and later. However, T.E. Braudo et al. believe that serious problems of speech disorder can be seen and prevented in the first months of a child's life, since the child's communicative behavior can be observed from the first days of his life through non-verbal communication. It is represented by two aspects: the baby's sociocommunicative behavior before the appearance of speech and the actual nonverbal component of speech communication [2, p. 41-42].

Before discussing what stages a child goes through in the formation of speech, we should consider what is meant by the term "ontogenesis."

Z.A. Akbarova gives a definition of the term "ontogenesis of speech", denoting the entire period of formation of human speech from the first speech act to the perfect state. This term "ontogenesis" is also considered by researchers to designate and study the period of dynamic development of child speech (from the appearance of the first words to the formation of developed phrasal speech); data on the disturbed or normal process of children's acquisition of their native language (vocabulary, violations of the syllabic structure of words, violations of sound pronunciation, etc.) [3, p. 286].

The model of the mechanism for generating a speech utterance by A. A. Leontyev was analyzed in sufficient detail and described by V. P. Glukhov [4, pp. 111-116].

According to the model of A. A. Leontyev, this process consists of five successive stages: the first stage is the motive, since it is the motive that gives rise to speech intention; at the second stage, based on the motive, an idea arises, transformed into a semantic scheme of the utterance, i.e. the theme (subject of speech and/or its topic) and rheme (situation, fact, phenomenon of objective reality) of the statement arise; the key stage of speech production is the third stage - internal programming of a specific utterance and/or speech whole; the fourth stage is the lexico-grammatical development of the utterance, which can be schematically represented through a chain such as “meaning – word – word form”; at the final stage, the speech utterance is realized, carried out on the basis of a number of interrelated operations (phonation, sound production, syllable reproduction, word production, rhythmic-melodic and intonation organization of speech, etc.). The first steps in the formation of speech differentiation are considered by N.I. Zhinkin from the point of view of the fact that the child’s brain is a system capable of learning, without meaningful connections. The scientist believes that a child is able to learn to understand and reproduce without yet understanding speech, since he is able to repeat certain words after an adult if his anatomical and physiological analyzer is ready for this. In his reasoning N.I. Zhinkin comes to the conclusion that a child’s speech consists of isolating parts from a whole, and not assembling a whole from a part [5, pp. 39-41].

Although psycholinguistics considers four stages of speech generation, where the last is the school stage, for our study the first three stages are sufficient, since we are considering the late generation of speech in a modern child from one to seven years old and the possible causes of late speech generation. The scientific hypothesis of our study is that we assume the cause of late speech production in modern children is insufficient communication between parents and children during the periods necessary for the correct formation and development of speech perception.

To go through the process of subjective awareness described by T.N. Ushakova in the monograph “Child’s Speech. Problems and solutions,” it is important that the child discovers his subjective state early. The scientist suggests that this natural ability is manifested already in the first cry, the researcher considers the subjective state of the infant at the initial stage of life “preconscious”, and the expression in the cry and other vocalizations of the content of his sensation is “presemantic” [6, p. 15].

Modern society is represented by new features; bilingual families are so common, which, in our opinion, is a kind of obstacle for the child in the process of speech formation. Also, gadgets have become active elements that have entered all spheres of human life, which, in our opinion, are also an obstacle in the process of forming a child’s speech. Our assumption was that in large families, younger children begin to speak faster, but in the process of studying the views of the scientist G.R. Dobrova and other scientists of the St. Petersburg scientific school of ontolinguistics, it turned out that this is not so [7].

This study makes an attempt to analyze public opinion on this problem among children. Two questions of the questionnaire were compiled based on the point of view

of scientists about the role of adults in the formation of a child's speech, since, in their opinion, a child's full-fledged speech can only be formed under the influence of the speech of adults, and its productivity will depend on sufficient speech practice and a healthy speech environment, from proper upbringing and training, which is important to start from the very first days of a child's life [8, pp. 164-165; 9, p.110]. The other part of the questionnaire was compiled taking into account the views of representatives of the St. Petersburg School of Ontolinguistics S.N. Tseitlin and M.D. Voeikova about referential and expressive children. Their reasoning was reflected in the review scientific article "St. Petersburg School of Ontolinguistics", in which they consider referential children as children who calmly form their speech when the process of speech generation is stable, excluding expression and spasmodicity. In contrast to them, expressive children are considered, whose speech is formed through active contact with a large degree of inclusion in the process of expression [10, p. 184].

The study was conducted online using the electronic resource Google Forms. In this format, a questionnaire was compiled of 9 questions with 3-4 answer options. The ninth question was open-ended.

103 people took part in the survey; of which 12 (11.5%) were male, 91 (87.5%) were female. Age category from 18 to 60+ years: 31-40 years – 39.4%; 41-60 years old – 30.8%; 18-30 years old – 21.2%. A smaller percentage consisted of respondents aged 61 and above. 60.6% of respondents were people with higher education, 19.2% - with secondary education, 18.3% - respondents with secondary specialized education and 1.9% - university students and respondents with postgraduate education. 71.8% of respondents are parents of one to three children, 22.3% of respondents are not parents, 5.9% are parents of four or more children.

In the list of questions in the questionnaire, we asked the question "Do you think that in a large family, can the youngest child speak faster?" The opinion of the respondents was distributed in such a way that 74.8% of respondents gave a positive answer, 24.3% noted the answer "No, this does not affect the production of speech." This question is, in our opinion, very relevant, since in the last five years there has been an increase in demographics, and the fact of large families is considered frequent.

Thus, speaking about the four factors of speech acquisition, G.R. Dobrova highlights the formation of speech in a child with a sibling as the last one [7, pp. 97-98]. In her reasoning, she refers to a study by A. A. Zolotareva, conducted in 2010-2011, which revealed that a child's active and passive vocabulary is influenced by the presence of an older sibling, and even the gender of the sibling is of great importance. Based on the results of the study, it was revealed that the presence of an older sibling has a negative impact on the formation of the younger child's vocabulary, especially boys in a sibling-girl pair are at a disadvantage [7, pp. 97-98].

Considering the reasoning of an ontolinguist, one can think about the results of the answers received to the question about the development of a child's speech in a large family, because 74.8% of respondents gave a positive answer. 96.1% of respondents responded that they experienced a feeling of joy when their child began to speak; 3.9% experienced anxiety during their child's speech production process. This may indicate that parents are not always attentive to speech problems in children. Most parents do not immediately notice the existing problem; some attribute it to the fact that

someone in the family started speaking late or spoke poorly for a long time. It is these opinions that we tried to prevent in the answer options for the next question in the questionnaire, “What do you think is associated with the late generation of speech?” Three answer options were offered and a free option, where the respondent had to make his own assumptions, guided by personal experience. 35% of respondents identified a psychological factor, which meant fear, nervous disorder of the child, 24.3% believe that the social factor (Internet, gadgets) is to blame; 19.4% of respondents concluded that this is a genetic feature of the child that is precisely the factor in the late development of speech in someone from the family. Parents in such families do not immediately pay attention to the problem with the child’s speech production. 21.4% chose the “Other” option.

The respondents' opinions were divided almost equally in answers to the question “What role do parents play in generating a child’s speech?” 46.6% believe that constant contact of any family member is important for the generation of speech, regardless of who carries it out; 44.7% believed that it is contact with the parent that is important in the formation of speech ontogenesis.

The last question of the questionnaire asked the respondent to share their experience or the experience of their loved ones about the problems of delayed speech production in their families. The answers to this question are different: “No, it wasn’t. I think there are different reasons: pathology of pregnancy, the influence of heredity, insufficient communication; did not work as expected with the child; probably an individual feature of the child’s development; friends have a reason: parents don’t talk to children, there is no communicative contact with parents; there was one case”, “My aunt gave birth to a baby late, he spoke at the age of 5. But this did not affect his future in any way.

At the moment, he graduated from college in Prague with excellent marks. Therefore, my opinion is: it’s not scary if a child starts talking late”; “There was no such case, all children began to pronounce sounds and words at about 1.5 years old,” “Children are destined for themselves”; “Child with ASD”; “Yes they were”; “In particular, due to genetic characteristics”; “Nature's Solution”; “Probably an individual feature of the child’s development”; “No”; “There were no acquaintances or relatives”; “Constant communication contact from all family members”; “Yes, there are many reasons”; “Yes, they were, son. I think the reason is a lack of communication with the children and us (parents)”; “No, it was not”; “The reason is gadgets”; “There was little communication with the child”; “The reason is both in gadgets and in parents”; “Insufficient communication with the child, gadgets”; “Quick birth, poor development of motor skills and, in principle, each child is individual”; “You need constant communication with the child”; “The youngest son started talking at 2.5 years old, was lazy, did not want to teach or tell anything.”

When answering this question, respondents argued that late speech production is possible for various reasons, returned to the answers that were proposed earlier, gave examples of extremely late speech production at the age of five, but also did not call this a problem for the child’s intellectual development.

Conclusion

Having analyzed the classic of psycholinguistics A.A. Leontiev in the field of speech production in children from several months to seven years of age, we can conclude that the classical norms of speech production described by him are an integral part of monitoring this process, the framework and guideline when studying this issue. But in the 21st century, many linguists, psychologists, and defectologists are again raising this issue, considering the features of speech generation in a modern child. This time shows us the problem that speech in modern children is generated later than this process occurred earlier, in children of the 20th century.

As a result of the survey, we can conclude that society considers the fact that a family has many children to be an important aspect in the productive production of speech, although according to the observations of scientists, the presence of siblings slows down this natural process. The survey also showed a low percentage of people's concern if there are problems with delayed speech production. Our society is not ready to perceive this as a serious problem, often attributing it to the peculiarities of the child's genetic development and not seeing this as a problem for the child's intellectual development.

REFERENCES

- [1] Filicheva, T.B. (1989). *Osnovy logopedii: ucheb. pos.* [Basics of speech therapy: textbook] Moskva, 223 [in Russian].
- [2] Braudo, T.E. (2017). *Ontogenez rechevogo razvitija* [Ontogenesis of speech development]. [Jelektronnyj resurs]. *Russkij zhurnal detskoj nevrologii - Russian Journal of Child Neurology. Volume 12, No. 1, 41-46.* Rezhim dostupa: https://rjdn.abvpress.ru/jour/article/view/192/146?locale=ru_RU [in Russian].
- [3] Akbarova, Z. A. (2020). *Problemy ontogeneza rechi: podhody i reshenija* [Problems of speech ontogenesis: approaches and solutions] [Jelektronnyj resurs]. *Molodoy uchenyj. № 5 (295), 286-287.* Rezhim dostupa: <https://moluch.ru/archive/295/66381/> [in Russian].
- [4] Gluhov, V.P. (2005). *Osnovy psiholingvistiki: ucheb. posobie dlja studentov pedvuzov* [Fundamentals of psycholinguistics: textbook. manual for students of pedagogical universities]. M.: ACT: Astrel', 351 [in Russian].
- [5] Zhinkin, N.I. (2012). *Psihologicheskie osnovy razvitija rechi* [Psychological foundations of speech development]. *Vestnik prakticheskoy psihologii obrazovaniya*, 9, 4, 39–41. Rezhim dostupa: https://psyjournals.ru/journals/bppe/archive/2012_n4/Zhinkin [in Russian].
- [6] Ushakova, T.N. (2008). *Rech' rebenka. Problemy i reshenija: kollektivnaja monografija* [Child's speech. Problems and solutions: collective monograph.].M., 348 [in Russian].
- [7] Dobrova, G. R. (2018). *Invariantnoe i variativnoe v rechevom ontogeneze: vzgljad ontolingvista* [Invariant and variable in speech ontogenesis: the view of an ontolinguist] [Jelektronnyj resurs]. *Izvestija RGPU im.A.I.Gercena, 189, 94-103* Rezhim dostupa: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/189/dobrova_189_94_103.pdf [in Russian].

[8] Ljovin, K.Ju. (2015). Processy porozhdenija i vosprijatija rechi v koncepcii N.I.Zhinkina i ih otrazhenie v terminologii i definicijah [Processes of generation and perception of speech in the concept of N.I. Zhinkin and their reflection in terminology and definitions] [Jelektronnyj resurs]. *Vestnik VGU. Serija: lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija*. 4, 163-165. *Rezhim dostupa*: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2015/04/2015-04-34.pdf> [in Russian].

[9] Anikina, O.A. (2018). Psihologija ontogeneza rechi formirujushhejsja lichnosti [Psychology of ontogenesis of speech of a developing personality] [Jelektronnyj resurs]. *Chelovecheskij kapital*, 11 (119) chast' 2, 110-120. *Rezhim dostupa*: https://elibrary.ru/download/elibrary_36435222_64268014.pdf [in Russian].

[10] Cejtlin, S.N. (2019). Sankt-Peterburgskaja shkola ontolingvistiki [St. Petersburg School of Ontolinguistics] [Jelektronnyj resurs]. *Voprosy psichologii - Questions of psychology*. 1(39), 182-192. *Rezhim dostupa*: <https://cyberleninka.ru/article/n/sankt-peterburgskaya-shkola-ontolingvistiki/viewer> [in Russian].

Утегенова К.Т., Сарбасова Г.Н.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН БАЛАЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қоғамдағы балалардың сөйлеу дамуының кешігуі мәселесі қарастырылады. Авторлар өткен ғасырдағы тіл мамандары анықтаған сөйлеуді дамыту стандарттарын талқылап, сөйлеу дамуының кешігуіне әсер ететін факторлар туралы қазіргі зерттеушілердің көзқарастарын қарастырады. Отбасында аға-інілердің болуының рөліне ерекше назар аударылады, олардың сөйлеу тілін дамытуға әсері қарастырылады. Балалардағы сөйлеудің кешігуінің себептерін зерттеу және сұхбаттасушы респонденттердің жауаптарын талдау негізінде сөйлеуді дамытуды ынталандырудағы көп балалы отбасы факторының маңыздылығы туралы қорытындылар жасалды. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, ата-аналардың көпшілігі балалардың сөйлеу тілінің кеш дамуын күрделі мәселе деп санамайды, керісінше оны генетика ерекшеліктерімен байланыстырады.

Кілт сөздер: сөйлеу; сөйлеуді қалыптастыру; сөйлеудің кешігуі; сөйлеу онтологиясы; туысқандар; сауалнама; респонденттер; пікірлер.

Утегенова К.Т., Сарбасова Г.Н.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧИ У СОВРЕМЕННОГО РЕБЕНКА

Аннотация. В статье исследуется проблема задержки развития речи у детей в современном обществе. Авторы обсуждают стандарты развития речи, выявленные учеными-лингвистами прошлого века, и рассматривают точки зрения современных исследователей на факторы, влияющие на задержку в развитии речи. Особое внимание уделено роли наличия братьев и сестер в семье на развитие речи. На основе исследования причин задержки речи у детей и анализа ответов опрошенных, были сделаны выводы о значимости фактора многодетной семьи в стимулировании развития речи. Результаты опроса показали, что

большинство родителей не рассматривают позднее развитие речи детей как серьезную проблему, а скорее приписывают его особенностям генетики.

Ключевые слова: речь; порождение речи; задержка речи; онтология речи; сиблинги; опрос; респонденты; мнения.

UDC 81`33
IRSTI 16.31.02
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).46

¹Utegenova K.T.*, ²Fomenko A.A.
^{1,2}West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan
*Corresponding author: karlyga@bk.ru

E-mail: karlyga@bk.ru, afomenko80@mail.ru

INTERNET AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF MULTILINGUALITY

Annotation. In the modern world, the Internet has become an integral part of life for most people, and children are no exception. Rapid technological progress and availability of online resources have created new opportunities for children's learning and development. At the same time, the question of the influence of the Internet on the development of language skills in children has become a topical issue. Of particular interest is the influence of the Internet on the development of polylingual personality in children – the ability to use and understand several languages. This article discusses some theoretical aspects of the research problem and presents the results of a sociolinguistic survey, which showed that most modern children have access to the Internet, many parents consider the influence of Internet resources to be positive on the child's language development, while the majority also considered the Internet to be the cause of speech delay in children.

Key words: multilingualism; bilingualism; multilingual personality; language situation; influence of the Internet; sociolinguistic survey; preschool and primary school children; research.

Introduction

In the modern world, the Internet has become an integral part of life for most people, including children. This raises the relevance of researching the influence of the Internet environment on the development of bi- and polylingualism in children, especially in the context of the growing number of bilingual families. The topic of the study is relevant because the Internet is an integral part of modern man's life and has a significant impact on various aspects of his life, including language development: it provides a wide range of opportunities for learning foreign languages, communicating with native speakers and obtaining information about different cultures. In addition, the Internet is a platform for sharing knowledge and experience, which can contribute to the development of multilingualism. This topic is especially relevant for Kazakhstan, where a programme of studying three languages has been adopted at the official level: Kazakh as the state language, Russian as the official language and English as the world language.

Materials and methods sufficiently

In the process of sufficiently we used such methods as analysis of theoretical literature on the research problem and empirical method. As an empirical method we chose sociolinguistic study, which is the most common method in the study of sociolinguistic processes.

Results of the sufficiently

Polylingualism is the ability of a person to be fluent in two or more languages and to use them depending on the communication situation. According to the European Union materials on language education, polylingualism implies: diversity of languages and dialects; different levels and types of language skills; understanding and being able to apply interlingual transfer in the learning process; recognising the value of other languages and the polylingualism of others; respect for the cultures reflected in languages; a prerequisite for participation in social and democratic development in a multicultural community [1, p. 43].

Psychologist Anna Zelcer in her book «Adaptation of bilingual children in emigration» divides bilingualism into natural and artificial bilingualism based on the communicative situation. Natural bilingualism is formed in a linguistic environment, including radio and television, in the process of spontaneous speech practice. Awareness of language structure may not be required. Artificial bilingualism is learnt in a learning environment, requiring the application of volitional effort, special methods and techniques [2, p. 12-13]. Transferring this classification to the language situation in Kazakhstan, we can conclude that Russian-Kazakh bilingualism is natural, and Kazakh-English, Russian-English – artificial, because there is no speech communication in English in everyday life, except for some cases. Also, besides Russian, any other language that is native for a representative of any ethnic group of the Republic of Kazakhstan can be used. For example, a child coming from a Tatar family, studying in a Kazakh school, but speaking Russian with friends. Therefore, we can conclude that there are not only bi-, but also polylinguistic manifestations on the territory of Kazakhstan.

Now let's get to the official data: according to the results of a social and analytical study of the language situation in Kazakhstan, in 2022, 92 % of the population spoke the state language [3]. Based on these figures we can assume that the remaining 18% speak either Russian only or the language model of native + Russian languages. Information on the number of the population of the RK speaking Russian for the last 5 years was not found, however, according to the data of JSC «National Information Technologies» for 2021, when calling the contact centre of the e-government portal, 58% of citizens choose Russian language, 42% – Kazakh language [4: URL].

Researchers Sara Vogel and Ofelia García cite Lambert's research on the linguistic model of the population. Regarding bilingualism, he distinguished between a «subtractive» and an «additive» model. Subtractive bilingualism is characterised by speakers of two languages replacing their minority language with the dominant language of the society. Also subtractive bilingualism is characterised by the influence of R1 or R2. «Additive» model is characterised by a society that already speaks one language, adds a second language to its repertoire, while retaining both languages [5: URL]. As an example of the former, we can cite the linguistic situation in India, where

most people still speak English rather than their mother tongue. The language model of Kazakhstan with Kazakh and Russian languages functioning in it can be referred to additive bilingualism.

Depending on the age of the person, there is also «innate» or early bilingualism and late bilingualism, when the language systems have developed. Early bilingualism is called natural bilingualism and refers to the situation when a child lives in a bilingual environment from a very young age. In families where different languages are spoken, this phenomenon is quite common. On the other hand, artificial - late bilingualism – is associated with learning a second language at a later age, after the child has already mastered the mother tongue well. This type of bilingualism often develops when children are taught a foreign language at school or by older generations of immigrants [6, p. 7].

Investigators J.M. Glzman and E.G. Amelina also emphasise the importance of age in language acquisition. Thus, in their opinion, language acquisition in the first three years of life contributes to uneven acquisition of each language and delayed speech in at least one of them. At an early age, knowledge is unstable, it only takes them a couple of days to forget a language. Also Glzman and Amelina refer to the research of Walter and Leue, who believed that children up to three years old mix languages and only by the age of four begin to differentiate them. In order to prevent language confusion, it is recommended that the child be spoken to at home in one language and in kindergarten or school in another language [7, p. 70].

Based on the above, we can conclude that the language situation in Kazakhstan is heterogeneous, and the situation is further complicated by the increasing influence of the Internet. We assume that the Internet plays an important role in the development of a polylingual personality, especially in preschool and primary school children through providing them with the opportunity to watch cartoons and educational videos in different languages, the use of various games and applications in a non-native language, as well as the opportunity to communicate with native speakers through social networks, video chats and other Internet resources.

It is worth noting that works of this kind have become especially relevant in the last 5 years in modern linguistics. For example, the article by L.Y. Mirzoeva and O.V. Syurmen «Reflection of polylingualism in communication in digital space» is devoted to the study of speech material (about 100 speech situations in social networks), clearly demonstrating the switching of language code in a homogeneous environment [8]. Y.S. Kosyakova's study «Linguistic Personality in the Internet» analysed the behaviour of linguistic personality in the Internet on the example of blogs [9]. D.T. Kenzhebulatova and I.V. Grigorieva in the article «To the question of researching the linguistic personality of an IT-specialist» describe the results of a free associative experiment to determine the phenomenon of linguistic personality of an IT-specialist [10].

To identify the role of the Internet influence on the development of bi- and polylingualism in preschool and primary school children, a sociolinguistic survey was conducted with the participation of 54 respondents. Among the respondents were persons of different nationality, education and social status aged from 18 to 55 years old, living with children of preschool and primary school age in the territory of West Kazakhstan region. Each respondent was offered a questionnaire with open and closed-

ended questions. The content part of the questionnaire was aimed at identifying such indicators as:

- 1) socio-demographic characteristics: gender, place of residence (village or city);
- 2) status characteristics of languages in the consciousness of native speakers (language as mother tongue/second language/foreign language);
- 3) characteristics of the communicative passport of natural bilinguals (in which situations and in which language speech production takes place);
- 4) characteristics illustrating the axiological support of bilingualism (benefits and harms of the influence of the Internet on children's development of polylingualism).

Let's consider these questions in more detail and analyse the data obtained.

Question 1. Place of residence (rural or urban). The analysis has shown that 31.48% live in the city and 68.52% live in rural areas.

Question 2. Your age. As mentioned above, 54 people between the ages of 18 and 55 participated in the survey. The results of the analysis are presented in Figure 1.

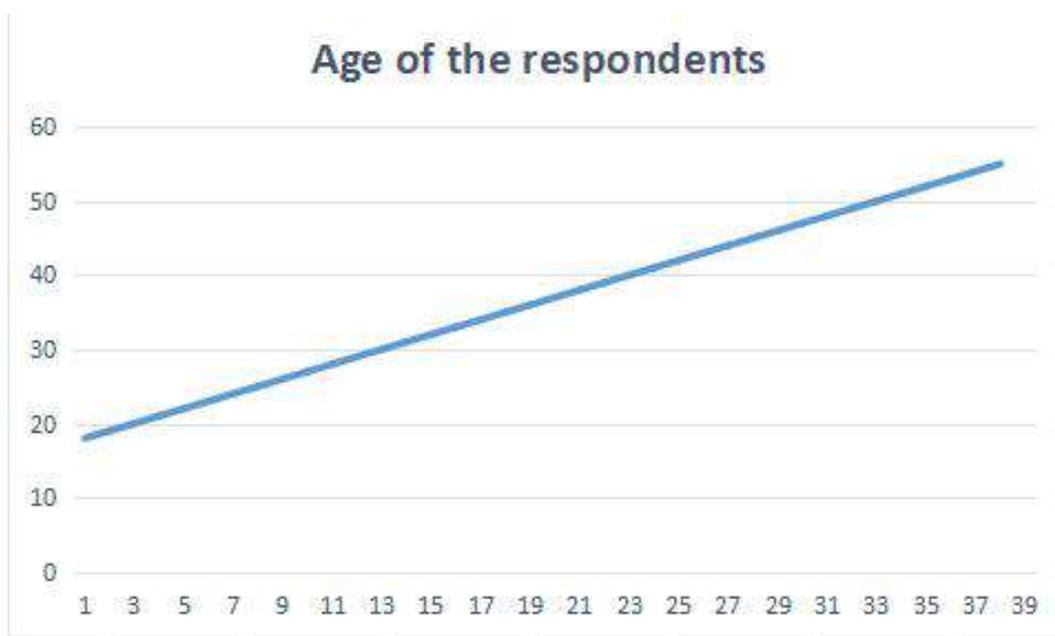

Figure 1 – Age characteristics of respondents

Question 3. Which age group your child belongs to:

1. 0-3 years;
2. 4-6 years old;
3. 6-8 years old;
4. 8-11 years old;
5. over 12 years old.

Since some families have more than one child, there were 77 children per 54 adults interviewed (Figure 2).

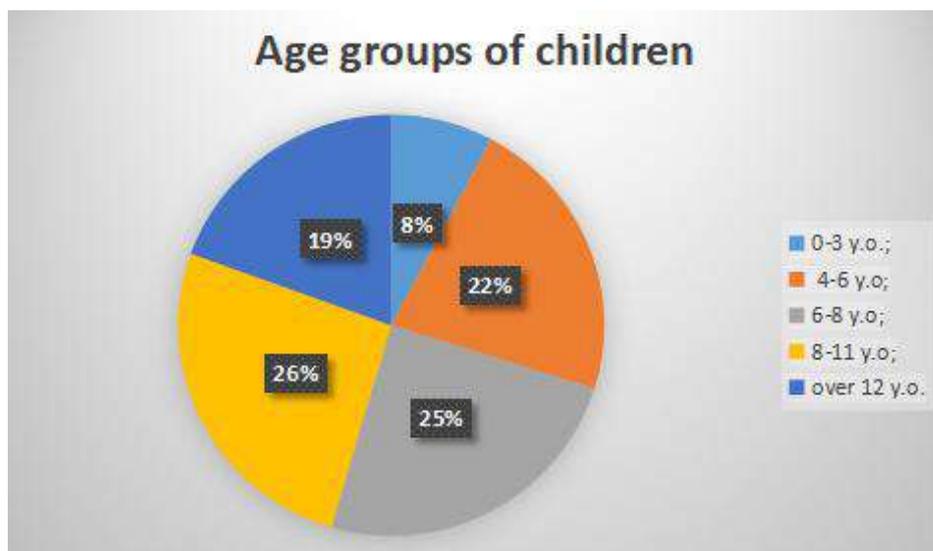

Figure 2 – Age group of respondents' children

Question 4. What gender is your child? According to the results of the survey, out of 77 children -38 (49.35%) are male and 39 (50.65%) are female.

Question 5. What is your native language? 35 people consider Kazakh, 15 – Russian, 1 – Ukrainian, 1 – Tatar, 1 – Uzbek, 1 – Bashkir as their native language.

Question 6. Are the child's parents of the same ethnicity or is the family «mixed»? 34 (63%) respondents answered that their family members are of one ethnicity; 37% – mixed.

Question 7. What language do you speak at home with family members, in particular with your child? Kazakh – 18.5%, Russian – 44.5%, Kazakh+Russian – 33.3%, native non-Kazakh+Russian – 3.7%.

Question 8. Does your child have access to the Internet? From what age? What content do they view? 100% of the respondents surveyed have children of all age groups with access to the Internet. And about 70% of respondents gave gadgets to children aged six months and older. 100% of respondents said that their children watch cartoons via the Internet, about 20% said that their children use educational and educational programmes, about 40% of children have access to social networks and messengers (WhatsApp, Live, Tik-tok, etc.). Children aged 3-6 years old have their own smartphone with access to children's YouTube in 5 of the interviewed respondents. Absolutely all respondents with children over 7 years of age have their own smartphone with internet access.

Question 9. What language do your children speak? Kazakh - 13%, Russian - 48%; Kazakh+Russian – 43%; native non-Kazakh+Russian – 1.9%; Russian+English – 24%; Kazakh+English – 12.9%.

Question 10. Do your children have speech difficulties? Which ones? Why do you think so? About 70% of respondents believe that their children (mostly boys) had a delay in speech development – they started to speak late. About 30% of respondents

believe that the delay in speech is related to the bilingualism of their family. About 20% observed language mixing in their children, and this occurred not only in bilingual families, but also in monolingual families. The latter attribute the appearance of certain foreign words in the child's speech to the influence of the Internet.

Question 11. Do you think there is a positive influence of the Internet on your child's speech, in particular, on the development of polylingualism? What does it consist in? About 60% of respondents believe that the Internet has a positive influence on the development of children's polylingualism. Firstly, the majority of Internet content is in Russian; secondly, all applications used by respondents are in Russian; thirdly, respondents note that their children prefer to watch foreign cartoons.

As we can see, the results of the questionnaire turned out to be ambiguous.

The conclusion

In this article the essence of bilingualism was analysed and relevant examples from the linguistic situation of Kazakhstan were given. There was also an assumption that the Internet has an impact on the development of a polylingual personality, and in order to confirm or refute this hypothesis a questionnaire survey was conducted. According to the conducted survey, we conclude that the Internet provides access to numerous learning resources such as online courses, interactive games, cartoons and videos in different languages. These resources help children to learn new languages, develop their reading, writing and speaking skills, and expand their vocabulary. However, it is important to remember that the Internet is not the only factor influencing the development of children's polylingualism: parents and educational programmes also play an important role in this process. Also, along with its advantages, the Internet can have some negative effects on a child's speech development. We believe that the influence of the Internet on children's speech delay requires a separate study in diachrony. It should be noted that the results of the survey cannot be fully interpreted as solely reliable, firstly, because it is based on the subjective opinion of the participants; secondly, the language situation throughout Kazakhstan may differ. However, the survey data can show general trends in the society.

Thus, the impact of the Internet on the development of polylingualism can be positive if it is adequately used by children of preschool and primary school age, with parents controlling access to it. Parents and teachers should help children to choose quality learning resources and monitor the time spent by children on gadgets.

REFERENCES

- [1] Marquand, J., Scott, P. Democrats, Authoritarians and the Bologna Process. – [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/978-1-78743-439-420181009/full/html> [in English].
- [2] Zelcer, A. Adaptacija bilingval'nyh detej v uslovijah jemigracii [Adaptation of bilingual children in conditions of emigration]. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://litmir.club/br/?b=835284&p=7> [in Russian].
- [3] Komitet jazykovej politiki Ministerstva nauki i vysshego obrazovanija Respubliki Kazahstan [Language Policy Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan] [Elektronnyj resurs]. Rezhim

dostupa: <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/documents/details/436205?lang=ru> [in Russian].

[4] Gosagentstvo ocenilo, skol'ko kazahstancev pol'zuetsja russkim jazykom [The state agency estimated how many Kazakhstanis use Russian]. Mode of access.. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://news.rambler.ru/sociology/47043861/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink [in Russian].

[5] Vogel, S., García, O. Translanguaging. Mode of access. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://oxfordre.com/education/display/10.1093/acrefore/9780190264093.001.0001/acrefore-9780190264093-e-181> [in English].

[6] Barkan, A. Azy bilingvizma. Kak sohranit' u detej v immigracii rodnoj yazyk i kul'turu [The basics of bilingualism. How to preserve children's native language and culture in immigration]. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://litmir.club/br/?b=835284> [in Russian].

[7] Glozman, ZH.M., Amelina E.G. (2022). Nejropsihologicheskaya korrekciya v usloviyah mnogoyazychiya [Neuropsychological correction in the context of multilingualism]. *Prakticheskaya nejropsihologiya. Opyt raboty s det'mi, ispytyvayushchimi trudnosti v obuchenii - Practical neuropsychology. Experience working with children with learning 4-izd, Genezis, M.: 336* [in Russian].

[8] Mirzoeva, L.YU., Syurmen, O. V. (2020). Otrazhenie polilingvizma pri obshchenii v cifrovom prostranstve [Reflection of polylinguism in communication in the digital space]. *Polilingvial'nost' i transkul'turnye praktiki - Polylingualism and transcultural practices, 168-175* [in Russian].

[9] Kosyakova, YA.S (2017). YAzykovaya lichnost' v Internetе [Language personality on the Internet] *Molodoj uchenyj-A young scientist, 22.1 (156.1), 19-23* [in Russian].

[10] Kenzhebulatova, D.T., Grigor'eva, I.V. (2022). K voprosu issledovaniya yazykovoj lichnosti IT-specialista [On the issue of studying the linguistic personality of an IT specialist]. *Seriya «Filologiya» -The series «Philology». № 3(107). 13-19* [in Russian].

Утегенова Қ.Т., Фоменко А.А.

ИНТЕРНЕТ КӨПТІЛДІЛІКТІҢ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Қазіргі әлемде Интернет көптеген адамдар үшін өмірдің ажырамас бөлігіне айналды, ал балалар да ерекшелік емес. Қарқынды технологиялық прогресс және интернет-ресурстардың қол жетімділігі балалардың оқуы мен дамуына жаңа мүмкіндіктер туғызды. Сонымен қатар, Интернеттің балалардың тілдік дағдыларын дамытуға әсері туралы мәселе өзекті мәселеге айналды. Интернеттің балалардың көп тілді тұлғасының дамуына әсері – бірнеше тілді қолдану және түсіну қабілеті ерекше қызығушылық тудырады. Бұл мақалада зерттеу мәселесінің кейбір теориялық аспектілері талқыланады және қазіргі заманғы балалардың көпшілігінің Интернетке қол жеткізе алатынын, көптеген ата-аналардың Интернет-ресурстардың баланың тілінің дамуына оң әсерін тигізетінін көрсеткен социолінгвистикалық сауалнаманың нәтижелері келтірілген, ал көпшілігі интернетті балалардың сөйлеуінің кешігуінің себебі деп санады.

Кілт сөздер: көптілділік; қостілділік; көптілді тұлға; тілдік жағдай; Интернеттің әсері; әлеуметтік лингвистикалық сауалнама; мектеп жасына дейінгі және бастауыш сынып оқушылары; зерттеу.

Утегенова К.Т., Фоменко А.А.

ИНТЕРНЕТ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ МНОГОЯЗЫЧИЯ

Аннотация. В современном мире Интернет стал неотъемлемой частью жизни большинства людей, и дети не являются исключением. Стремительный технический прогресс и доступность онлайн-ресурсов создали новые возможности для обучения и развития детей. В то же время вопрос о влиянии Интернета на развитие языковых навыков у детей стал актуальным. Особый интерес представляет влияние Интернета на развитие полиязычной личности у детей – способности использовать и понимать несколько языков. В данной статье рассматриваются некоторые теоретические аспекты проблемы исследования и представлены результаты социолингвистического опроса, который показал, что большинство современных детей имеют доступ к Интернету, многие родители считают положительное влияние интернет-ресурсов на языковое развитие ребенка, в то время как большинство также считают Интернет причиной о задержке речи у детей.

Ключевые слова: многоязычие; билингвизм; многоязычная личность; языковая ситуация; влияние Интернета; социолингвистический опрос; дети дошкольного и младшего школьного возраста; исследование.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

UDC 94

IRSTI 03.00.00

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).47

¹Zhurasova Altynai*, ²Bulatov Ivan

¹M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

²Saratov State Technical University named after Yu.A.Gagarin, Saratov,
Russian Federation

*Corresponding author: azhurasova@mail.ru

E-mail: azhurasova@mail.ru, bulatovivan64@gmail.com

HISTORY OF THE KATYN TRAGEDY

Annotation. There are many political issues that take place in the history of the Second World War, one of which is the Katyn tragedy. It went down in history as one of the mass killings of the 20th century. In this regard, the article tells the story of the terrible Katyn incident involving the Polish military, which took place at the beginning of the Second World War. The article analyzes the history of the incident and the positions of states related to it, the historical features and significance of the Katyn massacre. The novelty of the article is to analyze the versions related to the history of Katyn based on scientific research.

Keywords: Katyn; war; tragedy; officer; prisoner; USSR; NKVD; convention; Red Cross; Strasbourg court.

Introduction

Katyn is the collective name of the Polish national tragedy that massacred Poles in various regions of the USSR inhabited by Poles in the spring of 1940. The exact number of victims is unknown, it is said that from about 16 to 40 thousand people. It was in the Katyn forest that a large group of the Polish military elite was destroyed in 1940.

In Russia and Poland, this issue was perceived differently, not because of the fact, but mostly due to the presentation of this fact, as a case of the complex history of relations between Poland and Russia, as well as the complex history "taken out of context" in the first half of the 20th century, or part of the formation of Poland as a sovereign state and it was manifested as the existence of an irreversible rivalry between Russia / USSR and Germany.

In Russia and Poland, the different perception of this issue is largely due not to the fact of what happened, but to the reflection of this fact - as one of the cases of the complex history of relations between Poland and Russia, as well as the complex history

"taken out of context" of the first half of the 20th century or part of the formation. Therefore, from the point of view of opposition and definition of the problem of historical events, this topic is relevant and in demand.

Because the identification of differences in the Soviet-Russian, German and Polish-Western versions of the Katyn tragedy, the analysis of the results of the Strasbourg process in connection with the death of the Polish military, the study of the prospects for the influence of the "Katyn" factor on Russian-Polish relations is very important in determining the problem.

Research materials and methods

The tragic fate of Polish officers in the Soviet Union was an unexplored, closed question in Soviet historical science. Despite the fact that the works of Polish researchers abroad on this issue began to appear already in the first post-war years, Soviet official historiography tried to ignore this issue. After the end of World War II, the topic of events in Katyn among Soviet publicists and researchers was not raised. By tacit agreement of the world community, it was a single approach to events. Because of this, the attempt to bring it to light or revise it was meaningless and even, to some extent, dangerous.

The increased interest in this issue appeared due to changes in foreign policy since the late 80s. And since the 90s, Russian researchers N.S. Lebedeva, I. Tsynman, F. Grofer, Prudnikova E. I.I. Kaliganov and others paid special attention to the Katyn incident, including N.S. Lebedeva's works have a special place.

The increase in interest in this issue arose due to changes in foreign policy since the end of the 80s. And since the 90s, Russian researchers A.N.Yakovlev, N.S.Lebedeva, V.K.Abarinov paid special attention to the Katyn incident, including the works of N. S. Lebedeva [1]. Since then, the number of publications of research and collections of documents has increased significantly, and a number of collections of documents have been published [2].

The researchers considered this issue critically, work was carried out with archival documents that were previously inaccessible. As a result of scientific and political processes, by 2010 the official Russian version of the events of the Katyn massacre was formed. In parallel with the change of version, the works of Yu.I.Mukhin, V.N.Swede and many other researchers were published in support of the Soviet developments. They suggested that the versions of the story were not fully developed, it needed political overtones. The opinions and views of these researchers served as a scientific and methodological basis for the analysis of the Katyn scourge.

The analysis of the problem in the article was used to identify common and distinctive features through the historical - systematic method. The historical and genetic method of determining the range of issues discussed in relation to the Katyn tragedy was believed. A historical and comparative method was used, which made it possible to compare the estimates of Russian and foreign researchers in different periods;

Research results

In World War II, all warring countries took as a basis the Geneva Convention of 1929 "on the detention of prisoners of war" on the issue of prisoners of war. Under this convention, prisoners of war are under the power of the government of the Captive

State. This principle, firstly, prevents the abuse of prisoners of war by individual military groups and persons, secondly, sets certain international legal tasks for the protection of prisoners before the governments of the Warring States, and thirdly, gives the governments of the warring countries the opportunity to bring charges against each other for violating the rules for the protection of prisoners of war. The convention specified all the rights of military men in the period from the moment of their capture to repatriation, and established in full the duties of the governments of the captive States. According to the convention: prisoners are registered and their lists are transferred to Switzerland as a protectorate state; prisoner camps are checked by representatives of the Red Cross; the amount of food provided to prisoners must be in the amount provided to the rear military units of the captive country; prisoners have the right to receive parcels from their country and receive food, vitamins, medicines from the Red Cross, and file a statement about the difficult situation in the camp. According to the convention, the observance of the rights of prisoners of warring countries should be monitored by the governments of neutral countries. In cases not specified in the convention, civilians and captured troops of warring countries must be protected by the provisions of international law based on the human customs and law established among civilized peoples [1,p.28]. The Soviet Union did not join this agreement, which was approved by 47 states. The consequences of the Soviet government's non-recognition of the Geneva Convention, which established the international legal status of prisoners of war, were clearly reflected in the fate of the Polish prisoners of war captured in 1939.

On September 1, 1939, German fascist invaders invade the territory of independent Poland. In a few days, Britain and France will declare war on Germany, but will not take any serious action. At this time, the Soviet government, seeing a staunch opponent from the poles, orders the Red Army to infiltrate Polish lands. On September 15, by Order No. 01, an order is issued to seize and destroy the Armed Forces of Poland. On September 17, The Red Army enters the lands of eastern Poland. Thus, without declaring war, the Soviet government invades Polish lands in violation of the peace treaty of 1921, the non-aggression treaty of 1932. The Soviet side explained this action as the need to protect Ukrainians and Belarusians living in this region. The occupation of Poland involves the Ukrainian, Belarusian fronts, the Minsk Group, the Bobruisk group, the Eastern Army Group, and the Southern Group. During 15 days of military action, the Red Army captures a territory with a population of 12 million people, 157,000 Polish soldiers[2,p.97].

As soon as the red troops crossed the border with Poland, orders began to be issued regarding prisoners of war. On September 19, 1939, the people's commissar of Defense of the USSR K.E.Voroshilov issued Order No. 0308 to send all prisoners of war to the Special Department of the people's Commissariat of internal affairs. By order, Ostashkov, Yukhnov, Kozelsk, Putivl, Kozelshansk, Starobelsk, Yuzhsk, Oransk camps for prisoners of war were created. According to the International Convention, a prisoner of war is not considered an enemy of the government or other political groups of the captive country, the prisoner of war does not have to be at all related to the domestic policy of the country that captured him, therefore, in other countries, prisoners of war were dealt with by military institutions, and in the Soviet Union, prisoners of war

were transferred to the jurisdiction of the people's Commissariat of internal affairs[3,p.124].

On the occupied territory, the NKVD of the USSR Forms 8 camps for captive poles. In the instruction of December 29, 1939 "on the work of places for receiving prisoners of war", Officers, government officials, police gendarmes and "members of counter-revolutionary organizations" were ordered to be placed in separate camps. The bulk of the officers were stationed in the Starobelsk, Ostashkov, Kozelsk camps. In November 1939, there were 4,727 prisoners in the Kozelsk camp, including 1 Admiral – Xaveriy Chernetsky, 4 generals (B. Bogaterevich, H.Minkevich, M.Smoravinsky, E.Volkovitsky), there were 24 colonels, 79 lieutenant colonels, 258 majors, 654 captains, 17 Navy captains, 3420 officers of other formations, 7 chaplains. Among them were 21 employees of higher educational institutions, 300 doctors, engineers, law enforcement officers, teachers, 200 pilot officers who were drafted into the army on the eve of the war. In Starobelsk, 8 generals (L.Billevich, S.Galler, A.Kovalevsky, K.Lukovsky, F.Sikorsky, K.Pli-sovsky, L.Skersky, P.Skuratovich), there were 55 colonels, 127 lieutenant colonels, 316 majors, 846 captains, 2529 officers of other formations, 18 chaplains, 1 police colonel, 1 military educational institution employee, 600 pilot officers, many chaplains, more than 10 higher educational institution employees, hundreds of engineers and teachers. About half of the generals in these two camps were those who retired from military service due to their age. In the Ostashkov camp, 5963 prisoners were imprisoned, in it 5033 police officers (of which 300 were police officers, 40 were in the ranks of gendarmes), 41 people were from the border guard [4, pp.10, 20-21].

During September, about 500 thousand Polish citizens pass through these camps, and more than half are released. In addition, 130,242 people, including both gendarmes, officers, policemen and ordinary privates of the Polish Army, are left in camps by the NKVD. All these were suspected by the Soviet leadership of nationalist and anti-Soviet propaganda.

In October 1939, the Politburo of the BCP (B) decided to release privates of the Polish army and transferred about 40 thousand people arrested in Western and central Poland to the Wehrmacht of the USSR. By the end of the year, about 41,700 people remain in captivity of the Soviet troops.

Until March 1940, the Soviet leadership would not take any action against the prisoners, and only on March 3, L.Beria would begin to consider shooting events in relation to the Polish contingent.

In March 1940, L.Beria's letter to I.Stalin provided the following information on the number of Polish officers in these camps:

1) 14,736 Polish military men are detained in the camps of prisoners of war, including generals, colonels and lieutenant – colonels -295, majors and captains – 2,080, poruchiks, podporuchiks and horunjians – 6,049, officers and junior commanders of the police, border guard and gendarmerie – 1,030, ordinary police officers, gendarmes, prison servants and scouts – 5,138, bureaucrats, xendz and osadniks-144;

2) in the prisons of the western regions of Ukraine and Belarus there are 18,632 prisoners, including 1,207 former officers, 5,141 former police Scouts and gendarmes, 347 spies and spoilers, 465 former landowners, factory workers and bureaucrats, 5,345

members of various counter – revolutionary and insurgent organizations, 6,127 fugitives.

Calling these, Beria reported to Stalin that the NKVD considered them "uncompromising, irreparable enemies" of the Soviet authorities and intended to specifically consider the issue of granting them the most severe punishment – the death penalty. On March 5, 1940, the Politburo of the Central Committee of the CPSU decided to execute 14,700 Polish prisoners of war from this mentioned first group, and 11,000 from the second [5,p.130].

The Politburo of the Central Committee of the CPSU(b) accepted his proposal:

"...for the consideration of cases in a special order, the highest type of punishment is applied against them – the death penalty. Consideration of cases without summoning prisoners and announcing charges, a resolution on the completion of the investigation and an indictment. ...consideration of cases and decision-making should be entrusted to three comrades V. E. Merkulov, B. Kobulov and Bashtakov (head of the 1st Special Department of the NKVD of the USSR)" [6,p.97].

By the end of March, poyalk prisoners of war in the Starobelsk (4 thousand), Kozelsk (5 thousand), Ostashkovsk (4.7 thousand) camps, as well as working on road construction (18 thousand) and in the Krivoy Rog Basin (10 thousand) will be sent to the shooting sites – to the Katyn Forest and some camps and prisons in western Belarus and western Ukraine. Most were named near the Starobelsky and ostashkovsky camps.

Polish officers and gendarmes are brought to the shooting sites in echelons loaded with 350-400 people. The order of shooting at each shooting range could be different from each other: for example, in the Katyn Forest, prisoners were tied up, brought to a pre-dug trench and shot in the back of the head. When fired, they fired only with German cartridges, which is why for a long time it seemed that the Soviet side had nothing to do with this tragedy. 21,857 people became victims of these shootings. The Soviet leadership shoots half of the prisoners in an anti-Soviet mood[7,p.114].

And the other half of the pro-Bolshevik views are brought to Moscow prisons in the fall of 1940, from there they are taken to dachas near Moscow, where the leaders of the Katyn massacre V. Merkulov and L. Beria come to them. The goals of the arrival were to create a Polish Red Army to fight the German invaders.

Soviet officers appointed to establish the connection between the two sides in the creation of the Polish Army spread speculation that Polish prisoners from these three camps were released from custody and returned to Poland in 1940. General Vladyslav Anders, the commander-in-chief of the Polish army, which was being formed on Soviet soil, instructed one of the 79 surviving prisoners in the Starobelsk camp, rotmister Yuzef Chapsky, who was released from the Gryazovetsk camp, to collect data on the missing officers in these camps. At the same time, General Anders and the Polish ambassador to the Soviet Union Stanislav Kot tried to determine the fate of Polish officers at meetings with Soviet leaders. On November 14, 1941, when S. Kot was at the reception of I. V. Stalin, the head of the Soviet Union said that all Polish citizens were completely released from custody. The Polish government in London also regularly asked the Soviet government about the fate of Polish officers. On July 27, 1942, the Polish government handed over to the Soviet government a note on the search for 8,000 officers[8,p.123]. In the response of the Soviet government, which was given

a long delay, there was a vague allegation that Polish prisoners of war could hide in their homeland or abroad, and die on the way. Thus, the Soviet authorities were constantly distracted from direct answers.

After the capture of Smolensk by the Germans, in February-March 1943, the Germans carried out excavations at this place and found places where Polish officers were buried in droves. On April 11, representatives of local Poles visited the excavation site and saw with their own eyes the corpses of their compatriots.

This causes different views and demands from Russia, Germany, and Poland at that time. The German side accused it of the bloody policy of the Soviet Union and formed its own version of the incident. Radio Moscow broadcast a report accusing the Germans of mass killings of Polish officers. The leadership of the Soviet Union did not recognize the fact of the shooting of Polish officers in the spring of 1940. According to the official version, the German side claims that in 1943 it was used for propaganda purposes against the Soviet Union in order to prevent the surrender of German soldiers and to attract the nations of Western Europe to participate in the war.

The new head of the Polish government, Mikolajczyk, did not want to escalate the diplomatic conflict.

This gives rise to various views and claims on the part of the Rsei, Gemrania, Poland in the same period. The German side accused this of a bloody policy of the Soviet country, and Radio Moscow gave a message accusing it of the Germans themselves who massacred Polish officers. Therefore The Polish newspaper " Dziennik Polski "said:" This monstrous accusation is probably another lie of German propaganda aimed at destroying Polish-Russian relations. On the other hand, the fate of Polish officers who were in the Kozelsk and Starobelsk prisoner of war camps is still unknown, and it causes great concern in the Polish community," he wrote [9,p.223].

The British and US governments wanted Soviet-Polish relations not to be strained in order to preserve the anti-Hitler alliance. British Foreign Minister A. Eden met with W. Sikorski and talked about the non-volatile Soviet-Polish relations. V. Sikorski promised not to make persistent demands on the International Red Cross to check the Katyn issue. On April 25, W. Churchill wrote a letter to Stalin, in which he reported a conversation with V. Sikorski, warned that the purpose of German propaganda was to build fire between the allies and asked not to break relations with Poland. However, the Soviet leaders had no intention of stopping at this. On April 25, 1943, the people's commissar of foreign affairs of the USSR V.M. Molotov handed over a note from the Soviet government to the ambassador of Poland. The note assessed all that was happening regarding the Katyn issue as a false slander directed against the Soviet Union, accused the Polish government of compromising with Germany because through this false defamation campaign it wanted to force the Soviet government to grant land at the expense of the interests of Soviet Ukraine, Soviet Belarus and Soviet Lithuania. At the end of the note, it was stated that the Soviet Union would break diplomatic relations with Poland [10,p.325].

The leaders of Poland tried not to inflame the conflict with the militant ally. Thus, the Katyn problem is closed.

Neither the exposure of the personality cult of Stalin, nor the "thaw" during the reign of N.S.Khrushchev influenced the disclosure of the Katyn secret. On March 9,

1965, the head of the State Security Committee A. Shelepin reported to N. S. Khrushchev that "the entire operation to eliminate the eyes of Polish officers was carried out on the basis of a resolution of the Central Committee of the CPSU of March 5, 1940. All of them were sentenced to the most severe punishment on the basis of registration cases opened in 1939 as prisoners of war and those who lost their will. Since the time of this operation, that is, since 1940, 21,857 cases have been stored in a firmly fixed room, and no one has been given certificates on these cases,"he claims. Especially important documents on this case were placed in folder No. 1 and transferred to special storage. Each new head of state and party, after familiarizing himself with these documents, put them in a glued bag, put the signature of the responsible person and hid them. Since December 24, 1991, these documents have been under the heading "special folder", "do not open without the permission of the Office of the president of the USSR. Let the definitions not be given" [11, p.138]. Consequently, as the leaders of the USSR changed, each new leader learned the secret of Katyn.

And in Polish memory, this tragedy serves as an attempt to destroy the Polish elite. Most of the officers who died in Katyn had higher education, in fact they were the elite of their country. Polish emigrants in Western countries never forgot the Katyn problem. On July 14, 1987, several Polish organizations in Switzerland, on behalf of the Polish diaspora, M.S. He wrote a letter to Gorbachev about the need to determine the fate of the Polish officers killed in the Katyn Forest [12,p.82]. In 1985, after the meeting of the Advisory Committee of the Warsaw Treaty Organization, V. Yaruzelsky and M.S. Gorbachev's meeting was held. Members of the Commission established in 1988 are Soviet scientists professors Ya. Matishevskiy, Ch. Madajchik, R. Nazarevich and M. After Wojciechowski submitted a document proving that Polish officers were killed by the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR, and it was published in Poland in 1989, the Katyn issue began to rise again.

The investigation into the graves, which began in 1990, was stopped by the Strasjurg court in 2004. The order to terminate the investigation was considered confidential and so far neither the text of the court nor the materials of the investigation have been available to applicants.

In 1994, Poland signed agreements with the Ukrainian and Russian authorities regarding the construction of Polish military cemeteries. Military cemeteries are located in such regions as Katyn, Mednoye, Kharkov and bykovnya (Ukraine). The Polish military cemetery in Katyn was opened on July 28, 2000 (about 4,400 victims of the Kozelsk camp); the cemetery for victims of totalitarianism in Kharkov was opened on June 17, 2000 (about 3,800 victims of the camp in the Starobelsky camp and about 500 unidentified victims); the Polish military cemetery in Mednoye was opened on September 2, 2000 (about 6,300 victims of the Ostashkov camp); The Polish military cemetery in bykovna was opened on September 21, 2012 (Polish citizens in 1992) [13,p.219].

Thus, the question of the Katyn tragedy remains an unresolved issue for the Polish side and continues to exacerbate Russian-Polish relations, despite the fact that their compatriots opened cemeteries at the place of their deaths. If the Russian side approaches this issue from its own position, then the poles and Germans have their own, and these positions contradict each other. Therefore, this issue needs a comprehensive

discussion and solution so that the mistakes of the past do not affect the fruitful, friendly relations between today's countries.

Conclusion

In addition to the unfinished status of its research history, the Katyn shooting is a part of the Russian-Polish confrontation, the political life of Poland, despite the fact that it was a post-war event.

There are Polish-western, German and Russian versions of the Katyn kasiret. Summing up the results by comparing the three options, we can see that there is a strong political background in all respects. The German command unilaterally used the killed Poles as a propaganda tool, the Soviet leadership, in turn, could not allow the recognition of the German point of view, since this version, "promoted" by Goebbels, undermined the reputation of the USSR. The allies, in turn, did not mind the presence of some negative compromises in the event of possible future disagreements with the Soviet Union. The poles, given the complexity of Russian-Polish relations, were ready to believe anything, and most importantly, the Soviet Union was to blame. In general, we come to the conclusion that it is too early to stop studying the Katyn tragedy. We hope that over time, the lost facts will be revealed, the necessary documents will be opened and new evidence will be found. In addition, for an objective investigation, the political component must be eliminated, the parties must be objective. We believe that each country will win its position from a historical point of view, and this event will receive a true assessment in the history of Russian-Polish relations.

REFERENCES

[1] Tragediya vojny. Gumanitarnoe izmerenie vooruzhennykh konfliktov XX veka [The tragedy of the war. The humanitarian dimension of armed conflicts of the twentieth century]. *Otv. Red. K.A. Pahalyuk. - Moskva: YAUza, 2021. 656* [in Russian].

[2] Katyn'. Plenniki neob'yavlennoj vojny. Dokumenty i materialy [Katyn. Prisoners of undeclared war. Documents and materials]. *Pod red. R.G. Pihoi i A. Gejstora. Sost. N.S. Lebedeva, H.A. Petrosova, B. Voshchinskij, V. Materskij. M.: MFD, 1999. 608* [in Russian].

[3] Lebedeva, N.S. (2021). Katyn': prestuplenie protiv chelovechestva [Katyn: a crime against humanity]. M.: Kul'tura, 352 [in Russian].

[4] Katyn'skaya drama. Kozel'sk, Starobel'sk, Ostashkov: sud'ba internirovannykh pol'skih voennosluzhashchih [Katyn drama. Kozelsk, Starobelsk, Ostashkov: the fate of interned Polish soldiers]. Sost. O.V. Yasnova. M.: Politizdat, 1991, 240 [in Russian].

[5] Dokladnaya zapiska narkoma vnutrennih del SSSR L.P. Berii I.V. Stalinu [Dokladnaya zapiska People's Commissar of the Internal Affairs of the USSR L.P. Berii I.V. Stalin]. *RGASPI. F.17. Op.166. D.621. L.130. [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupa: <http://new.rusarchives.ru/publication/katyn/01.shtml> (data obrashcheniya 27.07.2024).* [in Russian].

[6] Tajny Katynskoj tragedii [Secrets of the Katyn tragedy]// *Otv. za vyp. V.I. Ilyuhin. -M.: Politicheskoe prosveshchenie, 2010.-200* [in Russian].

[7] Prudnikova, E. (2019). Katyn'. Lozh', stavshaya istoriej [Katyn. A lie that has become history]. M.: Veche, 212 [in Russian].

[8] Brychkov, A.S., Nikonorov, G.A. (2016). Katynskij sled v rossijsko-pol'skih otnosheniyah: Istoriya i sovremennost' [The Katyn trail in Russian-Polish Relations: History and Modernity]. *ZHurnal «Vestnik Polesskogo gosudarstvennogo universiteta»*, №1., 3-14 [in Russian].

[9] Muhin, YU.I. (2003). Antirossijskaya podlost'. Nauchno-istoricheskij analiz [Anti-Russian meanness. Scientific and historical analysis].- *M.: Krymskij most-9d D. Forum*, 762 [in Russian].

[10] Shved, V. N. (2010). Tajna Katyni, ili Zlobnyj vystrel v Rossiyu [The Mystery of Katyn, or a Vicious Shot at Russia]. - *M.: Algoritm*, 544 [in Russian].

[11] Zapiska predsedatelya KGB pri SM SSSR A.N. Shelepina N.S. Hrushchevu [Zapiska Chairman of the KGB under the CM of the USSR A.N. Shelepina N.S. Khrushchev]. *RGASPI. F.17. Op.166. D.621. L.138. [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupa: <http://new.rusarchives.ru/publication/katyn/05.shtml>(data obrashcheniya 27.07.2024)* [in Russian].

[12] Grover, F. (2022). Tajna Katynskogo rasstrela. Dokazatel'stva, razgadka [The mystery of the Katyn massacre. Evidence, a clue]. *Moskva.:Rodina*, 304 [in Russian].

[13] Cynman, I. (2011). Pamyati zhertv Katynskogo lesa. Iz tragedij XX veka [In memory of the victims of the Katyn forest. From the tragedies of the XX century]. *Smolensk*, 223 [in Russian].

Журасова А.Ш., Булатов И.А. КАТЫНЬ ҚАСІРЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Андатпа. Екінші дүниежүзілік соғыстың тарихында орын алатын саяси мәселелер өте көп, соның бірі - Катынь қасіреті. Ол XX ғасырдағы жаппай қырғынның бірі ретінде тарихта орын алды. Осыған орай мақалада екінші дүниежүзілік соғыстың бастапқа кезеңінде орын алған поляк әскерилеріне қатысты болған қасіретті Катын оқиғасының тарихы баяндалады. Мақалада оқиға тарихы мен оған қатысты мемлекеттердің ұстанымдарына, Катынь қырғынының тарихи ерекшеліктері мен маңызына талдама жасалады. Мақала жаңашылдығы ғылыми зерттеулерге сүйене отырып Катынь тарихына қатысты нұсқаларға талдау жасау.

Кілт сөздер: Катынь; соғыс; қасірет; офицер; тұтқын; КСРО; НКВД; конвенция; Қызыл Крест; Страсбург соты.

Журасова А.Ш., Булатов И.А. ИСТОРИЯ КАТЫНЬСКОЙ ТРАГЕДИИ

Аннотация. В истории Второй мировой войны имеет место множество политических проблем, одной из которых является Катынская трагедия. Оно вошло в историю как одно из массовых убийств XX века. В данной статье описывается история трагического Катынского инцидента, произошедшего в начале Второй мировой войны в рамках политического репрессирования и подавления польского сопротивления. В статье анализируется история события и позиции государств относительно него, исторические особенности и значение Катынского расстрела. Новизна статьи заключается в анализе широкого круга научных исследования и различных версий, связанных с историей Катynи.

Ключевые слова: Катынь; война; трагедия; офицер; заключенный; СССР; НКВД; конвенция; Красный Крест; Страсбургский суд.

UDC 94 «1744-1769» (574)

IRSTI 03.01.00

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).48

Maimanova Nurshat**M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan*****Corresponding author: nurshat_mnn@mail.ru**

E-mail: nurshat_mnn@mail.ru

**MOVING OF ABILMAMBET KHAN TO TURKESTAN AND CHANGES
IN THE GOVERNMENT OF THE COUNTRY (1744-1769)**

Annotation. Taking the reins of an independent republic and becoming a sovereign country gave us the opportunity to study our own history in a new way. In this regard, a lot of scientific research is being carried out in order to give a proper assessment to historical figures who have left a deep mark on the history of our country, from the point of view of national interests, and the white pages of our history being opened. This is due to the fact that in any civilized country historical science fulfills its humanistic task by studying the path of this country and people, especially in difficult historical periods, and the life path of individual historical figures who left a deep mark on history with their social activities during those periods. Moreover, recovering the historical truth about individuals whose historical destinies have been continuously distorted in every period is essential in restoring our national history today. After all, it is known that a national approach to historical figures forms a sense of patriotism in the younger generation.

Keywords: Abilmambet; khan; diplomacy; Sultan; Kazakh; Turkestan; bashkurts; Kalmaks; Dzungars.

Introduction

In the article, the evaluation of the socio-political activities of historical figures in the Kazakh society of the XVIII-XIX centuries was undertaken to a certain extent in Tsarist Russia and Soviet times, and was reflected in historical research works. But at any time, the ruling authorities organized the study of historical figures according to their convenience. For tsarist Russia, the khans, sultans, dance-heroes of the Kazakh country were identified by the names of supporters of the Russian government and the second group as "robber", "hostage taker", "savage". This tradition was later continued in Soviet historiography. Among them, the social and political functions and views of the khans and sultans were exposed to open distortion. Prominent historian E. Bekmakhanov, who studied the history of Kenesary, was persecuted. After that, the services of the Kazakh khans and sultans were not positively evaluated, and it was impossible to fully understand their history. Because "History is the intelligence of the people, it draws energy from it, it draws inspiration for social creativity and a bright future." And the reason for increasing

interest in history is that people look for similarities from the past to the present, and want to find solutions to today's problems" [1, p. 32].

Methodological bases of the work

In order to comprehensively reveal the essence of the issues put forward in the article, the scientific methods of the world and modern research methodology in the science of history were used. Objectivity, historicity, consistency, relativity and analysis and accumulation, development is based on the principles of knowledge. In order to comprehensively reveal the topic, we critically analyzed the awakening of national consciousness and the new scientific concept formed on the basis of it, and the fundamental works and archival documents that came into scientific circulation in the following years in the domestic history and social sciences.

Historical analysis

Due to the fact that the history of any person is directly related to the period in which he lives, let's start the history of the study of social and political life of Abilmambet Bolatuly from various works of the 18th-19th centuries. First of all, among the works of Russian researchers of that era, the first information about Abilmambet is an active member of the Orynbor expedition, he served in this region for 42 years. created by P.I. Written by Rychkov [2]. P.I. In Rychkov's "Orynbor topography" the people of the Orynbor region: Kazakh, Bashkir, Kalmyk, etc. It tells about the annexation of the Little Hundred and the Middle Hundred to Russia, writing about the economy, migration, tribal composition. In addition, he visited Kazakh villages and supplemented with the information he saw with his own eyes on the culture and life of the people. The value of this work in the history of Kazakhstan is that it includes archival documents that were damaged before preservation even in the 19th century and provides a scientific assessment of historical events.

Further, the history of the social and political life of Abilmambet Bolatuly is presented by P.I. Rychkov, N.P. We see that Rychkov [3] supplemented and developed it further. P.I Rychkov, N.P. Rychkovs in their work "Captain's notes" "On August 28, 1740, Abilmambet Khan of Orta Yuz and Abylay Sultan with all their clans and qualified people were accepted at the Kazakh-Russian negotiations held in Orinbor. Khan of Orta Yuz Abilmambet and Sultan Abylai swore during this meeting that "we will look at Russia's bronze and be sure of it", but their relations with Russia were much worse and unstable than those of Kishi Yuz [3, p. 25]. Further, it is known that in the case of the gradual annexation of Kazakh lands to Russia, especially by the middle of the 19th century, the Russian government began to study the history of Kazakhstan from a state perspective. First, Kazakhstan was comprehensively identified as an object of colonization, and then special research assignments were given in order to boldly conduct government policies.

In this direction, the fundamental work of A.I. Levshin [4] was published. The researcher takes a one-sided view that "before the khan was elected to replace Sameke Khan in 1739, both Abilmambet and Abylay ruled equally as khans." The author recognized Abilmambet Khan and showed that he had no less power than Abylay before the country. Further, the history of Abilmambettanu is reflected in the work of V. Velyaminov-Zernov [5] in the 50s-70s of the 19th century. V. Velyaminov-Zernov describes the political situation in the Kazakh country in the years 1748-1765 and

Russia's connection with Central Asia, and provides information about the khanate struggle in the Kazakh steppe, the rift between the sultans, and the crisis of the khanate system in the country. In his work, the author showed the ways of internal penetration into the Kazakh territory through West Kazakhstan and the need to accelerate the policy of military colonization. These works revealed the essence of very important issues, especially in the study of the meaning and progress of military colonization policy. In the works of the authors of the second half of the 19th century, valuable information about the political and social situation of the people of Orta Yuz, the level of the country's management system, despite the predominance of the colonial direction, despite the disdain for the Kazakh people.

In the summer of 1745, Kaldan Seren asked one of his three rulers to bet. They are: Abilmambet, Abylai and Barak. Disturbed by this, Abylay went to Abilmambet on August 20 and told him that ambassadors were coming from Russia. Indeed, on August 27, the commander, lieutenant general G.K. Kinderman and S. Volkov came to Abylai with their troops from Siberia. Abylai sent a parcel from his confidant Sary Batyr to Abilmambet stake "asking him to send Barak sultan or his dignitaries to Seren from Kal." Two khans in the army of Seyit and Abilmambet fought for Turkestan, and both of them expected support from Kaldan Seren. In the summer of 1745, the Bashkir centurion, who was in Tashkent and Turkestan on the order of the Orinbor administration, returned and said: "Abilmambet, the Kyrgyz-Kaysak middle-class khan, and Seyit Khan, who led the khanate in Turkestan, both asked the Dzungar ruler to determine who would form a khanate in the city last summer. The Orinbor government declares that it will bring the people of Turkestan and Tashkent closer to Russia and remove them from Dzungar rule [3, pp. 136-138].

At the beginning of the 50s, Troitsk began to lose its importance. First, the construction of the Novoishim line in 1752 shocked the Kazakh merchants, and already at that time, about 500 Kazakhs who had already set off returned to their villages. Secondly, in the 1950s, trade with the Qing Empire, which was eager to buy horses from the Kazakhs, began to be launched. However, merchants continued to come to Troitsky, but now they came not from the entire Orta Yuzh, but only from the Kazakh tribes that were close to it. In the 50s and 60s, many embassies sent to Ortazhuz did not lead to any kind of establishment of Russia in this region. And all the ambassadors emphasized the peaceful attitude of the Kazakhs to Russia [6, pp. 259-260].

In 1750, Lama-Dorji's coming to power in Dzhongaria led to a rekindling of the internecine struggle. Defeated in this struggle, Davatsi Noyon took his nephews Amirsana and Bainjur and fled to the Kazakhs in the spring of 1751. The ruler of Dzhungaria demanded the return of his political rivals. In the summer of 1752, a meeting of heroes and chieftains of the Middle Hundred and Great Hundred took place in the Horde, where Abylay and most of the heroes supported Davatsi. In making this decision, Tole Bi, who returned to Dzhongaria from the embassy a short time ago and was well aware of the weakness of Lama-Dorzhi's situation, played a decisive role.

The ruler of Dzhungaria, Lama-Dorzhi, who was angry that the Kazakhs refused to hand over Davatsi noyon, sent an army led by Sayin-Bolek and Shadyr to Ortazhuz. The Dzungars attacked the homes, settlements of Waks and Kereys in Central Kazakhstan.6, 248 p. pp.].

Because the Kazakh Horde did not release Davatsi, in 1752, Lama Doji Sain Belek, Shahdor, and Batyr Ubashi led 20,000 troops into Orta Yuz. The tribes of Orta Yuz, such as Kerei, Vak, Ak Naiman, who lived in the eastern valley, suffered greatly from the Kalmyk attack [7, p. 317].

The desire of the Chinese to expand their lands and the manifestation of the military spirit that prevailed during the reign of Qian-Lung can be seen from the following: two embassies were sent to Abylai Khan in 1756 and 1758, however, in 1760, a detachment was sent out with the demand to return the people captured by the Kyrgyz of the Middle Hundred. the sultans of the lower Yuz also sent their ambassadors to Beijing in 1763, for example, Nuraly Batyr and Abilpeyiz, and Abilmambet sent his son from the Middle Yuz. Finally, in 1762, Chinese ambassadors with 130 men came to Abilmambet Khan and Abylay on behalf of Qian-Lung and informed them that they were going to send an army to make sacrifices in accordance with Chinese traditions in the spring east of Bugdi Khan, at the tomb of Khoja Ahmet and at the Blue Mountain in Samarkand. asks for food, they say that he needs horses, cows and sheep [p. 8, 19].

The Kazakh-Chinese war of 1756-57 forced Russia to intensify its diplomatic activities in the Middle East. In the Kazakh steppe, the threat of the Tsing's rise was quite real, so the border authorities, worried about this, tried to attract the most influential Kazakh rulers to their side.

Russian authorities understood very well that expansion into Central Asia is impossible until the region is economically developed. "The peaceful existence, glory, and prosperity of states arise from three sources."

On April 12, 1759, Abilmambet Khan came to Karakesek. At that time, Karakesek country was cleared of Kalmyks.

Chinese troops are coming from Dzhungar to occupy Samarkand, Bukhara, and Tashkent. That's why the Kyrgyz salute Abilmambet Khan and Abylai Sultan. Asking for help, he offers to occupy those countries. Both Abul Mambet and Abylai Sultan say: "We will not help anyone" [9, p. 116].

Baisary, a Kyrgyz from the Atigai tribe of the Middle Horde, said: Abilmambet Khan's eldest wife is from the Altai tribe of Argyn. His son Bolat Sultan is considered to be the owner of the land of that clan. Abilmambet Khan comes and goes in the summer. When he arrives, he will solve important matters between the Kyrgyz people. Because Abylay Sultan cannot solve the complex affairs of the Horde without his consent. In winter, he lives in Turkestan.

This year, Abilmambet Khan Abylai Sultan came to him with a large army and asked him to clear the trade route from Tashkent, Turkestan and Zhartkent of robbers and establish a peaceful road. That's why Abylay is going to visit Sultan Abilmambet Khan in the spring.

On February 19, Abylai Sultan's Tolengit Kyrgyz Rayymbek said: Last fall, Abylai Sultan sent me on his behalf to the Karakerei Naiman clan of the Middle Horde. They go with the shepherds in the Karata meadow near the Zvenigorsk fortress. Abilpeyis, the son of Abilmambet Khan, gave 4 horses as a gift to the Sultan.

Later, when he returned, Kabanbai Abylai, the chief of that clan, ordered him to Raimybek on behalf of the sultan. He ordered Rayymbek to move with all his nobles to

the Dzungar khanate in the coming summer, to live there in the place where Dzungar Khan Kaldan Seren Urga lived.

When Sultan Abilpeyis went to the lords of Kashgaria and Zharkent, he saw that Rayymbek had sent a letter to Sultan Abilmambet and Abylay through a special person. In that letter, if the Chinese customs forbade people from selling horses and goods to the Chinese, they also forbade the sale of Chinese goods. And you can buy it in Kashgaria. He does not know how Abilmambet and Abylai will answer him. Abylai Sultan is going to go to Abul Mambet Khan in the spring for consultation[9, p. 199].

Many clans moved to the Dzungar region. Abilmambet Khan, Abylai Sultan, Kulsary, Kuleke Batyr and other elders are going to gather in the Karakerek Naiman tribe this spring at the place where Abilpeyis, the son of Abilmambet Khan, and the elder Kabanbailar live, in order to discuss the transfer of some more Kyrgyz-Kaysays.

Uranhaitsov, head of a strong Kalmyk clan along the Katun River, was captured by the Kyrgyz-Kaysaks. He entered the territory of Russia. He returned the famous captured Tatars [9, p. 201].

In February 1755, 200,000 troops of the Ching kingdom, who set out to pacify Dzhongar, marched in two directions (Barkol and Ulatai) to the Dzhongar valley, killing those who came in front of them, and gathered in Buratala in April. After that, a large group from both directions joined forces and marched to Ile, where Dauvash is holding the Dzungar khanate. In June, they captured Davash in Mongolkure and announced that they had destroyed the Dzhongar Khanate once and for all.

During the preparations for the national liberation uprising of the Bashkirs in 1755-1756, one of the organizers of the Bashkir uprising, Bekbolat Arkayev, the head of the Burzyan province, contacted the villages of Zhetiruluk led by the Kazakh tarkhan Tama Eset, and conducted secret negotiations with each other to launch a joint Kazakh-Bashkurt uprising against the tsarist government. For example, I. Neplyuev made a demand to take back the Bashkirs who took refuge in the Kazakh villages during the Bashkir uprising in 1756, and wanted to implement it with the hands of the Kazakhs. In the villages of Serke Batyr, Eset Tarkhan, and Aldanazar, who did not accept this, there was bloodshed between the people of Nuraly Khan and the people of Zhetiru. After that, Governor I. Nepluyev gave A.I. Tevkelev the rank of major general before sending him to carry out a special task of the tsarist government to return the relics from the Kazakh steppe, and to the ambassadors he led, the tsarist government gave 10,000 rubles as a gift to the Kazakh khans and sultans and for each returned Bashkir. gave a knitted cape. Here, too, the colonial trick of fulfilling "tasks" by giving ranks and buying money has come to fruition.

In 1755, Berdigul Tarkhan, the son of the famous Bashkir Tarkhan Zhumagazy, came to the village of Zhetirulyuk with 100 families belonging to him. In 1756, the royal government arrested Berdigul Tarkhan and took him away. The Bashkir Tarkha died from suffering during the "investigation" conducted in Orinbor. Archival data prove that the Bashkir-Kazakh tarkhans had good relations and that they were leaders in the organization of the uprising.

The tsar's administration, which intended to permanently break the relationship between the Kazakhs and Bashkirs, considered the way to get rid of the Eset Tarkhan, which was an obstacle to the implementation of the colonial policy, "in their own way".

In 1757, the tsarist government, which suppressed the national liberation uprising of the Bashkirs in 1755-1756, issued an order to arrest and punish those who participated in the organization of a special uprising. It is quite possible that the royal government was involved in the death of Eset Tarkhan, who died soon after that.

The royal government, aware of the positive relationship between the Middle Hundred and China, tried to destroy it again and again. In order to destroy Kazakh-Chinese relations, the Tsar's government instructed A. Tevkelev to give Abylai sultan a break from the Chinese side by giving monetary and material gifts, and to persuade Nuraly, Khan of the Hundred and Small, to start a war against China [2, p. 14].

In 1755, the Ching kingdom calmed down the internal conflict of the Dzhungar and sent them Shun-Dyna, Da-Yunga to Orta-Yuz to communicate with Abylai. Just before the departure of these people, the Horde of the Ching Kingdom said: "After the Suends go to the Kazakh border, you must not start a rebellion. You have to be careful. Even if the troops of that side attack, tell them right and drive them back. If they don't talk, then you can arrest them and kill them." In fact, at this point there will be no conflict between the Kazakhs and the troops of the Ching kingdom [10, pp. 32-34].

In 1755, as a result of the severe political crisis faced by the Dzungar state, the Chinese empire came to the border of the Kazakh country. Historical data show that for a hundred years, the state of Dzhungaria was a shield for China's western conquest policy.

Another aspect of the relations between the two countries at the turn of the 18th and 19th centuries, or the issue that had its own impact on the relations of the two countries, is the return of the Kazakh people to their ancient homeland to the east, lost during the Dzungar invasion, and "who should own the land?" It was the conceptual disagreement between the two countries, and the policy of each country. Such problems led to the policy of imperial expansion. According to the dream of the Qing king Qianlong and his majesty in the Central Asian regions, all the lands that were in the possession of the former Dzungar kingdom should belong to the Qing kingdom, because it was the Qing kingdom that destroyed the Dzungar kingdom. And the Kazakh people have never forgotten their homeland occupied by the Dzhonghars in the east and have been fighting to return to those ancestral lands - this can be seen from the request of Abylai Khan from the Qing king to return lands like Tarbagatai to the Kazakhs in the aforementioned "Shilu" document. We can see that the Kazakhs wanted to take back their ancient people in the east from the documents of the Qing dynasty, which were completely unknown until now, written on September 17, 1755 in Manchu language, "Dingbei Jiangjun Bandi, about the reports of ambassadors from Western Kazakh lands about the state of governance of Tashkent city, and there as before. In the document entitled "Akim's statement on the need to appoint such positions", the words of the Kazakhs to the Qing nobles, "Now here you are, you have come to our old village and are entrenched" have been preserved.

The historical problems arising from the mentioned conceptual disagreement are complex and large-scale. The most important of them are issues such as the formation of the Kazakh-Chinese border and the ethnic territory of the Kazakh people. Abylai Khan and Abilpeiz Khan sent an ambassador to the Qing king Qianlong on August 30, 1757. There is a lot of information about this in the Qing literature, and this event is

described as the "beginning of the subjugation" of the Kazakhs to the Qing kingdom. However, if we look at some documents related to this event in the Horde memory (in "Shilu") and the First Historical Archive of China, among the historical documents of the Qing era, we first noticed that the Kazakh ambassadors raised the border issue. According to these sources, the ambassadors told the King of Qin, "Tarbagatai was our former place of migration. Show your respect and give us this place." As for the Qianlong king, in his reply letter to Abylai Khan, he asked, "If you hand over Amirsana, I would give you those lands" [11, 13 p.].

By making peace with the Qing dynasty, Abylay wanted the Kazakh khanate to fully preserve its own political-social and hierarchical systems, and to avoid them from Manchu-Chinese influence. A statement by Zhaohui, the commander of the Qing army to subjugate Zhongria, in the army memorial ("Shilu") of the Qing emperor Qianlong on Bin Yin, the 10th month of the 22nd year (of his reign) (November 18th, 1757) stored. According to the same statement, between the seventh and eighth months of this year, Manchurian ambassadors such as Yerkesara and Nusan went to Abylai's palace and asked Abylai to return Amirsana, and wished Abylai "if you give a list of three hundred rulers of the country, we will send it to our king and assign royal positions and titles to those on the list." . Abylai did not fulfill any of these: if Abylai answered that "he is not in my country" regarding Amirsana, he expressed his great displeasure at the fact that the Qin ambassadors raised the second issue, and twice refused to receive the ambassadors for about ten days. At the end, Abylai told the ambassadors, "I have a word from your generals. According to him, your king has no intention to change our system" and sent those "headless" Qin ambassadors on their way back.

In fact, the Qin emperor at first preferred not to interfere in the affairs of the Kazakhs. According to Qianlong's military memoirs "Qing Gaozun Shilu" and documents of the Qing dynasty archives of that time, Qianlong wrote in his letter to the Kazakh leaders, such as Abylai Khan: "I will not change their clothes, I will not assign positions and titles, I will not take tributes and taxes", I will not maintain the "zhasake" system of government. , declared that he was pursuing a policy of "continue living with your old customs" and that he considered the Kazakh country "a distant country beyond the jurisdiction of the king".

In 1758, M.Shikhov, sent by the Orynbor office, said: "the great horde is now in the possession of its khan, Tolebi, who is moving near Sayram... and... the city of Turkestan is ruled by Abilmambet Khan, he is the brother of Sultan Abylai and his Orta... Horde often listens to him, he, Abilmambet Khan, moves around Turkestan and often lives in the Turkestan town itself and collects all taxes from its inhabitants" [6, p. 251].

At the same time, the expansionist policy of the Siberian border authorities was combined with peaceful, diplomatic actions. This was primarily caused by the weakness of Russia's military power in Siberia, as the line fortresses were stretched, and the garrisons were undermanned. On the other hand, they were opposed by the aggressive Qing Empire and the well-organized and practically independent tribes of the Middle Hundred and Great Hundred Kazakhs. In such circumstances, the border administration tried to use all possible measures, firstly, to protect the Siberian possessions from the attacks of the Kazakhs and Chinese, and secondly, to keep the Kazakhs in the Russian protectorate. In this regard, a number of embassies and missions were sent to the

Kazakh steppe, the purpose of which was to determine the attitude of the Kazakhs towards China and convince the Kazakh rulers of the effectiveness of submission to Russia [6, p. 259].

About the first conflicts between the Kazakhs and the Kyrgyz in the 18th century, the well-known Russian historian A.I. Levshin wrote: "In 1760, the Kyrgyz-kaysaks of Orta Yuz made a campaign against the wild Kyrgyz or Buruts and caused great losses." On January 19, 1760, in the report given by Colonel T. Thomas of the Russian army to Brigadier von Frauendorf of the Siberian army, there were various criminal activities, such as the expedition of Abilpeyiz ben Khanbaba with 15,000 Kazakh troops to the Kyrgyz in 1759, and trade with China and Tashkent. It is said that the exchange was the reason. As we can see from this information, the mutual disagreements of the Kazakh and Kyrgyz feudal lords were also caused by the competition to dominate trade relations between Xinjiang and Tashkent. According to Russian data, in the fall of 1762, ambassadors came to Abilmambet Khan and Abylai Sultan from the Qing troops stationed near Barkol. This embassy demanded from Abylai and Abilmambet that the Kazakh troops be ready to go with them to the Qing army's campaign to conquer Samarkand and Turkestan in 1763. The Kazakh rulers consulted among themselves and decided to refuse to fulfill the demands of their new neighbors.

In April 1760, the Chinese emperor sent a letter to the capitals of Abilmambet, Abylai, Abilpeyis, and Kabanbai demanding the handover of Barak the hero [12, p. 36].

In 1760, Sultans Abilmambet, Abylai, Abilpeyis and Khanbaba sent an ambassador to China, complaining about the looting of the caravans of Kazakh merchants by the Kyrgyz a year ago, and asking the Chinese government to send troops and compensate the Kyrgyz for the loss. Since the Chinese side does not participate in such disputes, the Kyrgyz ambassadors, when they come to Beijing, say that they strictly warn them to be friendly with the neighboring nations, to obey the rules of the law, not to be violent, to be peaceful, and not to commit piracy. Just before these ambassadors, that is, in the summer of 1759, a large group led by Khanbaba, the son of Sultan Barak, and Abilpeyis Sultan, attacked the Kyrgyz region of Ferghana region due to the fact that they often took hostages and looted the Kazakhs [12, p. 38].

Only in the early 60s, the situation began to improve. In 1761, the commandant of Troitsky reported that "the fair is held well with the Kazakhs of the Middle Horde, Asian merchants also come to it." The inefficiency of trade with China forced the people of East and South-East Kazakhstan to look for other, more effective trade routes. In 1762, the ruler of the Naimans, Abilpeyiz, petitioned Sultan Peter III to open trade in the Semey fortress. In 1764, Abilpeyiz and his herdsmen were allowed to break the 10-kilometer forbidden zone and move near the Semey fortress [6, p. 262] in order to prevent Russian aggression from offending the Kazakhs.

In 1760, the Dulat-Kunurat villages along the Balabogen, Asa, and Talas rivers were attacked by the Kyrgyz. After this incident, the good survivors of the country sent a young man named Baiteli and called Abilmambet and Abylai for help. For this reason, in the fall of 1760, the Kazakh army gathered in Karatau and attacked the Kyrgyz.

Along with this event, it is known that Abilpeyiz also made a personal campaign, he attacked the villages of the Kyrgyz Karabuta tribe. The reason for the march was the stoppage of trade, the robbery of caravans. according to some data, Abilpeyiz captured

12 thousand prisoners. Another source says that in 1764 Kyrgyz attacked three times along Zhetysu-Ile.

1760 cities built by the Chinese appeared on the eastern border of the Kazakh land. "The Chinese built cities on the territory of Dzhungaria: the first is Eren Ryba, for trade with the Kazakhs, the Chinese asked the Kazakhs to bring horses, the Kazakhs go to trade and bring silver, and the second city is Urumshi, and the third is in Barkol, on China's own border. There are not many people in these cities, there are only a few military people, and the houses are made of mud, not many. There is no other construction. But Kazakhs, by their custom, see a small city as a big city" [7, p. 126]. 1760 The embassy of East Turkestan sparrows arrived in Orta-juz. They asked Kazakhs not to sell horses to China. Urzhar is one of the cities that grew up in the eastern region. 1760 it is a small town, with an outer wall of willow, four corners, plastered with mud, and one gate. There are yurts in the city, and about 400 Chinese military garrisons are located in tents.

1761 Cities of Turkestan were the cause of resentment between Abilmambet Khan and the heads of the country. Khan opposed the demands of the heads of the country to increase taxes. Most of the heads of the country did not listen to the khan's argument that if we increase the tax on the sarts and rob them of everything they have, they will leave the city. 1762 A dispute began between Abilmambet and Sameke Khan's son Esim for Turkestan. The Sarts supported Esim Sultan and drove Abilmambeti out of the city. Finally in 1762 In Karakesek Ulus, Kazybek Bii resolved this dispute, reconciled the khan and the sultan, and divided Turkestan equally between them. In 1734, due to the discontent among the Sarts. Death of Zholbarys Khan, 1751. In Ikan, Sultan Barak was poisoned by the hands of his two children, etc. events have shown that ruling cities is not an easy task. The rule of the Kazakh sultans over the southern urban region began in the 18th century. went to the end.

Only after Jonah became the head of the city in Tashkent, the balance of power changed dramatically.

1762 On the part of Abilpeiz Sultan, about the opening of a trade center in the Semipolat fortress, "Under Abylai Sultan, the country of Argyns conducts profitable trade through Troitsk. Troitsk fortress is far from our country, we visit it every two or three years. Due to the distance, our people - half a hundred Naymans and their entire families cannot trade in the Troitsk fortress" [13, pp. 635-638].

In 1762, when the Chinese ambassadors accompanied by the Khan of Orta Yuz, Abilmambet and Abylai, came to the Sultan, they reported that by the decision of Qian-Lung, an army was sent to Turkestan and Samarkand in the east of the spring, and they asked for people, bulls and sheep to guide the army [8, 18 p.].

China was trying to improve relations between Kazakh-Kyrgyz-Kokand. When Abilmambet Khan, Abylai Khan, Abilpeyiz died, the Chinese delegation came to mourn, and each time they brought expensive gifts to the heirs.

In 1762, an embassy from Durrani Shah came to Abilmambet Khan, who was in Turkestan [7, p. 323].

Official relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire were gradually established when the Dzungar Khanate collapsed. The beginning of such a relationship was directly related to Amirsana, who was the ally of Abylai and who went

down in history as the last person who aspired to rule the entire Dzungar Khanate, took refuge in the Kazakh land due to the persecution of the Qing kingdom. The development of historical events related to this clearly shows Abylai's policy towards the Qing kingdom. At first, Abylai clearly understood that Dzungaria would play an intermediate role in protecting the Kazakh settlements from Chinese invasion, and instead of fulfilling the demand of the Qing Dynasty, "Hand over Amirsana to us", he went to the extent of fighting the Qing army. However, Abylay realized that the era of Amirsana and the Dzungar Khanate was over. Therefore, the Qing king sent his ambassadors to Qianlong in order to make peace with the Qing kingdom, to establish trade with the Qing kingdom, and to find a way to solve the problem of the Kazakh-Qing border regions.

However, due to the complete pacification of Jungaria, the Qing Dynasty did not continue this policy. Before long, they attracted the Kazakhs by giving the ambassadors and descendants of Kazakh personalities such as Abylai, Abilmambet, and their descendants as gifts, attracting the Kazakhs and gradually teaching them to their power system. A letter written by Qianlong to the Kazakh rulers Abilmambet, Abylai and Abilpeyiz, Khanbaba was preserved in the Horde memory ("Shilu") dated "gen yu" of the 5th month of the 25th year of the Qianlong calendar (on the 9th day of July 1760). In addition to responding to the demands of the mentioned Kazakh rulers regarding land issues, trade issues, and border disputes, the Qing king Qianlong forgot his earlier words "I will not change their clothes, I will not assign positions and titles" and presented the Kazakh ambassadors with sacks, silver coins and other articles. In addition, he donated special clothes worn by Qing officials and ornaments such as "hualin" and "chaoju" that marked their positions. The Chinese source of the Qing Dynasty is given in the collection "Kazakh Chronicle" of "Xinjiang Shiliue". According to the information, the Qing king Qianlong already gave the "jeweled, two-eyed hualin" decorative symbol to Abilpeyiz's second son Joshi, who went to Beijing as an ambassador in 1768 and met him, and to Abylai's son Wali Sultan, who went as an ambassador in 1769. And some Kazakh nobles, either in order to strengthen their position of power in the country, or in order to compete with others, asked the Qing Dynasty for a certificate recognizing themselves as "Khan". Although some of them could not get the position of "khan", they tried to get the titles of "wang" and "gun" of the Qing dynasty.

However, the Kazakh khanate of this period was not a vassal of the Qing kingdom, as it is said in the Chinese historiography, because the Qing kingdom never exercised real power in the Kazakh steppe, the Kazakhs did not even use the seal and annals of the Qing kingdom, like the Koreans, Vietnamese and Burmese, and the above-mentioned titles actually belonged to the Kizik khanate. had no influence on the internal hierarchy, they did not enter the Kazakh consciousness and language.

Compared to political relations, Kazakh-Qin economic relations in the middle of the 18th century and the beginning of the 19th century were distinguished by more clear and objective characteristics. Especially during this period, the "silk for horse" trade between the two countries was the most important event in the history of Kazakh-Chinese relations as a continuation of such relations along the Great Silk Road.

Shortly after the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty began to establish official relations, trade relations between the two countries were established and developed intensively within a few years. This had its own reasons: for the Kazakh Khanate of the 18th century, like any Central Asian nomadic community whose social status had risen to a certain level, the export of animal husbandry products, which were considered the backbone of its economy, became an urgent problem, and to solve it, the Kazakh-Russian trade relations established earlier was not enough. At the same time, the Qing kingdom, which destroyed the Dzungar Khanate and occupied Kashkaria, had to strengthen its defenses in the west and boost the economy of the newly acquired regions. Therefore, the Qing king Qianlong enthusiastically accepted the proposals of Kazakh leaders such as Abylai Khan, Abilpeyiz Khan and Kabanbai Batyr, and first organized trade fairs in Urimzhi (from 1757 to 1765), then (after 1765) in Kulzha and Tarbagatai, called "silk trade for horses".

What was the impact of this trade on the Kazakh community? In the book "Siyu zong zhi" written by a Manchurian writer named Chunyuan Qishi-yi in the second half of the 13th century, it is described about the Kazakhs led by Abylai as follows: "Kazakhs... the name of their van is Abylai. All his subordinates call him "Abylai Bi". The lands are large, the population is large, and there are many livestock. The rich have ten thousand horses and cows, and not enough sheep. These rich people take several wives, settle them in nearby pastures, and they themselves go to those settlements in order to settle down. Even the so-called poor have hundreds of cows and horses, thousands of sheep, and do not care about what they wear or drink. As soon as the sons reach 16 years of age, they leave their families and start their own lives. At feasts, they eat horse, beef, camel and lamb meat, and they drink kummy. Uses a wooden plate, a wooden bowl and a wooden spoon. The rich made copper and tin vessels. She believes that she looks beautiful if she wears a lot of clothes, even in hot July days she wears 8-9 layers of clothes. He likes and appreciates Chinese porcelain, tea, colorful fabrics, and small gold-embossed torka. And they don't even wear the silks and silks they are wearing..." This document written by Chunyuan Qixi-yi, on the one hand, indicates that the Kazakh livestock industry developed at that time, and opening the foreign market became a forced affair, on the other hand, through the so-called "state-to-state" trade relations with China, the Kazakh masses quickly became familiar with China. and other products show that they are old.

However, since the end of the 18th century, trade relations between the Qing kingdom and the countries of Central Asia have not been interrupted, but its benefits to the Kazakh society have decreased more and more. The reasons for this were, first of all, related to the policy of the Russian government. In fact, the Qing Dynasty banned Russia from international trade in Central Asia. At the end of the 18th century, the Russian government decided to break this ban due to the increase of its influence in Central Asia.

Secondly, the Qing government began to trade horses, which was decreasing in size, not only with the Kazakhs, but also with other peoples of Central Asia. Even the weight of the Kazakhs in this trade seems to have been overtaken by others.

Thirdly, the price policy of the largest monopolist in this trade, the Qing Dynasty, and the corruption of the officials who conducted the business had their own influence

on the stagnation of trade. During the trade, the price ratio was determined by silver money, and the Qing officials did what they knew when valuing the goods, lowering the value of the Kazakh horse and raising the value of their livestock. One of the information in the "Qing Gaozun Shilu" document states that "when comparing the cost of a donkey and a cow bought from Inner China with the cost of a curious horse, you can buy 4 Kazakh horses for the price of 1 cow bought from Inner China, and 2 Kazakh horses for the price of 1 donkey." And the Kazakh horses bought at such a low price were sold at a high price to ordinary Chinese, who were sent to the Xinjiang region by the Qing officials for breeding, and made a huge profit. For example, horses of the 3rd rank, which were exchanged for horses from the Kazakhs for 2-3 liang (yellow) silver coins, were again valued at 8 liang silver coins and sold to the Chinese, who were exploiters of the same. Such a price policy has gradually reduced the enthusiasm and desire of Kazakhs to trade.

The reasons mentioned above, of course, caused the so-called "horse-silk" trade between Kazakhs and Chinese-Churchits to stagnate for a century. Even so, this trade history has its own meaning: firstly, it is the first direct economic relations established by the Kazakhs as an independent country with China after the establishment of the Kazakh Khanate; secondly, since the direct organizers and observers of the mentioned relationship were leaders such as Abylai Khan, Abilpeyiz Sultan, and Kabanbai Batyr from the Kazakh side, and from the Chinese side, Tsar Qianlong himself and his nobles in the border regions, we can consider that this relationship had an "interstate" character; thirdly, in terms of space, this trade covered far South China and West Kazakhstan, and significant results were achieved in terms of trade volume. From this point of view, there is reason to say that this trade is a revival of the Great Silk Road, which has been interrupted for centuries in the Eurasian space. It is a pity that such a revival did not last long - this is also a legitimate phenomenon, because the interests of the states conflicted with each other in the space where the said revival appeared [11, pp. 14-20].

The statement written by Navan to Qianjun and Ambandar that he went to Kazakh lands as an ambassador and met with Kazakh leaders such as Abylai.

I, Navan, write this statement to you, Qianjun and Amban. You will receive a message about the case mentioned below.

I and others, after arriving in Kazakh territory according to the orders given by you - "bo" dingbian jiangjun, "wang" dingbian jiangjun's deputy, and keb amban, we captured Bukuchagan from the place where a man named Baiburak of the Baigigit Naiman was staying. On the 8th day of the 6th month, Bukuchagan was handed over to the rank and file of Derembu and sent to you, Jiangjun and Ambandar via Dulutbai's land - I have already sent a statement about this. After that, I, Navan, Kuttybai-atalyk and two Kazakh pioneers named Baisakal, together with a total of 11 people, set out to find Abylai. On the 20th of that month, when we reached the place called Zharkan-Eremen, we met Abilpeyiz and told him the reason for our visit. Then Abilpeyiz told us: "Kasakshira is in our Kazakh land the news did not spread. Even so, I will deliver it to my country soon. This is how Abylai knows about sending people to trade. Abilmambet Khan also came here. I asked: "Where is Abilmambet Khan now?" I asked: "He is now in Nura" he answered. I said that I wanted to go and greet Khan Abilmambet, and

Abilpeyiz said, "Although Abilmambet is our Kazakh khan, he is my father. On behalf of my father, I cannot order you to go and greet my father. If you want to go with your own intentions, let your will know." After that, I, Navan, and the Basukas went to the land of Nura to find Abilmambet Khan. On the third day, we met a man named Alimbet batyr, Kenzhekara and surname. They told us: "We have just come from Abylai's land. Abylay himself will come to the land of Kazybek Bi. Kazybek Bi is going to have a big wedding, so they are all coming to the wedding. By the time you go to Nura, Abilmambet may have already left. I wonder if you will not be able to meet him there." Considering this, Kenzhekara wanted to accompany us to find Kazybek dance. We were chasing Yesil and on the 2nd day of the 7th month we reached the place where Khanbaba and Kazybek were staying and explained to them the reason why Jiangjun and Amban sent us to greet Abylai. Khanbaba and Kazybek said to us, "Both Abilmambet and Abylai will come here in a few days. You should stop here." After four or five days, I said to Khanbaba and Kazybek: "We are people who have been performing an important task. If we wait like this, we will not benefit from what we are doing. I said that the journey is not long, then let's go and meet Abylai. They said to me: "When you pull like that, they will walk like this and you will not be able to meet each other." Apparently, they had already left, they just got lost on the way. You wait without moving. I will immediately send people and hurry them to come here." So he stopped us again and sent people to both places to attack us. On the sixth day, the person sent to that Abilmambet Khan returned and said: "The Khan himself said: let the ambassador wait at the place where Kazybek is staying. I will go there and gather people and consult." On the eleventh day, the person who was sent to Abylai also returned and said: "Abylai said: let the messengers stay there and wait for me, I will go there quickly." After the meeting there, let the ambassadors go back. Bring them here." So we waited for several more days, but they still didn't come. We said to Khanbaba and Kazybek: "Let us come to your place and wait for Abilmambet Khan and Abylai, we will stay for a month." If they can't come here temporarily to work in their places, then we will wait here in vain and stay out of our way. Instead, we go and find them ourselves. If they come here, we will come here; If they don't come, we will meet them in their places. Khanbaba said to us, "Abul Mambet Khan and Abylai told us that they will come and meet here, and told you to wait here instead of going there. Why are you in such a hurry, not believing what we said?" said. I said to them: "I don't believe what you say. However, we are waiting here, it has been a long time since we heard from them," and they said: "It is better for you to tell us. We heard that two thieves came to Abylai's village and stole more than 2000 horses. It is not yet known whether it was the Russians or the Basukas who did it. We heard that Abylai went to Russia. We sent another person and tried to find out the situation from Abylai," he said, and sent another person to search for Abylai and tried to make us wait again. I, Navan, told them: "You are waiting for us here because Abilmambet Khan and Abylai told us, and you are sending your people to call them again. Now we have to wait for Abylai's news again, and Abilmambet's place of residence is not far from this place. Let's leave our luggage here and go and meet him ourselves." We went to the place called "Korgalzhyyn" and met Abilmammabet Khan who lived there in the residence of Niyaz Batyr. I told him: "Last year, Abylai and Abilpeyiz led all the Kazakhs, wrote a letter on their behalf to Jiangjun

and Ambandar, sent an ambassador and submitted to our great king. You, Khan, probably knew about this. Currently, there are some who have fled from the bandits and hid in different places. After wintering in Erenkabyrga, our jiangjun-ambans marched in the 2nd month, captured those fugitive robbers and killed those who killed them...". We met Abul Mambet Khan, who lived there in the residence of Niyaz Batyr. I told him: "Last year, Abylai and Abilpeyiz led all the Kazakhs, wrote a letter on their behalf to Jiangjun and Ambandar, sent an ambassador and submitted to our great king. You, Khan, probably knew about this. Currently, there are some who have fled from the bandits and hid in different places. After wintering in Erenkabyrga, our jiangjun-ambans marched in the 2nd month, captured those fugitive robbers and killed those who killed them...". We met Abul Mambet Khan, who lived there in the residence of Niyaz Batyr. I told him: "Last year, Abylai and Abilpeyiz led all the Kazakhs, wrote a letter on their behalf to Jiangjun and Ambandar, sent an ambassador and submitted to our great king. You, Khan, probably knew about this. Currently, there are some who have fled from the bandits and hid in different places. After wintering in Erenkabyrga, our jiangjun-ambans marched in the 2nd month, captured those fugitive robbers and killed those who killed them...".

Khan Abilmambet told me: "Last year, I received information that Abylai and Abilpeyiz made peace with the Khans of Bogda Yezhen. Therefore, I thought that an ambassador would definitely come here this year, and I came here specifically to meet and talk with the ambassadors face-to-face. Ambassadors, that is, I heard that you have come. I was going to go to your place, but I didn't have time. I was going to return to Turkestan, thinking that "in the meantime, Abylai himself might have come and sent the ambassadors back." So you came and stayed, it was very good. Abylai is my younger brother, Abilpeyiz is my son. You mean they will go against my orders and orders! Of course, I will not spoil the good initiative of my younger brother and son. You are showing me the letter you sent to Abylay, it is very good. I will copy this letter and look at its meaning to all the places such as Tashkent, Beskent, Ordasarai, Karamuryn, Sayram, Shymkent, Karabulak, Mankent, Ikan, Tashanak, Karnak, Sauran, Karashik, Akkorgan, Uzkent, Sozak, Kulantobe, "if the places where Kasakshira is located If he went, I will order him to be taken prisoner and handed over to Bohda Ezhn Khan. If it turns out that he did not come, then I will write a letter saying that he did not come."

On the 18th of the same month, Abilmambet Khan and Abylai both came and met with us. When we met, we handed over the letter written by the Jiangjun-Ambans to Abylay and explained our purpose of the embassy. After reading the letter, Abilmambet Khan and Abylay discussed among themselves. After that, Abylai said to me: "Since Abilmambet is my brother, everything goes according to his orders, and I obey his orders." Abilmambet and I will convey our order to all the Kazakh people, that if Kasakshira comes, he should be captured immediately and handed over to Bogda Ezhn Khan.

Abilmambet said: "Next year, I will send an order not only to those here, but also to those in Turkestan, where I live, and make them go to your places to trade" [11, pp. 133-138].

On the 2nd day of the 1st month of the 24th year of the Qianlong calendar, we received a letter from the military administration with the following content: "On the

22nd day of the 12th month of the 23rd year of the Qianlong calendar, the king issued the following order: "Abilmambet and Abylai will send their sons to Beijing through Uliyasutai land to me. In order to say hello, he handed them over to Navang and left. Because of this, I sent an order to Navan to meet you in the middle of the road. If you speed up the journey of the Kazakh ambassadors and become a khanchin-i, then there is no need to hurry" [p. 11,142].

On the 18th day of the 2nd month of this year, Baitobao, who is temporarily performing the duties of a boshoku resident at our guard post, came and delivered the following message: "10 Kazakh ambassadors sent to present a horse to the King came to our guard post. Together with them, another 98 Kazakhs came to the trade with their vehicles and horses, totaling more than 800 horses. We, the king's slaves, immediately summoned the Kazakh ambassadors and asked them about the situation. Then Kuttybai, Atalay, the Kazakh noble who came as an ambassador, Bekenai, who received the title of the second rank of Khiya, and Usen, who received the title of the third rank of Khiya, answered us as follows: "Our people like Abilmambet Khan, Abylai, Abilpeyiz and Kabanbay sent us to the great Yezhen Khan 8 horses and some they sent the grapes here to give as a gift, and we also brought a letter from them to their son Ezhen Khan..." .

Now the Kazakh envoys sent by Abilmambet Khan, Abylai, Abilpeyiz and Kabanbay, have arrived in Urimzhi with the letters sent to the royal body and gift horses [11, p. 175].

We, the king's servants, received a letter from the military board on the 21st of the 3rd month of this year, which conveyed the order of the royal body of the royal body dated the 5th of the 3rd month of the 25th year of the Qianlong year with the following content: "In the statement from Antai, "Kazakh Abilmambet, Abylai, sent by Kuttybay, Atalay, Ambassadors named Bekenai and Usen came to Urumzhi, they brought a gift horse and a letter to the king. "At the same time, they demanded that we go to Beijing and meet the royal body." While reading Antai's statement, I noticed the following: Kazakh Abilpeyiz and Abylai are happy with my care, so they sent their ambassadors to greet me and give me a hug. It is obvious that they are serious. I sent an order to the Kazakhs like Abilmambet and Abylai, and it will be written and sent with a special inscription. As soon as my order is delivered, we will give the Kazakhs gifts in kind, and Antai should analyze the gifts from among the stored goods in Urumzhi according to his needs."

One more thing to mention: my order to Kazakh Abilmambet and Abylay is being translated into Turkish and will be sent in two or three days [11, pp. 178-179].

Before that, Liu San-i, who was temporarily holding the position of tuvakiyarakhafan sent from Urimzhi, together with 4 troops under him, drove the 8 horses donated by the Kazakh Abilmambet and Abylay to the royal body from Urimzhi and reached Pishan on the 4th day of the 4th month. After taking over those horses, we handed them over to commander Zhang Wenjie and 4 of our troops [11, p. 186].

According to the order of the Tsar's body, we looked into the question of what gifts to give to the Kazakh Abilmambet rank and file, and what we found out: last year, the Kazakh ambassadors returned to Abylay and Abilpeyiz 1 group of "molun" nets, 1 group of samsai, 2 groups of eight-fiber nets, 2 groups we gave five fiber nets, 4 bowls, 2 glass bowls, 2 porcelain bowls, 8 different colored nets and 4 pots of tea.

When the Kazakh ambassadors returned, we, the king's slaves, slightly reduced the amount of gifts this time, depending on the situation. We present the list of gifts to the attention of the royal body.

Kuttybay, Atalay and Yryskul are considered to be the main ambassadors among the ambassadors who came to Beijing this time and they are sent by Abilmambet and Abylai, so let's present them with a fourth-class stone and a peacock feather. Let's present Buryt, the ambassador of Abilpeyiz, with a fifth-rank stone and a peacock feather.

According to the king's order, we have determined the number of things that the Kazakh ambassadors have given to critical people. In the 22nd, 23rd, and 24th years of the Qianlong Chronicle, Kazakh Abilmambet and Abylai sent ambassadors 3 times. Then, when they gave hospitality to the ambassadors, gifts were also made.

"Deliver the order of the royal body to Kazakh Abilmambet sent from the military administration to the Kazakh ambassadors and deliver it through them. In addition, I have submitted a letter with the following content: "Please let me know on which day and where you received the royal order." The commander of the Ministry of Defense caught up with me through the Dalinga caravan post and handed me the order sent by the royal body to the Kazakh Abilmambet. I received the order on the 13th day of the 6th month at Qixian, a caravan station in Shaanxi [11, p. 205].

In the documents related to the relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire: March 9, 1759, in a letter written to the Kazakh Khan Abilmambet: "To the Kazakh country brothers Abilmambet, Abylai, Abilpeyis: In yesterday's statement of General Ile, the people you sent to greet me, starting with Uris Sultan, are from Ulatai He came to Beijing. I showed them respect. I hosted several dignitaries.

If we give you positions according to the military order of the internal regions without taking into account the fact that you live abroad, it may be a tie to the conduct of your own authorities. In the past, when we welcomed the ambassadors sent to Beijing by our countrymen like Abylai, I said that "the people of Abilmambet should not be afraid and worry too much, but let them move freely according to their skills." If you would send an ambassador to say thank you, I would be honored to present a gift card. Like Abilmambet, I sent clothes, crockery, and tea to present to my countrymen. After your ambassadors return, you will receive these blessings from them. I also presented the ambassadors and the soldiers with baskets and silver tenge. You will hear about it.

I also received a letter from Russia yesterday. The words were written in the letter that the Kazakhs used to be dependent on us. In this regard, I ordered the following decree to be delivered to the institutions: "If our troops had spread the Oirats and stood up to the border of the Kazakh greatness, they (the Oirats) wanted to submit as a country, the Ching Empire would have taken them into its arms without a dispute with the character of a great country. We did not show our right by armed force. We negotiated and agreed that they will pay taxes. Even so, we did not limit their (Oirats) submission to the Russians." From now on, even if you establish relations with Russians, we will not fight with you (Kazakhs). We hope that you will become a sponsor for those of you who express your sincere intentions and always enjoy unlimited wealth" [14, p. 281].

"On the 12th of the month of Cukek, 1764, a twenty-two-person embassy of Kazakh Abilmambet headed by Kanzhigaly arrived in the capital and met Aldiyar (Ezhen Khan) outside the Umin Gate. The king asked them for peace and presented them with schenshek, beret, and silver spoon" [14, p. 282].

By 1764, Uly Yuz and Orta Yuz Kazakhs, who inhabited the border region with China, were attacked 3 times by the Kyrgyz who were facing China, lost their property, and many of them were captured.

Abul Mambet Khan sent his son Bolat to Abylai Sultan and asked for help in a letter to defeat the Kyrgyz. In 1764, Abilpeyis claims that the Kyrgyz attacked the Kazakhs and captured about 80 people, and the Kazakhs, who attacked in response, captured more than 100 people. The Kyrgyz dancer Ormambet gave her daughter Tumar to Abilpeyis, saying that "grass settles the bottom of the water, a girl settles the bottom of the dispute." Abilpeis's children, Kogadai, Samen, and Zhabagi, whom Abulpeis loved with this lady Tumar, later Abak became the judge of the Kereys and ruled the country at the request of the Kereys' judges [15, 29 p.].

In response to the rapid invasion by the Kyrgyz, by the order of Abilmambet Khan, at the beginning of 1766, Sultan Abilpeyis attacked the subordinates of Karabota, the chieftain of the Chinese tribe of Kyrgyz who had settled along the Talas River. In the summer of this year, at the request of Abilmambet Khan, Abylai Sultan also attacked the Kyrgyz, came to the Kyrgyz prince Karabota, made an agreement to "let's sit quietly", surrendered one of his sons, took nine (in one source seven) smokes as a deposit and released the captured Kazakhs. After his attack on the Kyrgyz in 1766, Abylai went on a campaign against Kokan Beg Erdana Bi in Tashkent. However, by 1768, Sultan Abylai reached a peace agreement with the ruler of Kokhan, Erdana Bi.

But even after that, the land dispute between Kazakhs and Kyrgyz did not stop. Shapyrashti Kashke batyr died at the hands of Kyrgyz saribagy batyrs, Botbay Zaysang and Shapyrashti Kaumen batyr died at the hands of solto batyrs. Ulu Hundred Kazakhs begged Abylai Khan for help. In 1773, Abylai Khan and Sultan Abilpeyiz defeated the Kyrgyz and defeated Atake Batir at the bottom of Karabalta and retreated to Talas. The Kyrgyz were defeated and many of them were captured [pp. 15, 21].

The last time the name Abulmambet Khan was mentioned in Russian records was in December 1768. On November 27, 1768, K. Yusupov and U. Aslaev, who returned from reconnaissance from Orta Yuz, arrived in Orinbor and reported the well-being of Abul Mambet Khan [16, p. 283].

Then it will not be found in the archive. In Chinese sources, in 1768, Abilpeyiz was mentioned as "Kazakh's country brother" [10, p. 379]. Abul Mambet died not long after that. In 1769, the government of the Ching Kingdom wrote that "200 hooped horses were sent for Abilmambet's grave and a special person was sent" [17, p. 60], while I.V. Erofeeva states that "Abilmambet died in Turkestan in 1771 and was buried there" [18, 115 p.].

In conclusion, According to the main concepts identified during the writing of the research paper, the following new and true scientific results were obtained.

First, on the basis of the data of the Middle Hundred, the prerequisites and historiography of the colonization policy of the Russian Empire in the 18th century have been determined.

Second, based on the historical data of the 18th-19th centuries, making a new analysis, it was determined that the oppression of the people of the Middle Hundred by external enemies (the Dzungar invasion, Cossack troops) led to the strengthening of the colonial policy and the weakening of the local government system.

Third, the views of middle class aristocrats and Abilmambet Khan on the colonial policy of the Tsarist Russian Empire were published in a scholarly manner, based on archival documents.

4, the last stages of Abilmambet Bolatuly's life became the subject of research, information about his later generations was studied and reflected in scientific work.

There is no doubt that Bolatuly Abilmambet has a unique place among our nobles whose names have gone down in history. There is a saying in Kazakh: "A country without a man, a man cannot exist without a country." Abilmambet Khan was at the head of the country when the Kazakh steppes were colonized and Russia penetrated into the country, when the Kalmyk and Dzungar colonists divided the Kazakh land between them and made their sons slaves and daughters concubines. "For the sake of my country, for the sake of my land", he tried to preserve the unity of the Kazakh people, not to disturb the peace of the people, he did his best to preserve the independence of the state and to raise the spirit of independence of the people. So, it seems that our scientific search, which we are undertaking, has reached its end in our original research work on the socio-political activity of the Kazakh Khan - Abilmambet Bolatuly, who dedicated his life for the future and independence of this country, the well-being of future generations. Our main goal in scientific research was to show Abul Mambet Khan's place in history, his work, as an example for future generations. Undoubtedly, for Abul Mambet Khan, the main goal was unity, nationhood, independence - inseparable concepts. He was able to resist the policies of Tsarist Russia and the Chinese Empire, which aimed at colonization among the people, both by arms and by agreement. Taking into account the current political situation in the country, he did not divide the Kazakh people, but kept them under one state and fought to preserve their independence. For the sake of the country's unity, he left power and gave way to Abylai and took care of him. He was able to be a smart ruler and a competent administrator who kept the spirit of the Kazakhs high, trying to preserve their independence.

REFERENCES

[1] Qazaqstan Respublikasy tarihi sanany qalyptastyru tūjyrymdamasy [The concept of formation of historical consciousness of the Republic of Kazakhstan]. Almaty, Kazakhstan, 1995, 32 [in Kazakh].

[2] Rychkov, P.I. (1887). Topografiya Orenburgskaya, to est' obstoyatel'noe opisaniye Orenburgskoj gubernii [Topography of Orenburg, that is, detailed description of Orenburg province]. Ch 1-2. St. Petersburg, 1762. 2nd edition. Topography of Orenburg province. Orenburg [in Russian].

[3] Rychkov, PI, Rychkov, NP. (1995). Kapitan jazbalary [Captain Notes]. Aud. Shaymerdenov R.-Almaty: Ana tili, 104 [in Kazakh].

[4] Levshin, A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazach"ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej [Description of the Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaysatsky hordes and steppes]. St.

Petersburg 1832. Under the general editorship of Acad.M. Kozybaeva, -Almaty, "Sanat", 656 [in Russian].

[5] Velyaminov-Zernov, V.V. (1853). Istoricheskie izvestiya o Kirgiz-Kajsakah i otnosheniyah Rossii so Sredneyu Aziyu so vremeni konchiny Abulhair hana (1748-1765 g.g) [Historical news about the Kyrgyz-Kaisakas and relations between Russia and Central Asia at the time of the end of Abulhair Khan (1748-1765)]. *Orenburgskie gubernskie vedomosti - Orenburg provincial gazettes, No. 4, 201 [in Russian].*

[6] Qazaqstan tarihy (köne zamannan küni büginge deim) III tom [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day) Volume III], Almaty, "Atamura", 2002, p.768 [in Kazakh].

[7] Kozybaev, M.K. (1994). Jaudy şaptym tu bailap [I beat the enemy and tied the flag]. - Almaty: "Kazakhstan", 192 [in Kazakh].

[8] Isenov, O.I. (2009). Qazaq qoğamyndaғы tarhandar instituty tarihy (HVIII-HIH ğğ.) // Tarih ғылым.kandidaty... avtoreferaty [History of the Institute of Tarkhans in Kazakh society (XVIII-XIX centuries)]. Ural, 30 [in Kazakh].

[9] Valikhanov, Sh.. (2010). Köp tomдық шығармалар жинағы. Т.ІІ. [Multi-volume collection of works. T. II.]. Almaty: Tolagay Group, 464 [in Kazakh].

[10] Qazaq handyғы men Sin patşalyғыnyñ saiasi-diplomatialyq qatynastary turaly Qytai mūraғat qūjattary. T.I. [Chinese archive documents about the political and diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty. T.I.] Almaty: "Dyke-Press", 2009 [in Kazakh].

[11] 100 qūjat (Qazaq handyғы men Chiñ imperiasy arasyndaғы qarym-qatynastarға bailanysty qūjattar) [100 documents (documents related to relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire)]. - Almaty, "Sanat", 1998. 176 pages [in Kazakh].

[12] Mahaeva, A. (2009). Qazaq - qyrғyz saiasi bailanystarynyñ tarihy (HVIII ғasyrdyñ екінші jartysy – HH ғasyrdyñ bas kezі) [The history of Kazakh-Kyrgyz political relations (the second half of the 18th century - the beginning of the 20th century)] - Ural, 51 [in Kazakh].

[13] Kazahsko-russkie otnosheniya v HVI–XVIII vekah (Sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries (Collection of documents and materials)]. Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. 744 [in Russian].

[14] OROMM., 3- qor [OROMM., fund 3], case 98, p. 281-283 [in Kazakh].

[15] RF EAM 248 q., 17 t., 1164 kitap [RF EAM 248, vol. 17, book 1164], 744 [in Kazakh].

[16] Mukametkanuly, N. (1994). Tarihi zertteuler: şejirelik derekter [Historical research: genealogical data]. - Almaty, 144 [in Kazakh].

[17] Erofeeva, I.V. (1997). Kazahskie hany i hanskie dinastiya v XVIII – seredine XIX v.v. [Kazakh khans and khan dynasty in the 18th - mid-19th centuries]. *Kul'tura i istoriya Central'noj Azii i Kazahstana: problemy i perspektivy issledovaniya. Materialy k Letnemu Universitetu po istorii i kul'ture Central'noj Azii i Kazahstana - Culture and history of Central Asia and Kazakhstan: problems and perspectives of research. Material for Summer University on History and Culture of Central Asia and Kazakhstan. Almaty: Izdanie Instituta filosofii MN-AN RK, 46-144 [in Russian].*

Майманова Н.

**ӘБІЛМАМБЕТ ХАННЫҢ ТҮРКІСТАНҒА КӨШУІ ЖӘНЕ ЕЛ
ҮКІМЕТІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР (1744-1769)**

Аңдатпа. Тәуелсіз Республиканың тізгінін алу және егемен елге айналу бізге өз тарихымызды жаңа жолмен зерттеуге мүмкіндік берді. Осыған байланысты ұлттық мүдделер тұрғысынан ел тарихында терең із қалдырған тарихи тұлғаларға тиісті баға беру және тарихымыздың ақ беттерін ашу үшін көптеген ғылыми зерттеулер жүргізілуде. Себебі кез-келген өркениетті елде тарих ғылымы өзінің гуманистік міндетін осы елдің және халықтың жолын, әсіресе күрделі тарихи кезеңдерде, сондай-ақ осы кезеңдердегі қоғамдық қызметімен тарихта терең із қалдырған жеке тарихи тұлғалардың өмір жолын зерттеу арқылы орындайды. Сонымен қатар, тарихи тағдырлары әр түрлі кезеңдерде үнемі бұрмаланған адамдар туралы тарихи шындықты қалпына келтіру бүгінгі ұлттық тарихымызды қалпына келтіру үшін өте маңызды. Өйткені, тарихи тұлғаларға ұлттық көзқарас жас ұрпақтың бойында патриотизм сезімін қалыптастыратыны белгілі.

Кілт сөздер: Әбілмәмбет; хан; дипломатия; сұлтан; қазақ; Түркістан; башқұрттар; қалмақтар; жоңғарлар.

Майманова Н.

**ПЕРЕЕЗД АБИЛЬМАМБЕТ-ХАНА В ТУРКЕСТАН И ПЕРЕМЕНИ В
ПРАВИТЕЛЬСТВЕ СТРАНЫ (1744-1769)**

Аннотация. Взятие на себя бразды правления независимой республикой и превращение в суверенную страну дало нам возможность по-новому изучить нашу собственную историю. В связи с этим проводится много научных исследований, чтобы дать надлежащую оценку историческим личностям, оставившим глубокий след в истории нашей страны, с точки зрения национальных интересов, и открыть белые страницы нашей истории. Это связано с тем, что в любой цивилизованной стране историческая наука выполняет свою гуманистическую задачу, изучая путь этой страны и народа, особенно в сложные исторические периоды, а также жизненный путь отдельных исторических деятелей, оставивших глубокий след в истории своей общественной деятельностью в эти периоды. Более того, восстановление исторической правды о людях, чьи исторические судьбы постоянно искажались в разные периоды, имеет важное значение для восстановления нашей национальной истории сегодня. Ведь известно, что национальный подход к историческим личностям формирует у молодого поколения чувство патриотизма.

Ключевые слова: Абилямбет; хан; дипломатия; султан; казах; Туркестан; башкурты; калмаки; джунгары.

ӨОЖ 930.1(574)

ГТАХР 03.20

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).49

¹Бекбаева Т.А. *, ²Адилова Ф.А., ³Утеулиева Б.М.^{1,2,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы,
Қазақстан

*Корреспондент-авторы: t.a.bekbaeva@mail.ru

E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru, fari77@mail.ru, uteuliyeva81@inbox.ru

**1867-1868 ЖЖ. «УАҚЫТША ЕРЕЖЕНІҢ» ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ӘКІМШІЛІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРУІНЕ ЫҚПАЛЫ**

Аңдатпа. Мақалада, 1867-1868 жж. реформалардың Қазақстандағы орыс саясатының генезисін, эволюциясын, орны мен рөлін және оның дәстүрлі қазақ қоғамының өзгеруіне ықпалы қарастырылған. Сонымен қатар, мақалада XIX ғ. отырықшылыққа бет бұрған қазақ көшпелілерінің территориялық бөлінісінің қалыптасуына негіз болған реформалардың қоғамдық-саяси үдерісі сараланған. Патша әкімшілігінің қазақ жерлерін басқарудың ерекше мемлекеттік-саяси жүйесін құру мақсатында қабылдаған әкімшілік реформалардың нәтижесінде қазақ даласында орыс шенеунігі басқарған мемлекеттік мекемелер салынды. Мақалада, 1867-1868 жж. «Уақытша Ереженің» қабылдануымен қазақ даласына енгізілген жаңа басқару жүйе Ресей империясының қазақ жерін отарлау саясатын күшейте түскендігі қарастырылған. Аталған реформалар Ресейдің боданы болған Қазақстанға көптеген өзгерістер әкелді және Ресей империясы қазақ жерінің табиғи ресурстарын иеленуді көздеді. Мақалада осы тарихи кезеңде еліміздің әкімшілік басқаруында орын алған өзгерістермен қатар, қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруаларының жергілікті қазақ халқының әкімшілік-саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізген кері әсері сараланған. Соған сәйкес, авторлар мақалада, 1867-1868 жж. «Уақытша Ереженің» енгізілуі қазақ тарихында қоныстандыру кезеңінің басталуына себеп болғандығын қазіргі көзқарас тұрғысынан қорытуды көздейді.

Кілт сөздер: империя; ереже; округ; болыс; старшын; генерал-губернатор; рулық қоғам; сұлтан.

Kipicne

Ресей империясымен 1867-1868 жж. енгізілген «Уақытша Ереже» Қазақстанды әкімшілік басқару жағынан түбегейлі Ресейге тәуелді еткендігі отандық тарихнамада әлі де өзінің объективті бағасын алмаған тақырыптардың бірі. 1867-1868 жж. «Уақытша Ереженің» енгізілуін зерттеуде қазақ қоғамында орын алған әкімшілік-басқару үрдісі анағұрлым күрделі екендігін байқатты. Қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныстандырылған орыс шаруалары қазақ халқын шұрайлы жерлерінен айырып, оларды жаппай отырықшылыққа көшіру жергілікті халықтың

әлеуметтік жағдайын күрт төмендетіп, кедейленуіне себеп болды. Міне, осы Ресей империясынан орыс шаруаларының қазақ жерлеріне қоныстандырылуын заңды тұрғыдан бекіткен де осы 1867-1868 жж. «Уақытша Ереже» болатын. Біздің пікірімізше, бұл тақырып арнайы зерттеу объекті ретінде жан-жақты талдауға алынуға әбден лайық.

Қазақстан республикасы өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін төл тарихын шынайы, объективті тұрғыдан қайта жазу мүмкіндігіне ие болды. 1991 жылға дейін, Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісінде Патшалық Ресейдің қазақ даласында жүргізген отарлау саясаты кеңестік идеология негізінде үстірт зерттелгені тарих беттерінен белгілі. Бүгінгі таңда ХІХ ғасырда Ресей империясы тарапынан қабылданған реформалардың қазақ халқының саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына тигізген кері әсері әлі де өзінің тиісті бағасын алған жоқ. Нысанаға алынып отырған тақырып тарих, әдебиет, мәдениет және жаратылыстану саласы бойынша әлі де күрделі зерттеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда 1867-1868 жж. «Уақытша Ереженің» қазақ қоғамындағы әкімшілік басқару жүйесіне отарлау мақсатында енгізілгендігі ғылыми тұрғыдан зерттеу өзекті болып табылады. Себебі, ХІХ ғасырда қабылданған реформалар тәуелсіз Қазақстанның келешектегі жағрапиялық шекарасының белгіленуіне, қазақ тілінің, мәдениеттің, салт-дәстүрдің өзгеріске ұшырауына ықпал етті. Қазақ даласына 1867-1868 жж. енгізілген әкімшілік реформаларды жаңа көзқарас тұрғысынан пайымдау қазақ жерлерінің Ресей империясының қоластына түбегейлі өтуінің себептерін еш бұрмалаусыз, шынайы тұрғыдан ашуға мүмкіндік береді.

Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісін зерттеген ғалымдар Е.Б. Бекмаханов [1] пен С.З. Зимановтың [2] еңбектерінде 1867-1868 жж. «Уақытша Ереже» қоғамның түрлі қайшылықтарын шеше алмағандығы және осы реформа арқылы қазақ даласын отарлау мақсатында Ресей империясы тарапынан әкімшілік билік нығайтылғандығы жазылған. Аталған авторлардың еңбектерінде, қазақ даласы «Уақытша Ереженің» енгізілуінен кейін үш генерал-губернаторлыққа бөлінген үш әкімшілік басқару жүйеде қайта құрылғандығы ғылыми тұрғыда қарастырылған.

Ресей империясының Қазақстанда жүргізген отарлау саясатының барысына шетелдік ғалымдар Дж. Фэйрбэнк [3], П. Клайд және Б. Бирс, С. Тэнг және т.б. [4], Э. Рэйшер [5] өз еңбектерінде әлемнің басқа елдерінде жүргізілген отарлау саясатымен салыстырмалы түрде сараптама жасаған. Аталған авторлар Ресейдің Орталық Азия жерлеріне жасаған жорықтарын ғылыми тұрғыдан талдай отырып, соның ішінде Ресейдің қазақ жерлерін отарлау саясатын ғылыми тұрғыдан қарастырған.

Ресей империясы, 1867-1868 жылдардағы реформаны қабылдас бұрын, қазақ өлкесінде үнемі ғылыми-зерттеу жұмыстарын үздіксіз жүргізді. Алғашында Батыс Сібірдің Бас Басқарма Кеңесінің төрағасы «Уақытша Ережені» енгізуде қазақтардың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын негізге алды. Қазақ даласында жергілікті халықтың және сауданың өсуі 1822 жылы енгізілген М.М. Сперанскийдің «Сібір қырғыздарын басқару» туралы Ереженің ескіргендігін байқатты. Әсіресе, 1860-шы жылдары қазақ даласында біршама дамыған

өнеркәсіп саласы Қазақстанның Ресей экономикасына тартылуына себеп болды. Қырық жыл ішінде жедел даму үстінде болған қазақ даласына жаңа әкімшілік басқару ісін енгізуде жергілікті халықтан салық алу мәселесімен қатар, Ресей империясына қазақ даласының табиғи ресурстарын игеру қажет болды.

Мақаланың мақсаты – 1867-1868 жж. «Уақытша ереженің» қазақ қоғамындағы әкімшілік басқару жүйесінің өзгеруіне ықпал еткенін шынайы, қазіргі көзқарас тұрғысынан қарастыру болып табылады. Сонымен қатар, Ресей империясының қазақ даласында жүргізген отарлау саясатының терең енуін жеделдеткен әкімшілік реформалардың саяси-қоғамдық маңыздылығын жаңа көзқарас тұрғыдан саралау.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Мақалада берілген деректер мен әдебиеттердегі материалдарды салыстырмалы түрде талдау, қорыту, оларға сараптама жасау сияқты тәсілдер қолданылды. Отандық тәжірибеде тарихи оқиғаларға байланысты тарихи процесті танып-білуде зерттеушілер құжаттық дерек көздеріне және тақырыпқа қатысты басқа да фактілік мәліметтерге сүйенеді. Мақалада Ресей Федерациясы мен Қазақстан республикасы мемлекеттік мұрағаттары қорларының материалдары пайдаланылды. Мұрағат құжаттары материалдары негізінде қарастырылған тарихи оқиғаларды саралауда салыстыру әдісі қолданылды. Авторлар мақалада өткен ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ тарихында орын алған әкімшілік-саяси мәселелерге тоқтала отырып, қазақ даласына қоныстандырылған орыс шаруаларына берілген жеңілдіктер жергілікті халықты орыстандыру саясатымен ұласқандығымен байланыстырады. Мақалада берілген мәліметтердің басым көпшілігі мұрағат құжаттарымен дәйектелген. Сонымен қатар Ресей империясының қазақ даласында жүргізген отарлау саясаты әлемдік деңгейдегі отарлаушы империялардың саясаты туралы жазылған зерттеулермен салыстырмалы түрде, сыни тұрғыдан қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісіндегі орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыру саясаты Ресейдің басқару жүйесіндегі қиыншылықтарды шеше алмады. 1867-1868 жж. «Уақытша Ереженің» енгізілуінен кейін, патша әкімшілігі қазақ жеріне жаппай орыс шаруаларын қоныстандырды. Ресейдің қазақ даласында жүргізген отарлау саясатына байланысты қабылданған әкімшілік-басқару реформалары И. Уоллерштейннің [6] еңбегінде бір жүйеге келтірілген. Шетелдік ғалым И. Уоллерштейн, өз еңбегінде әлемдік жүйені әлем империялары және әлем-экономикасы деген екі негізде қарастырады. Автордың мұндай жүйелі тәсілі жалпы әлем тарихнамасында жаңа көзқарас болды. Автордың еңбегінде, отарлаушы империялар өзге мемлекетті саяси-экономикалық тұрғыдан отарлау арқылы, өзге мемлекетте өз билігін құруды көздейтіні туралы тұжырымдар жасалған [6, б. 17]. Бұдан көретініміз, Ресей империясы қазақ даласында өз билігін орнату арқылы отарлау саясатымен қатар экономикалық саясатын жүзеге асыруды көздеген. Нәтижесінде қазақ жерлері мен қазақ даласының табиғи ресурстары Ресей империясының қолына өтті.

ХІХ ғасырдың басында Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынас Қазақстанды Ресей бодандығына апарған көпір іспеттес болды. 1868-1869

жылдары қазақ даласында қайта құрылған уездерде саяси-әкімшілік, қоғамдық және салық қатынасы анықталды. Ресей империясы тарапынан 1867-1870 жылдар аралығында 3 жылдық мерзімде малға салық салу туралы ведомость толтырылып, салық мөлшері рубльмен анықталды [7, п. 2]. Алғашында уездер қазақ даласында округ болып ашылса, кейіннен жергілікті жерлерде дивандықтар деп те аталған, ал осы «Уақытша Ереженің» енгізілуінен кейін бірыңғай уезд деп аталды.

1868 жылы қабылданған «Уақытша Ережелер» негізінде қазақ даласы Ресей империясының ортақ заңымен қарастырылған бір орталықтан бағындырылған басқарма жүйесіне енгізілгендігі туралы нақты деректер С.М. Мәшімбаевтың еңбегінде келтірілген [8]. Автор өз еңбегінде, Ресей империясының отарлау саясаты қазақ қоғамындағы басқарма жүйені биліктен біржолата ығыстырып, қазақ сұлтандарының билігіне шектеу қоя отырып, қазақ жерлерін орыс шенеунігі басқарған билікке тәуелді еткендігі туралы бірқатар тұжырымдар айтады. 1867-1868 жылғы реформалардың енгізілуі негізінде қазақ халқын отарлау саясаты мен қоса, жергілікті халықты орыстандыру мақсаты да көзделді.

П.П. Румянцев өз еңбегінде, Сырдария және Жетісу облыстарымен қоса Түркістан Генерал-губернаторлығы 1865-1866 жылдардағы Гирс комиссиясының зерттеу жұмыстары негізінде құрылғандығын айтады. Бұл комиссияның қазақтарды басқару жобасы 1867-1868 жылдардан бастап іске асырылған [9].

«Уақытша ереже» негізінде жаңа әкімшілік басқару жүйесін енгізуде қазақ даласының жер көлемін белгілеуге айқындама жасалып, өзгерістер енгізіледі. Бұл ережені қабылдас бұрын, Патша әкімшілігі 1865 жылдың 24 маусымында: «Барлық округтық Приказдарда ерекше комитеттер ашылсын» – деп, бұйырады [10, п. 8-9]. Бұл құрылатын комитеттерге 1867-1868 жылдардағы уақытша ереженің заң жобасын құруда қазақтардың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын негізге ала отырып құжаттар жинау керек болды. Онда 1857 жылғы құрылыс ережесінің 12 томындағы 310 және 311 баптарына сәйкес, Сібір және Орынбор бекіністерінен 130 шақырым жақын арақашықтықта мемлекеттік, жекеменшік, қоғамдық құрылыстың салынуына рұқсат берілмеді [11, п. 4].

Генерал-губернатор И.И. Крафттың еңбегінде 1867-1868 жылдардағы реформаларға сәйкес қазақ жері үш генерал-губернаторлыққа бөлінгендігі атап көрсетілген. Олар: Ақмола мен Семей облыстары, орталығы Омбы қаласы болған Батыс Сібір генерал-губернаторлығы; Орал мен Торғай облыстары, орталығы Орынбор қаласы болған Орынбор генерал-губернаторлығы; Сырдария мен Жетісу облыстарын, орталығы Тәшкент қаласы болған Түркістан генерал-губернаторлығы [12, б. 418]. Мұндағы саяси-әкімшілік құрылым ешқандай өзгеріссіз 1880 жылға дейін сақталды.

1867-1868 жж. реформаларға дейін ашылған округтардың экономикалық талаптарына сай жерлері шамамен белгіленіп, осы реформаға дейін округ қазақтары құнарлы-шұрайлы жерлерінде көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, өмір сүрді. «Уақытша Ережелерге» дейін орыс шаруалары қазақ жерлеріне қоныстандырылмағаны тарих беттерінен белгілі. Орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыру арқылы, оларға түрлі жеңілдіктер беріліп, олардың қазақ жерлерінде иемденген жерлерінде қоныстанып қалуын қамтамасыз ету мақсатында, осыған дейінгі ашылған сыртқы және ішкі округтардың шекаралық

шектерін белгілеуді қайта қарау қажеттігі туындады. Ендігі жерде орыс шаруаларын қоныстандыру барысында бірнеше округтардың жерлерінің межесі қайта анықталып, жаңа әкімшілік орталықтар құру жоспарланды [13, п. 17-18]. Нәтижесінде, «Уақытша Ережелерге» дейін белгіленген қазақ даласындағы ішкі және сыртқы округтардың территориялық бөліністеріне өзгешеліктер енгізілді. Кейбір жағдайларда, қазақ даласында ашылған орыс ауылдары маңына казак әскерлері орналастырылып, орыс шаруалары қоныстандырылған аудандар патша үкіметінің отарлау саясатын жүзеге асыруда басты тірек пункттеріне айналды.

1868-1869 жылдары комиссия мүшелері уездердегі үй саны мен адамдар санағын есепке алады. Осы тексеріс жұмыстары барысында көптеген уездердің территориялық аумағы дала комиссиясы жобалағаннан үлкен екенін байқатты. Далалық аудандардағы қазақтардың көші-қон жерлерінде дәстүрлі рулық қарым-қатынас негізінде бөлінбесе, ол жерлерде жайылымдық жерлерге байланысты даулар туындап отырғандығы белгілі. Бұл туралы Қазақстанда генерал-губернатор болған орыс шенеуніктері өз естеліктерінде жазған (Кауфман, Колпаковский). Сонымен қатар, олар өз есептерінде: қазақ жеріндегі орыс әміршілерінің өз биліктері мен шешімдерінің қатаң орындалуын талап етпегендігінен олардың арасындағы барымта, дау, ұрыс-тартыс тоқтамайды – деген тұжырымдар жасаған. Олар әр ведомствалық шекараларда өз беттерімен жүре береді. Оны шешу үшін, генерал-лейтенант Колпаковский уездердің әкімшілік басқарма қызметкерлерін емес, ауыл үлкендері мен ақсақалдарын шақырып, съезд өткізуді ұсынған [14, п. 5].

1868 жылы 21 қазандағы уақытша ереже бойынша Орынбор, Семей, Сібір қазақтары облыстары және Орал мен Сібір казактары құрамы 4 облысты құрады: Семей, Ақмола, Орал және Торғай. Ондағы Орал мен Торғай облыстары басқармасы Орынбор генерал-губернаторлығына Сібір мекемелері негізінде қаратылды. Шекаралық шек белгілеуде, облыстар сияқты уездер қазақ қоғамының жерді пайдаланудағы ерекшеліктері ескеріле отырып бекітілді. Облыс құрамындағы тұрғындар мен казак әскерлері жергілікті полицияға және сотқа бағындырылып, станицалық казак басқармасы бұрынғы негізде қалдырылды. Қазақ жадасында патшаға қызмет еткен казак әскерлері орыс шенеунігі басқарған барлық жергілікті әкімшіліктің қорғаушысы қызметін атқарды. Оларды сайлау немесе белгілі қызметке тағайындау да жергілікті әкімшіліктің еш қатысы болмады. Әскер губернаторларында ерекше кеңсе болмады, олар облыс генерал-губернаторының көмекшісі ретінде қызмет атқарды [15, п. 3].

Облыс басқармасы 3 әкімшілік басқарудан тұрды: бір орталықтан басқару, шаруашылық, сот бөлімдері. Оларды кеңесшілер басқарды. Облыс басқармасының қолына облыстағы барлық билік шоғырландырылды. Губерниялық басқару ісі, Мемлекеттік Палата, Азаматтық және қылмыстық сот, мемлекеттік дүние-мүліктің губерниялық басқармасы 1867-1868 жж. ереже негізінде басқарылды. Облыстық басқармаға азаматтық ведомствадағы дала құрылымының бөлімі де бағынды. Облыс басқармасының мүшелігіне облыс дәрігері, облыс архитекторы, тау-кен өндірісі мен орман шенеуніктері кірді [15, п. 4]. Болыстар болыстықтардың полициялық билігі мен басқару жүйесін басқарды және болыстықтың тыныштығы мен тәртібін қадағалауда болыстар мен ауыл

старшындарының жауапкершілігі жоғары болды. Олар уез шенеунігі тарапынан тапсырылған қадағалау жұмыстарын бұлжытпай орындады. Бөл өз кезегінде Ресей империясының отарлау саясатын жүргізуде басты рөл болатын [15, п. 6]. Осы басқару жүйе қазақ жеріне орыс заңының түбегейлі енуін және қазақ халқы тарапынан Патша үкіметіне наразылықтарын жергілікті жерлерде шешілуін қамтамасыз етті, бірақ, өкінішке орай қазақтар тарапынан туындаған наразылықтар халықтың мүддесіне шешілмеді.

«Уақытша Ережеден» кейін қазақ болыстықтардағы барымта жасағандар мен орыс заңын орындамаған қазақтарға 3 рубльға дейін айыппұл салынды. Олардың ісі жергілікті уез шенеуніктерімен қарастырылды және қажетіне сай Ресей империясының сотына берілді. Бұған дейін қазақ даласында абақтылардың болмағанын ескерсек, қазақ даласында адам өлтіргендер, пошталық жолдар мен станицаларға қарақшылық әрекет жасағандар және орыс шаруаларының, жалпы орыс халқының дініне қарсы іс-әрекеттер жасаған қазақ халқының істеріне жаза Ресей империясының заңына сәйкес қабылданып, тағайындалды. «Уақытша Ереженің» енгізілуіне дейін қазақ қоғамындағы жергілікті даулар мен рулық қауымдастықтар пайдаланған жайылымдық жерлерге байланысты істер сұлтандар мен билердің қатысуымен шешілсе, ендігі жерде олар уездерде арнайы орнықтырылған, генерал-губернатормен сайланған судьялар қарастырды. Биліктен қуылған билер қазақ қоғамында өз статустарын жоғалтты. Сот ісі түбегейлі өзгеріске түскеннен кейін, қазақ даласында алғаш уақытша қылмыскерді ұстайтын абақтылар ашылды. «Уақытша Ереженің» қабылдануы негізінде Ресей империясы қазақ даласына түбегейлі орнығып, қазақ қоғамындағы дәстүрлі басқару жүйе ортақ орыс заңымен алмастырылып, жергілікті уез, болыстық, ауылдық жерлер орыс шенеуніктерінің бір орталықтан басқаруына ыңғайлы болды [15, п. 9].

Казак әскерлері мен бас бостандықтарын алған орыс шаруаларына казак жерлері тікелей қазақтарды жайылымдыққа қолайлы, шұрайлы жерлерінен ығыстыру арқылы берілді және осындай жерлердің қазақтардан көптеп алынуынан қазақтардың пайдаланатын жайылымдық жерлер көлемі кішірейді [16, п. 37]. Мұны осы кездегі қазақ қоғамында «жатақтардың» көптеп болуынан да көруге болады.

Қазақ жерінде казак әскерлеріне берілген жерлер қазақтарға қоғамдық пайдалануға беруге тиым салынды, осыған байланысты қазақтардың мал шаруашылығымен айналысуына жағдай жасалған жоқ. Ресей империясы өз тарапынан бірінші кезекте осы орыс шенеуніктері мен казак әскерлері орналасқан жерлерді өздерінің қатаң қадағалауында ұстады. Ресей империясының атынан қазақ даласын түбегейлі отарлау саясатын жергілікті жерлердегі орыс шенеуніктері мен казак әскерлері жүзеге асырды [17, п. 90]. Қазақ даласында казак әскерлеріне берілген қазақ жерлерінің маңына қазақтарға мал жаюға тиым салынды. Әскерді басқару ісі яғни, Жетісу, Орал, Сібір облыстарындағы әскери, уездік, станицалық атамандар тікелей патша әкімшілігіне бағындырылды.

Осы мәселені қарастырған А.С. Елагин өз еңбегінде, Жетісу облысына қоныстандырылғын немесе патша әкімшілігімен қазақ даласына жұмыс барысымен көшірілген казак әскерлерінің көлемі жағынан үлкен жерлерге

иеленгені туралы жазған [18, б. 45]. Автор, «Уақытша Ереженің» енгізілуінен кейін, қазақ даласына орыс шаруаларын қоныстандыру кезінде келіспеушіліктер туындағанның өзінде, жергілікті орыс әкімшілігі казак әскерлерінің қажетіне сай жерлерді беру ісін тоқтатпағандығын және ол жерлерді сандық көрсеткіштермен нақты көрсеткен. Сонымен қатар автор, 1895 жылы Жетісу өлкесіне орыс шаруаларының өз бетінше қоныстануына тиым салынғанымен, казак әскерлері мен қазақтар арасында орын алған жерге қатысты шиеленістерді жергілікті әкімшілік шеше алмады – деген, тұжырым жасайды. Ресейдің ішкі губернияларында жалға жер алуды бас бостандығын алған орыс шаруалары еңсере алмады, шарасыз күйде болған олар Қазақстанның қай жеріне болмасын қоныс аударуларын тоқтатпады.

«Уақытша Ережеден» кейін қазақ жерлерінде жайылымдық жерлерге талас күшейе түсті. Жерге қазақ халқы өзінің мал шаруашылығына қатысты таласқа түссе, орыс шаруалары жерсіз болғандықтан шарасыздықтан күресті [19, п. 89]. Жерге мұндай таласушылықтар нәтижесінде, үлкен рулар бірнеше ұсақ бөліктерге ыдырыап, қазақтың дәстүрлі қоғамының сақталуын бұзды. Әлеуметтік таптардың бірнеше түрі пайда болып, қазақ байлары өздерінің иелігіндегі жерлерге үстемдігін сақтау үшін жергілікті әкімшіліктермен байланысқа түсті. Бұрынғы жалпы рулардың қолданысында болған жайылымдық жерлер, енді ықпалды байлардың иелігіне өте бастағанымен, түбінде қазақ жері «мемлекет меншігі» болып қала берді [19, п. 90]. Сол себепті қазақ даласын басқару ісі Ресейді басқару ісіне қарағанда басқаша жүргізілді. Онда Патша үкіметі тарапынан қазақтарды орыс ұлтынан төмен көру, қазақтардың күнделікті өмір-салтымен санаспау сияқты озбырлықтар орын алды. «Уақытша Ереже» енгізілгеннен кейін қазақ ақсүйектері түбегейлі орыс ұлтынан сайланған шенеуніктердің басқаруында болды. Олар да, қарапайым халық сияқты орыс заңына бағынды. Жерінен айырылған қазақтар өздерінің ата кәсібі көшпелі мал шаруашылығымен айналыса алмады, олар енді қазақ даласында ашылып жатқан тау-кен орындарында жалға жұмыс істей бастады. Себебі, XIX ғ. екінші жартысында қазақ даласындағы жерасты қазба байлықтарын игеру шетел капиталистеріне берілген болатын. Аталған кезде Ресей империясында жерасты қазба байлықтарын игеру шетел капиталистеріндегі сияқты дамымаған еді. Қазақ жерін талан-таражға салған Ресей империясының басты мақсаты, яғни қазақ жерлерін отарлау саясаты осы «Уақытша Ереженің» енгізілуінен кейін толыққанды жүзеге асты. Кейбір казак станицасы маңында орналасқан қазақтар күнкөрістің қиындығынан казак әскерлерінің малын қарап, қара жұмыстарын да атқарды.

XIX ғ. 60-шы жылдарынан кейін қазақ ауылдарына капиталистік қатынастар еніп, Қазақстан бүкіл Ресейлік және дүние жүзілік саудаға тартылды. Г.Чулановтың зерттеуінде қазақтар ауыл шаруашылық өнімдерімен Ресейдің орталықтанған өнеркәсіп аудандарын жүн, тері, мақта, ет, мал және тағы басқа да шикізаттармен қамтамасыз етіп, орнына орыс өнеркәсібі тауарларын алғандығы қарастырылған [20, б. 3-4]. Патшалық Ресей қазақ даласын отарлау нәтижесінде өзіне шикізат қорының көзін тапты. Ресейдің өндіріс саудасы бір жағынан осы жаңадан қосылған өлке байлығы есебінен ілгері дами бастады.

Н.Г. Аполлова өз еңбегінде қазақ даласында орыс билігін орнықтыруда казактар мен орыс шаруаларының ауылдарын құру ең пайдалы жол болғандығы туралы мәліметтер келтірген. Сонымен қатар автор, орыс қоныстанушыларының жергілікті халықтың экономикасын, өнеркәсібін және саудасын ілгерілеткенімен, олардың жерінің тарылуына әкелгендігін айтады [21, б. 67].

XIX ғ. Қазақстан Ресей империясының шикізат өндіретін шет аймағын құрағандығы М.С. Мукановтың еңбегінде де жазылған [22, б. 5]. Бұл бір жағынан, Ресей империясындағы аграрлық дағдарыстың себебінен болса, екінші жағынан, бас бостандығын алған орыс шаруаларының Ресейде кең етек алған шаруалар көтерілістерін басу мақсатында, оларға қазақ даласынан жер беру жұмыстарын жүзеге асыру арқылы шешілді. Бастапқыда қоныстанушылар Қазақстанның солтүстік аудандарына орналастырылса, кейіннен қазақ жерінің оңтүстік аудандарына көптеп қоныстандырылды. Қазақ жеріне көшіп келген орыс шаруаларының әрбір ер басына қазақ даласынан 30 десятинадан жер берілді. Сондай-ақ қоныстанушылар 15 жыл мерзімге барлық салықтар мен алымдардан босатылып, мұқтаж жандарға пайызсыз несие берілді. Бұл жеңілдіктер 1883 жылға дейін күшінде болды.

Қорытынды

1731 жылы бодандық актісіне қол қойған қазақ қоғамындағы әртүрлі саяси күштердің мүдделерін ескере отырып, патша үкіметі формальды бодандықты нағыз бағыныштылық ретінде жүзеге асыруды күтті. Осыған байланысты орыс үкіметі мен қазақ қоғамының мүдделері айтарлықтай алшақтап, бұл патша өкіметінің қазақ халқына қатысты мәжбүрлеу, зорлық-зомбылық жасау тәжірибесіне айналды. 1867-1868 жж. «Уақытша Ереженің» қабылдануы қазақ жерін әкімшілік-саяси, бір орталықтан басқару және әлеуметтік-экономикалық тұрғыда отарлау мақсатында жүзеге асырылды. Реформалардың негізінде күйреген және кедейленген орыс шаруаларын орталық Ресейден қазақ даласына қоныстандыру кезінде олардың құқықтары заңмен қорғалды. Қоныс аудару бөлімінің қызметкерлеріне қоныстандыру учаскелерін құру кезінде барынша жылдамдықпен әрекет ету жөнінде тапсырма берілді. Бұл қазақ жерін бөлу кезінде шенеуніктердің бұрын-соңды болмаған озбырлығын тудырды. Осы уақытқа дейін қазақ қоғамында орын алған сұлтан, би, молдалар өздерінің статусынан айырылды. Қазақ ақсүйектері қарапайым халықпен теңестірілді. Қазақ даласын басқару ісінде генерал-губернаторлар, әскер басшылары бірыңғай орыс ұлтынан болды және олардың мақсаты қазақ жерін Ресей империясы құрамына енгізіп, біртұтас ету болды. Орыс шаруаларын қазақ даласына көптеп қоныстандырудың себебі де осында.

Ғылыми тұрғыдан шынайы бұл фактілер қазақ даласында бейбіт жолмен жүргізілуі тиіс еді. Өкінішке орай олай болмады. Патша әкімшілігі, қазақ жеріне енгізген әкімшілік басқару ісін қазақ халқын билеуге ұмтылыстың көрінісі есебінде қабылдады. Нәтижесінде, қазақ халқы түбегейлі кедейленіп, қоныстанушылардың салдарынан дәстүрлі шаруашылығынан айырылды. Қазақ жерлерін отарлау мақсатында Ресей империясы саяси-әкімшілік басқару ісіне қатысты түрлі реформалар ғана емес, салық, шикізат, жер мәселесі жалпы орыс заңымен қарастырылып, бекітілді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. М.: АН СССР, 1957. – 339 с.
- [2] Зиманов С.З. Общественный строй казахов XIX в. первой половине XX века. - А.: АНКазССР, 1958. - 286 с.
- [3] Fairbank J.K., Reischauer E.O., Craig A.M. East Asia: The modern transformation. - Boston: Houghton Mifflin, 1965. – 280 с.
- [4] Clyde P.H., Beers B.F., Teng S. The Far East: A history of the Western impact and the Eastern response (1830-1970). - Englewood Cliffs (N.Y.), 1971; Ramzan G., Fairbank J.K., Ssuyu Teng. China's response to the West: A documentary survey, 1839-1923. Cambridge: Harvard univ. press, 1954; The modernization of China / Ed. by Ramzan G. N.Y.: Free press, 1981. – p. 39.
- [5] Reischauer E.O., Craig A.M., Fairbank J.K., East Asia: The modern transformation. L.: Allen a. - Unwin, 1973.
- [6] Wallerstein I. The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. - New York & London: Academic Press, 1974. – 210 p.
- [7] Омский Областной Архив Российской Федерации (далее ООА РФ). – Ф. 3. – Оп. 6. – Д. 8501. – Л. 2.
- [8] Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихы. - Алматы: Қазақ университеті, 2000. - 323 б.
- [9] Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреческой области. том 1. Лепсинский уезд. вып. 1. Киргизское хозяйство. – С.-Петербург, 1911. - С. 45.
- [10] Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК) .– Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 2047. – Л. 8-9.
- [11] ЦГА РК .– Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 80. – Л. 4.
- [12] Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898. – 481 с.
- [13] ЦГА РК. .– Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 2294. – Л. 17-18.
- [14] ООА РФ. – Ф. 3. – Оп. 9. – Д. 15614. – Л. 5.
- [15] ЦГА РК . – Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 246. – Л. 3.
- [16] ЦГА РК . – Ф. 64. – Оп. 1. – Д. 463. – Л. 37.
- [17] КРОММ. – Ф. 39. – Оп. 2. – Д. 181. – Л. 90.
- [18] Елагин А.С. Казачество и казачий войска в Казахстане.- Алматы, 1993. - С. 45-50.
- [19] ЦГА РК . – Ф. 64. – Оп. 1. – Д. 3044. – Л. 89.
- [20] Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. - А.:Акад.Наук, 1960. - С. 3-4.
- [21] Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII-нач. XIX в. - М.: АНССР, 1960. – 429 с.
- [22] Мұқанов М. Этническая территория казахов в XVIII-нач. XX веков. - А.: Қазақстан, 1991 - 62 с.

REFERENCES

- [1] Bekmakhanov, E.B. (1957). Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii [Accession of Kazakhstan to Russia]. M.: AH SSSR. p. 339 [in Russian].
- [2] Zimanov, C.Z. (1958). Obshestvennyi stroi kazahov XIX v. V pervoi polovine XX veka [Social system of Kazakhs in the 19th century. first half of the twentieth century.]. A.: ANQazSSR p. 286 [in Russian].
- [3] Fairbank, J.K., Reischauer, E.O., Craig, A.M. (1965). East Asia: The modern transformation. - Boston: Houghton Mifflin. - p. 280 [in English].
- [4] Clyde, P.H., Beers, B.F., Teng, S. (1971). The Far East: A history of the Western impact and the Eastern response (1830-1970). Englewood Cliffs (N.Y.) [in English]; Ramzan G., Fairbank J.K., Ssuyu Teng (1954). China's response to the West: A documentary survey, 1839-1923. Cambridge: Harvard univ. press [in English]; The modernization of China (1981). / Ed. by Ramzan G. N.Y.: Free press.- p. 39. [in English].
- [5] Reischauer, E.O., Craig, A.M., Fairbank, J.K. (1973). East Asia: The modern transformation. L.: Allen a. Unwin [in English].
- [6] Wallerstein, I. (1974). The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York & London: Academic Press, – 210 p. [in English].
- [7] ORA RF [Omsk Regional Archive of the Russian Federation]. — F. 3. — Vol. 6. — C. 8501. P. 1 [in Russian].
- [8] Masimbayev, S.M. (2000). Patshalyq Reseiding Qazaqstandagy memlekettik basqaru mekemelerining tarihy [History of state administration institutions of Tsarist Russia in Kazakhstan]. Almaty: Qazaq Universiteti. p. 323 [in Kazakh].
- [9] Rummyancev, P.P. (1911). Materialy po obsledovaniu tuzemnogo i starojil'skogo hozyaistva i zemlepolzovaniya v Semirecheskoi oblasti [Materials on the survey of native and old-timers' economy and land use in the Semirecheskaya region]. Vol. 1. Lepsinskii uezd.vyp. 1. Kirgizskoe hozyaistvo. - S-Peterburg p. 45 [in Russian].
- [10] CSA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 15. — Vol. 1. — C. 2047. — P. 8-9 [in Russian].
- [11] CSA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 15. — Vol. 1. — C. 80. — P. 4 [in Russian].
- [12] Kraft I.I. (1898). Sbornik zakononiii o kirgizah stepnyh oblastei [Collection of laws on the Kirghiz of the steppe regions]. - Orenburg. – 481 p. [in Russian].
- [13] CSA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 15. — Vol. 1. — C. 2294. — P. 17-18 [in Russian].
- [14] ORA RF [Omsk Regional Archive of the Russian Federation]. — F. 3. — Vol. 9. — C. 15614. — P. 5 [in Russian].
- [15] CSA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 15. — Vol. 1. — C. 246. — P. 3-9 [in Russian].
- [16] CSA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Vol. 1. — C. 463. — P. 37 [in Russian].
- [17] CSA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 39. — Vol. 2. — C. 181. — P. 90 [in Russian].

[18] Elagin A.S. (1993). Kazachestvo i kazachii voiska v Kazakhstane [Cossacks and Cossack troops in Kazakhstan]. - Almaty. – p. 45. [in Russian].

[19] CSA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Vol. 1. — С. 3044. — P. 89-90 [in Russian].

[20] Chulanov, G. (1960). Promyshlennost dorevolucionnogo Kazakhstana [Industry of pre-revolutionary Kazakhstan]. - Almaty: Akad. Nauk, - pp. 3-4 [in Russian].

[21] Apollova, N.G. (1960). Economicheskoe i Politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiyei v XVIII-nach. XIX v. [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the 18th and early 18th centuries. XIX century]. - M.: Nauka. - p. 429. ANSSR [in Russian].

[22] Muqanov, M. (1991). Etnicheskaya territoriya kazahov v XVIII-nach. XX vekov [Ethnic territory of the Kazakhs in the XVIII-early XX centuries]. - Almaty: Qazaqstan, - p. 62 [in Russian].

Бекбаева Т.А., Адилова Ф.А., Утеулиева Б.М.
АДМИНИСТРАТИВНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ «ВРЕМЕННОГО
ПОЛОЖЕНИЯ» 1867-1868 ГГ. НАД УПРАВЛЕНИЕМ КАЗАХСКИМ
ОБЩЕСТВОМ

Аннотация. В статье рассмотрены генезис, эволюция, место и роль российской политики в Казахстане и ее влияние на изменение традиционного казахского общества, в том числе процессы организации системы государственного управления после введения 1867-1868 гг. «Временного Положения». После введение временного положения в XIX веке дифференцирован процесс формирования территориального деления казахских кочевников и развития оседлого образа жизни. В целях создания особой государственно-политической системы управления казахскими землями царской администрации был принят ряд административных реформ, на основе которых проанализирована цель царского правительства по строительству государственных учреждений в казахской степи.

В статье рассмотрено с принятием «Временного положения» 1867-1868 гг. в казахской степи была введена новая система управления, а политика колонизации казахских земель Российской империей усилилась. Эти реформы принесли много изменений в Казахстан, который был вассалом России. Разумеется, реформы административного управления реализованные Российской империи, были ориентированы на политическую власть в казахском обществе и владение природными ресурсами казахской земли.

Большая часть источников, приведенной в статье, подтверждается архивными документами. На основании «Временного положения» 1867 года планировалась реорганизовать административные ведомства на Казахском крае. Соответственно, авторы в статье рассматривая введение «Временного Положения» в 1867-1868 гг. делают вывод с современной точки зрения, что она послужила причиной начала переселения крестьян в казахской истории.

Ключевые слова: империя; правление; округ; волость; атаман; генерал-губернатор; родоплеменное общество; султан.

Бекбаева Т.А., Adilova F.A., Uteulieva B.M.
**ADMINISTRATIVE IMPACT OF THE “TEMPORARY REGULATIONS”
OF 1867-1868 OVER THE MANAGEMENT OF KAZAKH SOCIETY**

Annotation. The article examines the genesis, evolution, place and role of Russian politics in Kazakhstan and its impact on changes in traditional Kazakh society, including the processes of organizing the public administration system after the introduction of 1867-1868. "Temporary Regulations". After the introduction of a temporary situation in the 19th century, the process of formation of the territorial division of Kazakh nomads and the development of a sedentary lifestyle was differentiated. In order to create a special state-political system for managing the Kazakh lands, the tsarist administration adopted a number of administrative reforms, on the basis of which the goal of the tsarist government to build state institutions in the Kazakh steppe was analyzed.

The article examines the adoption of the “Temporary Regulations” of 1867-1868. A new management system was introduced in the Kazakh steppe, and the policy of colonization of the Kazakh lands by the Russian Empire intensified. These reforms brought many changes to Kazakhstan, which was a vassal state of Russia. Of course, the administrative reforms implemented by the Russian Empire were focused on political power in Kazakh society and ownership of the natural resources of the Kazakh land.

Most of the sources given in the article are confirmed by archival documents. Based on the “Temporary Regulations” of 1867, it was planned to reorganize administrative departments in the Kazakh region. Accordingly, the authors in the article consider the introduction of the “Temporary Regulations” in 1867-1868. conclude from a modern point of view that it was the reason for the beginning of the resettlement of peasants in Kazakh history.

Keywords: empire; board; district; bolis; ataman; governor-general; tribal society; sultan.

ӘОЖ 94 (574.1)

ГТАХР 03.20

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).50

¹Рысбеков Т.З., ²Кушкенбаева А.Е.*^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Орал, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: esbulatovna95@gmail.com

E-mail: esbulatovna95@gmail.com

АКАДЕМИК М.ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада тарихшы-ғалым М.Қ.Қозыбаевтың ғылыми, ғылыми – ұйымдастырушылық және педагогикалық қызметтерімен қатар мемлекеттік және қоғамдық өмірдегі белсенді қызметі жан-жақты қарастырылған. Ғалымның кеңестік кезеңдегі қоғамдық қызметтерге араласуы, шыңдалуы, тәжірибе жинағын өмір өткелдері сараланып, Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдарындағы белсенді қоғамдық қызметі ғалымның өз шығармалары, ғылыми еңбектері арқылы зерттелген.

Кілт сөздер: ғалым М.Қ.Қозыбаев; өмір белестері; тарих ғылымы; Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; ғылыми еңбектер; Партия тарихы институты; депутаттық қызметі; белсенді қоғамдық өмір; ғалымның мұрасы.

Кіріспе

Төл тарихымызды ұлттық мүдде биігінен толғап, әлемдік тарихи ақыл-ой маржанымен қатар қонған парасатпен көмкерген тұлғалар шоғырында Манаш Қабашұлы Қозыбаев бар. Ол екі дәуірдің перзенті еді. Өркениеттік тұрғыдан қарасақ, бір-біріне жалғасып жатқан екі дәуір мақсат-мұраты, мазмұны, болмыс-бітімі бойынша мүлде үйлеспейтінін, бірін бірі бекерлейтінін оңай байқаймыз. Адам құқығы тапталған, ұлттық зиялылары қынадай қырылған, шығармашылық еркіндік тырп етпестей ауыздықталған тоталитарлық отар республикада есейген, білім алған, ғылым қуған Манаш Қабашұлы әлеуметтік әділетсіздікті, әсіресе ұлт теңсіздігін ерте сезінді. Тіпті балалық шағында көрген қызығы да шамалы. Кейініректе сол күндерді былайша есіне алған екен: «Бізге үйдің бір бұрышы тиетін, іргесі сыз, тіпті жаз айларында дымқыл тартып тұратын. Сығырайған терезелерді сыртынан шөппен, қармен жауып, жылуды сақтауға тырысатынбыз. Мен сондай өмірден қалай тірі қалғанымға әлі күнге таңғаламын» [1, 1], (1-сурет).

1-сурет - Ғалым М.Қ.Қозыбаев

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қиыншылық оны жасытпады, қайта ширата түсті. Педучилищеден кейін қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін 1953 жылы бітірген соң Қостанай педагогикалық институтында табан аудармай бес жыл еңбек еткенде жас қазақтың сапалы білімі де, ұйымдастырушылық қабілеті де, әділдік үшін күресе білетін қасиеті де көрінді. Өлкетанулық зерттеулерін жариялады, Қостанайдың ономастикасын ұлтсызданған мазмұннан арылтуға үлес қосты, Ы. Алтынсариннің есімі мен ісін ұлықтады (2-сурет). Қара бастың қамы емес, ел мүддесін көбірек ойлады. «Қостанай кезеңі мені өсірді, шынықтырды, шыңдады, - деп еске алыпты жастық жалынға толы жылдарды. – Мен азамат болып, есейдім. Өзімнің бақытым Сара Пішенбайқызымен отау құрдым, тұңғышым Ілияс дүниеге келді. Ең ғажабы, Қостанайға интернационалист болып келген мен Алматыға ұлтшыл болып оралдым. Тың игеруге келгендердің зорлық-зомбылығы көп болды. Ашықтан-ашық біздерді баса көктеп, жанышқысы келді... Л. Середкин, Давыдов сияқты жандайшап шовинистерді барынша әшкерелеп бақтым, олардың тепкісінен бір-саран отандастарымды қорғадым. Алайда менің мүмкіндігім аз еді».

Сонымен, 1958 жылы М. Қозыбаев өмірінің Алматы кезеңі басталды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы институтының директоры Серікбай Бейсембайұлының шақыруымен келген жас жігіт бірыңғай ғылыми жұмысқа жегілді. Қысқа мерзімде кандидаттық диссертациясын қорғады. 1963 жылы жарық көрген «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктері» ұжымдық еңбекті жазуға ат салысты, келер жылы «Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны» монографиясы оқырмандар қолына тиді. Отандық тарих ғылымының аспанында Қозыбаев есімді жарық жұлдыз пайда болғанын қазақстандық ғалымдар қауымдастығы мойындады, одақтық әріптестері таныды [2,2].

2 – сурет - М.Қозыбаев Қостанай пединституты қызметкерлерімен бірге

1969 жылы Мәскеуде докторлық диссертациясын қорғаумен қоғамдық пікірдегі биік мәртебесін заңды түрде бекемдеді. Ғылыми ізденіс үдей түсті. 1970 жылы тарихшылардың Халықаралық конгресінде баяндама жасады, 1971 жылы «Қазақстан – арсенал фронты» монографиясы үшін Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш. Уәлиханов атындағы сыйлығымен марапатталды. Бірақ «жау жоқ деме жар астында, бөрі жоқ деме бөрік астында» деген халық даналығы бекер емес екен. Пысықайлардың ұйымдастыруымен 1973 жылы М. Қозыбаев пен З.А. Голикова бірлесіп жазған «Золотой фонд партии (из опыта кадровой политики КПСС)» монографиясын «тезге» салу басталды. Еңбекте басшы партия кадрларын қалыптастыру кемшіліксіз еместігі, қажетсіз қайта құрулар мен кадрлық ауысулар ұйымдастырушылық қарым-қабілетті ашуға бөгесін екендігі айтылған еді. Осыны тілге тиек еткендер жеңіл-желпі сынаушыларды жоғары жаққа құбыжық қылып көрсетуге тырысты. Ақыры, Қазақстан Компартиясының XIV съезінде кітап Д. Қонаевтың аузымен сыналып, автор басына туған ауыр күндер 1979 жылға дейін созылды.

Партия тарихы институтынан кеткен Манаш Қабашұлы алғашқыда Алматы малдәрігерлік институтында, кейін Қазақ университеті жанындағы Қоғамдық пәндер оқытушыларының мамандығын жетілдіру институтында кафедра меңгерді. Тарихшы-ғалым Манаш Қабашұлы Қозыбаев тек ғылыми жұмыстармен ғана айналысумен шектелген жоқ, ол көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері болған. Ол 1990 – 1993 жж. халық депутаты болып сайланып, Жоғарғы Кеңестің ұлттық саясат, мәдениет және тілдерді дамыту, Ұлттық Қауіпсіздік және қорғаныс Комитеттерінің мүшесі болды. 1993 ж. Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік саясат туралы ұлттық кеңестің, адам құқығы жөніндегі республикалық Комиссияның (1994 – 1998), ҚР Жоғарғы аттестациялық Комитетінің Президиум мүшесі (1993 – 1999), Мемлекеттік

сыйлықтар жөніндегі комиссия мүшесі болды. Сонымен қатар ол Ескерткіштер және монументтер орнату жөніндегі мемлекеттік комиссияның мүшесі, Мәдениет министрлігі жанындағы ғылыми–методикалық кеңестің төрағасы, Республикалық тарихи – ағартушылық «Әділет» қоғамының Президенті, «Отан тарихы» журналының бас редакторы, «ҚР ҰҒА хабарлары», «ҚР ҰҒА хабаршысы», «Ақиқат», «Қазақ тарихы» журналдарының алқа мүшесі, «Қазақстан – Zaman» газетінің құрылтайшысы қызметтерін де атқарды [1,3].

М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми-зерттеу жұмыстарының шеңбері бұл проблемалармен тұйықталып қалмайды. Оның қаламынан тарихи-партиялық тақырыпта көптеген жұмыстар туындады. Ол З.А. Голиковамен қосарлас автор болып, «Партияның алтын қоры. СОКП-ның кадр саясаты тарихынан» деп аталатын монография жариялады. Онда автор номенклатурадағы кадрлардың «жоғары-төмен» бір жақты қозғалысын мақұл көрген кадр саясатын сынға алды. Орталық Комитет мұндай көзқарасты қатаң айыптап, содан кейін оның нұсқауымен кітаптың барлық тиражы жойылып жіберілді.

М.Қ. Қозыбаев өзін тек ғалым ретінде ғана көрсетіп қойған жоқ, сонымен бірге педагог-ақылшы ретінде де көрсетті. 1970 жылы оған профессор атағы берілді. 1974 жылдан 1980 жылға дейін ол Алматы зоотехникалық-мал дәрігерлік институты мен С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті жанындағы қоғамдық ғылымдар оқытушыларының меңгерушісі болды, жоғары оқу орындарындағы оқу процесін жетілдіру жөнінде өткен Бүкілодақтық бірқатар жиындарға қатысты [2, 4 б.].

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандық тарих ғылымы жүріп өткен жолды қорытындылау қажеттігі ғалымның алдына тарихнаманың жаңа проблемаларын зерттеу міндетін қойды. Оның мақалаларында тарихнаманың даму процесіне, көптеген тарихи-партиялық және тарихи зерттеулерге объективті баға беріледі. Шындығына келгенде, соңғы оңжылдықтарда республикада шыққан тарихнамалық жинақтардың бәрі М. Қ. Қозыбаев есімімен байланысты – оларда ол редактор немесе авторлар коллективінің мүшесі болып отырды. Бұл жұмыстардың тізімі ғалымның ғылымдағы қалауының жан-жақты екенін көрсетеді. Мәселен, ондай жұмыстарды атайтын болсақ, олар мынадай болып келеді: «Қостанай облысындағы Октябрь революциясы мен азамат соғысы тарихының кейбір мәселелері», «Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан тарихын жазудың кейбір мәселелері», «Амангелді Иманов тарихнамасы туралы мәселеге», «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы социалистік жарыстың советтік тарихи әдебиетте жазылуы», «Қазақстан тарихын зерттеудің кейбір қорытындылары мен актуальды проблемалары», «Одақтас республикаларда энциклопедиялар жасаудың кейбір методологиялық проблемалары», «Қазақстандағы Ұлы Октябрь революциясы мен азамат соғысы тарихнамасының кейбір проблемалары». Біздің қоғамымыздың оңды өзгерістер жолына түсуі тарих ғылымында да қайта құру процесін туғызды. Өткеннің толық көлемінде танылмағаны, жаңа тарихтың әлі жазылмағаны анық болды. Қазақстан ғылымы жүріп өткен жол академик М. Қ. Қозыбаевтың редакциясымен шыққан «Советтік Қазақстанның тарих ғылымы (1917 – 1960 жж.): Қалыптасу және даму очерктері» деп аталатын жинақта зерттеу объектісіне айналды. Оның

басшылығымен тарихтың көкейтесті мәселелеріне жауап беретін «Қазақстан тарихы: «ақтаңдақ дақтар» деген мақалалар жинағы», «Тарих және қазіргі заман» атты монография биыл баспадан шықты. Онда жасалған Қазақстандағы СОКП мен мемлекет қайраткерлерінің саяси портреттері сөзсіз назар аударарлық.

М.Қ. Қозыбаевтың тарих ғылымының документальдық базасын кеңейтуге қосқан үлесі кеңінен мәлім. Оның белсене қатысуымен «Амангелді Иманов», «Қазақстан Совет Одағының Ұлы Отан соғысында» (Т. 1), «Бәрі майдан үшін, бәрі жеңіс үшін», «Майданнан сәлем саған, Қазақстан!» тағы басқа да документтер мен материалдар жинақтары жарық көрді. Сол сияқты, «Қостанай далаларындағы Совет өкіметі үшін күрес», «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктері», «Ұлы достықтың жемістері», «Ұлы достықпен күштіміз» сияқты коллективтік монографиялар, «Теңдестер одағы», «СССР», «Мызғымас одақ», «Ленин комсомолы Ұлы Отан соғысында» т.б. энциклопедиялық анықтамалар басылып шықты.

Академик М.Қ. Қозыбаевтың еңбектері Ресей, Армения, Беларусь, Украина, Қытай, Түркия, Корея, АҚШ, Иран, т.б. елдерде басылып шықты. Ғалым тек соңғы 15 жыл ішінде 200 – дей баяндамалар мен халықаралық конгресстер, конференциялар, симпозиумдар, дүниежүзі қазақтарының құрылтайы, ғылыми сессиялардың мінберінен отандық тарих мәселелерінің әртүрлі саласынан ой өрбітіп, келелі мәселелерді күн тәртібіне қойып отырды.

Ал Кеңес Одағының құрамында болған жылдарда 1962 жылы Манаш Қабашұлы С. Бәйшевтің жетекшілігімен «Қазақстан Компартиясының Ұлы Отан соғысы кезінде өнеркәсіп пен транспортқа басшылық жасаудағы тәжірибесі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация, ал 1969 жылы «Қазақстан Коммунистік партиясы Ұлы Отан соғысы жылдарында» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. 1969-1973 жылдар аралығында Партия институтының сектор меңгерушісі болып тағайындалып, бұл қызметті 1974 жылға дейін атқарады. 1971 жылы оған профессор атағы беріледі. «Қазақстан-майдан арсеналы» атты монографиясы үшін Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықты иеленеді және Бүкілодақтық конкурстың екінші дәрежелі сыйлығын алады. Ал 1973 жылы тарих ғылымдарын дамытудағы жетістіктері үшін Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет қағазымен марапатталады. Бір жылдан кейін, яғни 1974 жылы Алматы зоотехникалық-малдәргерлік институтқа қызметке тұрып, КОКП тарихы кафедрасының меңгерушісі болады [3, 21-22 б.].

1970-1980 жж. М.Қ.Қозыбаев профессор ретінде Әл-Фараби атындағы ҚазМУ-де дәріс беріп, аспиранттар мен докторлардың ғылыми жұмыстарына жетекшілік етті. Сөйтіп М.Қ.Қозыбаев тәуелсіз Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттейтін ғылыми мектептің негізін құрды. Академик М.Қ.Қозыбаев көп жылдан бері Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы докторлық диссертация қорғайтын Ғылыми Кеңестің төрағасы, тарих ғылымдары саласындағы проблемалық ғылыми-үйлестіру Кеңесінің төрағасы, Мемлекеттік ономастикалық комиссия мүшесі қызметтерін атқарды.

1998 жылдан бері М.Қ.Қозыбаевтың басшылығымен қазір Қазақстанға ғана емес, шетелдік ғылыми қауымға да кеңінен таңылған арнайы ғылыми басылым «Отан тарихы» журналы шығарылып келеді. Академик М.Қозыбаев үн қатпаған

тарих және қазіргі заманға қатысты қандай да болмасын өткір қоғамдық-саяси мәселе жоқ сияқты. Оның мерзімді баспасөз бен бұқаралық ақпарат құралдарындағы өзекті ғылыми және публицистикалық мақалалары мен сөйлеген сөздері кеңінен танылып, жұртшылықтың шынайы ілтипатына бөленді [4, 72 б.].

Осылайша тәуелсіздік жылдарында М.Қ.Қозыбаев елімізде тарихи сананы қалыптастыруға, рухани өмірдің жаңғыруы мен дамуына ұлтаралық жарасым мен халықтар бірлігін нығайтуға зор үлес қосты. Ол қазақ мемлекеттілігі тарихының, отаршылдық және кеңестік тоталитаризм жағдайындағы Қазақстан тарихының жаңа концептуалдық бағыттарын қалыптастырудың, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың бастау көзінде тұрды. Соңғы жылдары ол Қазақстан Республикасы Президентінің «1997 жылы жалпы ұлттық келісім және жапай саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу Жылы деп жариялау туралы», «1998 жылы халық бірлігі мен сабақтастығы Жылы деп жариялау туралы» Мемлекеттік комиссияның мүшесі ретінде де қыруар жұмыстар атқарды [4, 73 б.].

М.Қ.Қозыбаев ғылыми, ғылыми – ұйымдастырушылық және педагогикалық қызметтерімен қатар мемлекеттік және қоғамдық өмірге де белсенді араласып келе жатқан көрнекті қайраткер. Ол 1989 жылы Ұлттық Ғылым Академиясының толық мүшесі-академик болып сайланды. 1990-1993 жылдары ҚР Жоғары Кеңесінің депутаты болып, егеменді Қазақстан мемлекетінің Конституциясын, заңдары мен актілерін қабылдауда орасан зор қайраткерлік танытты. М.Қ.Қозыбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының мүшесі болды. 1993 жылдан М.Қ.Қозыбаев Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңестің және Адам құқығы бойынша Мемлекеттік комиссияның мүшесі болды.

1978 жылы Қазақ Мемлекеттік университеті жанынан Қоғамдық білімдер пәндерін оқытушылар мамандығын жетілдіру институты ашылып, М. Қозыбаев ондағы КОКП тарихы кафедрасының меңгерушілігіне шақырылады. Келесі жылы Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі болып сайланады және Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне шақырылды.

1979 жылы М. Қ. Қозыбаев Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшелігіне сайланып, Қазақ Совет Энциклопедиясының бас редакторы болды, сонымен бір мезгілде Үлкен Совет Энциклопедиясының Ғылыми-редакциялық кеңесінің мүшелігіне сайланды [4, 74 б.].

Оның басшылығымен Қазақ ССР-інің көп томдық энциклопедиясын жасауда едәуір жұмыстар жүргізілді, оның үстіне, республикада өлкетануды дамытуға жағдай жасайтын, Қазақстанның қалалары мен облыстарына арналған осындай басылымдар жасалды.

1986 жылы М. Қ. Қозыбаев 1981 жылдан бері Советтік Қазақстан тарихнамасы бөлімінде негізгі жұмысына қоса еңбек етіп келе жатқан Қазақ ССР Ғылым академиясының Ш. Ш. Уалиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтына жұмысқа ауысты. Сонымен бір мезгілде ол Қазақ ССР Ғылым академиясының Президиумы жанындағы Проблемалық кеңестің мүшесі болды.

1988 жылы июльде коллективтің жалпы жиналысы М. Қ. Қозыбаевты Институттың директоры етіп сайлады. Ол өзіне тән энергиясымен және

мақсаткерлігімен Институттың зерттеушілік қызметінде бірқатар өзгерістерді жүзеге асырды.

М. Қ. Қозыбаевтың ерекше қасиеті шның өзінің де, бүкіл коллективтің де назарын тарих ғылымының актуальды проблемаларына және оның ең көкейтесті міндеттерін шешуге аудару алушылығы болып табылады. Оның тікелей басшылығымен Институттың ғылыми- зерттеу жұмысында басым бағыттар ашылды. Олар Қазақстанның Россияға қосылу проблемалары, өлкенің XX ғасырдың бас кезіндегі саяси өмірі, ұлт-азаттық қозғалыс, совет кезеңіндегі ұлттық-мемлекеттік межелену және ұлтаралық қарым-қатыныстар тарихы проблемалары еді [4, 75 б.].

М. Қ. Қозыбаевтың басшылығымен Қазақ ССР Ғылым академиясының Ш.Ш. Уалиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты Қазақстанның тарих ғылымының орталығы ретінде берік орнығуда. Оның халықаралық байланыстары кеңейіп, олар іскерлік, творчестволық сипат алуда. Ғалымның белсене қатысуымен Институтта бірқатар бүкілодақтық, аймақтық конференциялар, дөңгелек столдар, пікірталастар өткізілді.

1988 жылы М. Қ. Қозыбаев Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшелігіне сайланды. Өз бойында талантты ғалым және шебер ұйымдастырушының қасиеттерін біріктіре алуының арқасында ол Тарих бойыша ССРО ұлттық комитетінің мүшесі, Қазақ ССР Ғылым академиясының тарих жөніндегі ғылыми кеңесінің председателі, ССРО-дағы социалистік құрылыс тарихы секциясының, бірқатар ғылыми және мамандандырылған кеңестердің Ғылым мен техника саласында Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығын беру жөніндегі комиссияның, Қазақ ССР Ғылым академиясы мен Қазақстан жоғары мектебінің байланыстыра жөніндегі кеңестің мүшесі, Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасы кітапханалық кеңесі председателінің орынбасары, «Қазақстан» баспасы редакциялық кеңесінің председателі, ЮНЕСКО-ның «Ұлы жібек жолы – мәдениеттер диалогының жолы» халықаралық программасын жүргізу жөніндегі Қазақ ССР ұлттық комитетінің мүшесі, Қазақ ССР Халыққа білім беру министрлігінің қоғамдық ғылымдар саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жоспарлау және үйлестіру секциясының председателі, «Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы», «Ақиқат», «Қазақстан мұғалімі» журналдарының редакциялық алқаларының мүшесі болып табылады [4, 97 б.].

Жариялылық қоғамдық сананың қиялдық формаларына күйрете және оншалықты жеңіл тимейтін соққы берді. Академик М. Қ. Қозыбаевтың да еліміздегі дауылдатқан саяси өмірден сырт қалмағаны табиғи нәрсе. 1990 жылы ол халық депутаты, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің мүшесі болып сайланды.

Оның патриоттығы, өз халқының тағдыры үшін жаны ауыратындығы көбіне оның депутаттық қызметіне бағыт беріп отырады. М. Қ. Қозыбаев Қазақ ССР-інің егемендігі туралы Декларация ақырғы жобасын жасау жөніндегі мемлекеттік комиссия (председательдің орынбасары) құрамында жұмыс істейді, Қазақ ССР Ғылым және ғылыми-техникалық прогресс туралы Заңының жобасын жасау жөніндегі жұмысшы тобының мүшесі.

Талантты публицист М. Қ. Қозыбаев өз халқының мүддесін жарқын да дәлелді түрде қорғап отырады. Оның бұқаралық информация құралдарында

шығып жататын сезімге толы мақалалары барлық уақытта да аудиторияның қызу қолдануын туғызып жатады. Мәселен, оның «Суд над памятью», «Ақиқаттан аттамайық», «Реальность» (қосалқы автор), «Истина и мифы», «Абылай и его время» тағы басқа да көптеген мақалалары республика тарихын объективті түрде жазуға елеулі үлес қосты.

Ғалымның белсене қатысуымен қазақ халқына А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов және басқа да көрнекті қайраткерлердің есімдері қайтарылып берілді. Ол жаңа методологиялық көзқараспен тарих ғылымдарының докторы Н. Е. Бекмахановамен бірлесіп, орта мектептің жоғары сыныптары үшін Қазақ ССР тарихы оқулығын жазды.

1980-1986 жылдар аралығына дейін М. Қозыбаев Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакторы болады және осы жылдар аралығында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының тарихнама және деректану бөлімінде аға ғылыми қызметкер ретінде қызмет етеді. Қазақ энциклопедиясына басшылық қызметте жүрген кезінде энциклопедиялық басылымдар шығаруға Манаш Қабашұлы кезінде зиялы қауымның қалың тобын тартты. Ол қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысына тигізген экономикалық көмегіне қатысты 1985 жылы 40 сериялы құжатты «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында» фильмінің ғылыми кеңесшісі болады. Ғалым фильмнің сценарийлеріне кеңес беріп, тарихи және ғылыми жағына баса назар аудару керектігін айтып отырды [2].

1986 жылы ғылыми - практикалық қызметі және қоғамдық өмірге белсене араласқаны үшін «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» құрмет атағын иеленеді. Осы жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Президиумының проблемалық кеңесінің мүшелігіне сайланады және Қазақ КСР Ғылым академиясы Президиумының ғылым мен техника жөніндегі комиссиясының төрағалығына тағайындалады. 1986 ж. наурызынан М. Қ. Қозыбаев Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтында қызметке келіп, тарихнама және деректану бөлімінің меңгерушісіне сайланады [4, 105 б.].

1987-1990 жылдары М.Қ. Қозыбаев бөлім қызметкерлерімен «Социалистік Отанды қорғау мәселелерінің тарихнамасы» және «Ұлы Отан соғысының алғашқы кезеңіндегі Қазақстан (22 маусым 1941 ж.- 18 қараша 1942 ж.)» атты жаңа ғылыми - зерттеу жұмыстарына тартылады. Зерттеу нәтижелері баспасөз беттерінде жарық көрді. Ш.Ш. Уәлихановтың 5 томдық шығармалар жинағының 1-2 және 5 томдарының редакция алқасының құрамында болды.

Ғалым газет-журнал редакциялары ұйымдастырған пікір-таластарға белсене қатысып, 1937-38 жылдардағы қуғын-сүргін мәселесі, «буржуазияшыл-ұлтшыл» атанған «Алаш» партиясы, осы «Алаш» партиясына қатысты «Қазақ», «Сарыарқа» газеттерінің, «Абай» журналының, «Үш жүз» партиясының тарихы сияқты өзекті тақырыптарды зерттеу төңірегінде пікір алмастырды. Қазақ этногенезі, Қазақстан территориясындағы қуатты мемлекеттер, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, Қазақстанда Голощекиннің басшылығымен жүргізілген «Кіші Қазан» идеясының зерттелінбей отырғандығын, келешекте осы мәселелерді қолға алу қажеттігін көтерді.

М. Қозыбаев Қазақ КСР Ғылым Академиясының 1988 жылғы 2 маусымынан бастап Тарих, археология және этнография институтының институт директоры міндетін уақытша атқарса, ал 19 маусымында институт директорының қызметіне сайланып, 2002 жылдың қаңтарының аяғына дейін осы қызметті атқарды. Ол бұл қызметте жүріп өзін білікті басшы, ұйымдастырушы ретінде көрсете білді.

М. Қ. Қозыбаев «Қазақстан Ұлы Отан соғысы кезеңінде» (1988 ж.) атты үштомдық кітаптың құрылымын жасауға қатысты және басқа ғалымдармен бірлесіп «Ұлы Отан соғысының бірінші кезеңіндегі Кеңес тылы» атты 26,4 баспа табақтық көлемді еңбекті даярлап, баспадан шығарады. Осы жылы Манаш Қабашұлы ұлт зиялыларының мұраларын зерттеуге арналған мемлекеттік комиссия мүшесі болып, 30-жылдары Сталиндік саясат құрбандары болған қазақтың азаматтарын ақтау ісіне қатысады және нәубет құрбандарына арнап бірнеше ғылыми мақалаларын баспасөз бетіне жариялайды.

1989 жылдың 18 маусымында М. Қ. Қозыбаев Қазақ КСР Ғылым Академиясының Жалпы жиналысының қаулысы бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі (академигі) болып сайланды. Институттың ұжымымен 20-30-шы жылдардағы ашаршылық, XX ғасыр басындағы қазақ зиялы қауымының қоғамдық-саяси қызметіне, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің қызметіне, ұжымдастыру мәселелеріне арналған пікір-таластар (дискуссия) өткізді. 1989-1990 жылдары Тарих, археология және этнография институты аймақтық Ғылыми Зерттеу Жұмыстарын (ҒЗЖ) сараптауға қатысты.

М. Қозыбаев 1989 жылы құрылған «Әділет» тарихи-ағарту қоғамына белсене араласып, 1994 жылдан осы қоғамының президенті болып сайланады. Қоғам тоталитарлық жүйеге, қуғын-сүргінге қатысты бірнеше ғылыми конференциялар мен семинарлар, дөңгелек үстелдер өткізіп, тоталитарлық жүйенің қылмысын әшкерелейтін «Азалы кітап» шығаруды қолға алады [6, 4-5 б].

1990 жылы Манаш Қабашұлы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы Декларация дайындайтын комиссия мүшелігіне сайланады. Ал 1990-1993 жылдары Жоғарғы Кеңестің ұлттық саясат, мәдениет және тіл дамыту комитетінің мүшесі болып, Қазақстан мемлекетінің Конституциясын, заңдары мен актілерін қабылдауда қайраткерлік таныта білді. 1990-1993 жж. Қазақ КСР халық депутаты болып сайланып, Қазақ КСР халық депутаттығы кезінде үкімет алдына бірнеше мәселелерді көтеруге тырысады. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің «Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігі» туралы заңды дайындайтын комиссия құрамына кіреді. Мемлекеттік рәміздердің жобасын талдауға қатысып, өзінің ойын да білдіреді [1]. М. Қ. Қозыбаев депутат жүгін арқалай жүріп, көптеген мәселелердің шешімін табуға ат салысты.

Манаш Қабашұлы Отан тарихының «жабық» саналып келген көптеген проблемалық мәселелерді арнайы үкімет рұқсатымен қарастыру жолында елеулі жұмыстар жүргізді. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тарихы, 20-30 жылдардағы ұжымдастыру, тәркілеу, 1931-33 жылдардағы ашаршылық мәселелерінің ақ-қарасын ашу турасында комиссия құруды ұсынады.

1991 жылы қарашада «1928 ж. 27 тамыздағы Халық Комиссарлар Кеңесі мен Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің “Байлар шаруашылығын кәмпескелеуі» және 1930 ж. 19 ақпандағы «Ұжымдастыру мәселесін нығайту мен бай, құлақтарға қарсы күрес жүргізуге» қатысты шыққан жарлықтарын тереңдете зерттеу мәселесіне құрылған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңес Президиумы комиссиясының төрағасы болады.

Манаш Қабашұлы 1991-2001 жылдар аралығында «Ақиқат» журналының, ал 1993-2001 жылдары «Қазақ тарихы» журналының редакциялық алқасының мүшесі болды. Ғалым аталған журналдардың редакциясына ғылыми кеңестер ұсынып, оның бетіне қандай мәселелер жариялану қажеттігі жөнінде бағыт-бағдар беріп отырды. Институтты басқарған жылдары шетелдік тарихшылармен байланыс орнатып, тәжірбие алмастырды. 1992 жылы Институт бірнеше жоғары және орта мектептерге арналған оқу құралдарын, оқулықтар, жинақтар басып шығарды. Жоғары оқу орындарына арналған 16 баспа табақ көлемінде «Ақтаңдақтар ақиқаты» оқу құралы жарық көрді. 1992-1993 жылдар аралығында М. Қозыбаев ҚР жоғарғы Кеңесінің Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мүшесі, 1993 ж. ҚР Президентінің қасындағы мемлекеттік саясат туралы ұлттық кеңесінің мүшесі, адам құқығы жөніндегі республикалық комиссияның мүшесі, ҚР Тарих және мәдениет қорғау және пайдалану жөніндегі ғылыми-методикалық Кеңесінің төрағасы болып тағайындалды. М. Қозыбаев тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғауда да елеулі еңбек сіңірді [1, 2-3], (3-сурет).

3-сурет – Елбасы Н.Ә.Назарбаев және ғалым М.Қ.Қозыбаев

1993-1999 жылдар аралығында ғалым ҚР Жоғарғы аттестациялық Комитетінің Президиумы мүшесі болады. Сонымен қатар көп жылдар бойы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы докторлық диссертация қорғайтын Ғылыми Кеңестің төрағасы, тарих ғылымы саласындағы проблемалық ғылыми-үйлестіру Кеңесінің төрағасы Мемлекеттік ономистикалық комиссия мүшесі қызметтерін атқарып келді.

Манаш Қабашұлы 1993 жылы Қостанай қаласы мен Меңдіқара ауданының «Құрметті Азаматы» атағына ие болады. Ұлы Отан соғысы кезіндегі қазақстандықтардың тылдағы ерлігі жайындағы Н. Едігеновпен бірлесе жазған «Труд во имя победы» кітабы жарық көрді және академиктың жетекшілігімен Қазақстанның көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі бес томдық академиялық тарихының жаңа басылымы дайындалды және ол «Абай», «Ақмола» энциклопедиялық басылымдардың және «Казахи», Ақмола, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Қызылорда, Көкшетау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Талдықорған, Оңтүстік Қазақстан облыстарында қуғын-сүргінге ұшырағандарға арналған «Азалы кітап-Книга памяти» және тағы басқа ғылыми зерттеулердің редакциялық коллегиясын басқарды.

М. Қозыбаев 1995 жылы Абай Құнанбаевтың 150 жылдық мерейтойын өткізуге қатысты құрылған мемлекеттік комиссия мүшесі болып, осы мерейтойды өткізуге атсалысады. 1997 жылы ҚР Президентінің бейбітшілік және рухани келісімі сыйлығының лауреаты атанады. 1997 жылдың қыркүйегінде академик М. Қ. Қозыбаев ҚР Мемлекеттік хатшысы Ә. Кекілбаевтың басшылығымен «Аңырақай» деп аталған қазақ-жоңғар шайқасы болған жерді анықтауға қатысты құрылған комиссия құрамына қатысады. Бұл мәселеге қоса комиссия Қазақ хандығының шекарасын анықтау ісімен де айналысады. М. Қозыбаев Индияда өткен Қазақстанның мәдени күндерінің делегациясын басқарды және Монғолиядағы Күлтегін мен Тоныкөк ескерткіштерін кешенді түрде зерттеу экспедициясына қатысады. Түркияға барған іссапарында Стамбул университетімен байланыс орнатып, түрік тарихшыларымен «Қазақстан тарихы» очеркін түрік тіліне аудару мәселесін шешеді.

1997 жылдың 10 желтоқсанында Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылды «Халық бірлігі және ұлттық тарих жылы» деп атау жөніндегі жарлығына орай құрылған Мемлекеттік комиссияны ғылыми-әдістемелік жағынан жабдықтайтын секция құрамында М. Қозыбаев та болып, институт ұжымымен «Халық бірлігі және ұлттық тарих жылын» өткізуге қатысты тұжырымдамаларын даярлап, бірқатар ауқымды жұмыстар атқарды. 1998 жылы М. Қозыбаевтың осы жылы «Ғылым» баспасынан 2 кітаптан тұратын «Тарих зердесі» атты монографиясы жарық көрді [7].

М. Қозыбаевтың басшылығымен Қазақстанға ғана емес, шетелдік ғылыми қауымға танылған «Отан тарихы» журналы шығарылып, оның бас редакторлығын ғалымның өзі атқарды және «Қазақстан-Заман» газетінің құрылтайшысы әрі авторы болады. 1999 жылды «Халық бірлігі және ұрпақтар сабақтастығы жылы» ретінде өткізу турасына орай құрылған мемлекеттік комиссия құрамына сайланды. 2000 жылы ғалым Түркия, Румыния, Қытай республикаларының ғалымдарымен етене байланыс орнатып, бұл елдерде өткен конференцияларға, семинарларға қатысып, осы елдердің өкілдерін елімізде өткен іс-шараларға шақырды, тарихи мәселелер төңірегінде дөңгелек стол өткізуге ат салысады. Ғалым ондаған кітаптары мен жинақтар, 840-тан ғылыми мақалалар жазып, 13 ғылым докторлары мен 72 ғылым кандидаттарын даярлады. Сөйтіп М.Қ.Қозыбаев тәуелсіз Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттейтін ғылыми мектептің негізін құрды.

Қорытынды

Академик М.Қ.Қозыбаев көп жылдан бері Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы докторлық диссертация қорғайтын Ғылыми Кеңестің төрағасы, тарих ғылымдары саласындағы проблемалық ғылыми-үйлестіру Кеңесінің төрағасы, Мемлекеттік ономастикалық комиссия мүшесі қызметтерін атқарды.

М.Қ.Қозыбаев ғылыми, ғылыми – ұйымдастырушылық және педагогикалық қызметтерімен қатар мемлекеттік және қоғамдық өмірге де белсенді араласып келе жатқан көрнекті қайраткер. Ол 1989 жылы Ұлттық Ғылым Академиясының толық мүшесі-академик болып сайланды. 1990-1993 жылдары ҚР Жоғары Кеңесінің депутаты болып, егеменді Қазақстан мемлекетінің Конституциясын, заңдары мен актілерін қабылдауда орасан зор қайраткерлік танытты. М.Қ.Қозыбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының мүшесі болды. 1993 жылдан М.Қ.Қозыбаев Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңестің және Адам құқығы бойынша Мемлекеттік комиссияның мүшесі болды. Тарихшы-ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері ретінде М.Қ.Қозыбаев қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің орнығуына, мемлекеттілік идеологиясының, Қазақстан Республикасының этнотерриториялық тұтастығының нығаюына үнемі назар аударған.

М.Қ.Қозыбаевтың отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі жемісті мемлекеттік және қоғамдық қызметі жоғары мемлекеттік наградалармен атап өтілген [8, 27-28 бб].

«Қазақстан-майдан арсеналы» монографиясы үшін оған 1970 ж. Ш.Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты атағы берілді. 1995 ж. Қазақстан тарихының өзекті проблемаларына арналған бір топ зерттеулері үшін ол Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағына ие болды. Белсенді әрі жемісті мемлекеттік және қоғамдық сыйлығы үшін 1997 жылы ол Президенттің «Бейбітшілік рухани келісім» сыйлығының иегері атанды. Оған 1986 жылы «Қазақстанның ғылымға еңбек сіңірген Кеңесінің Құрмет грамоталарымен, Қазақстан Республикасының және КСРО медалдарымен марапатталған. М.Қ.Қозыбаев Шәкәрім атындағы «Семей» мемлекеттік университетінің (1998 ж.) Қарағанды мемлекеттік медицина академиясының (1999 ж.), А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің, «ҚазГОР» Академиясының құрметті профессоры болып сайланған. Ол Қостанай қаласының және Мендіқара ауданының құрметті азаматы.

Манаш Қабашұлының жансерік жолдасы Сара Пішенбайқызы-танымал педагог, ұстаз інісі Сағынбай Қозыбаев, баласы Ілияс-тарих ғылымдарының докторлары, профессорлар, қызы Гүлшат тарих ғылымдарының кандидаты [9, 157 б.]. 30 мамырда Қазақстан Республикасының Үкіметінің қаулысымен оны мәңгі есте қалдыру үшін Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетіне академик Қозыбаев есімі берілді, ғалымның ескерткіші ашылды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әбжанов Х.М. Ұлт тарихының тарланы // <http://www.iie.kz>.
- [2] Сағадиев К. Ұлт ұлағатының жаршысы//Егемен Қазақстан.-2011. 1 қараша.
- [3] М.Қозыбаев // Отан тарихы. -2001. Арнаулы басылым. -20 б.
- [4] Евразия орталығы. – 2006. - №2 (3). 7 - 110 бб.
- [5] Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы “Қазақ университеті”, 1992. -272 б.
- [6] Игенбаев А. Нурмухамедов С. Подвиг республики // Казахстанская правда. – 1969. - 8 января.
- [7] Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. 1,2, кітап. Алматы: Ғылым, 1999. -344 б., - 280 б.
- [8] Төлєнова З.М. Академик М. Қ. Қозыбаевтың ұлттық тарихи сананы қалыптастыру жөніндегі ойлары // Абай ат. Алматы университетінің Хабаршысы. – 2002. №1. - 75-83-бб.; М. Қозыбаевтың тарихи мұрасы және қазіргі уақыт” атты ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – Қостанай, 2004. - 109 б; “Академик Манаш Қозыбаевтың ғылыми және тарихи мұрасының өзектілігі” республикалық, ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Петропавл, 2004. -196 б.
- [9] Жұлдызы жанған ғұлама. Академик Манаш Қозыбаев туралы естелік. – Алматы: Атамұра, 2003. - 288 б.

REFERENCES

- [1] Äbjanov, H.M. Ült tarihyның tarlany [Tarlan of the history of the nation]. <http://www.iie.kz>. [in Kazakh].
- [2] Sağadiev, K. (2011). Ült ülağatynyñ jarşysy [Bulletin of the ulagat of the nation]. Egemen Qazaqstan - Sovereign Kazakhstan, 1 qaraşa [in Kazakh].
- [3] Qozybaev, M. (2001). Otan tarihy [History of the motherland]. Arnauly basylym, 20 [in Kazakh].
- [4] Evrazia ortalyğy [Eurasian Center]. 2006. №2 (3). 7 - 110 bb [in Kazakh].
- [5] Qozybaev, M. (1992). Aqtañdaqtar aqıqaty [The truth of excuses]. Almaty “Qazaq universiteti”, 272 [in Kazakh].
- [6] İgenbaev, A. Nurmuhamedov, S. (1999). Podvig respubliki [Feat of the Republic]. Kazakhstanskaya Pravda - Kazahstanskaia Pravda [in Russian].
- [7] Qozybaev, M.Q. (1999). Tarih zerdesı [History Intelligence]. 1,2, kitap. Almaty: Ğylym, 344, 280 [in Kazakh].
- [8] Tölenova, Z.M. Akademik M. Q. Qozybaevtyñ ülttyq tarihi sanany qalyptastyru jöñindegi oilary [Ideas of Academician M. K. Kozybayev on the formation of national historical consciousness]. Abai at. Almaty universitetiniñ Habarşysy - Name Abay. Bulletin of Almaty University. 2002. №1. 75-83-bb.; M. Qozybaevtyñ tarihi mürasy jäne qazırgı uaqyt” atty ğylymi-praktikalıq konferensia materialdarynyñ jınağy - Collection of materials of the scientific and practical conference” historical heritage and present time of M. Kozybayev”. Qostanai, 2004. 109; “Akademik Manaş Qozybaevtyñ ğylymi jäne tarihi mürasynyñ özektiligi” respublikalyq, ğylymi-praktikalıq

konferensianyñ materialdary - Materials of the Republican scientific and practical conference “relevance of the scientific and historical heritage of Academician Manash Kozybayev”. – Petropavl, 2004. 196 [in Kazakh].

[9] Jūldyzy jaŋǵan ğūlama. Akademik Manaş Qozybaev turaly estelik [The star is a burning scholar. Memory of Academician Manash Kozybayev]. Almaty: Atamūra, 2003. 288 [in Kazakh].

Рысбеков Т.З., Кушкенбаева А.Е.

ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА М. КОЗЫБАЕВА

Аннотация. В статье подробно рассматривается активная деятельность ученого-историка Козыбаева М. К. в государственной и общественной жизни наряду с научной, научно – организационной и педагогической деятельностью. Участие ученого в общественной деятельности в советский период, закалывание, обобщение опыта, активная общественная деятельность в годы независимости Казахстана были изучены через собственные труды, научные труды ученого.

Ключевые слова: ученый Козыбаев М. К.; жизненные вехи; историческая наука; Казахский национальный университет им.Аль-Фараби; научные труды; Институт истории партии; депутатская деятельность; активная общественная жизнь; наследие ученого.

Rysbekov Tuyakbai, Kushkenbayeva Akerke*

PUBLIC ACTIVITY OF ACADEMICIAN M. KOZYBAYEV

Annotation. The article examines in detail the scientific, scientific, organizational and pedagogical activities of the scientist-historian M. K. Kozybayev, as well as his active activities in state and public life. The scientist's involvement in public activities in the Soviet period, his hardening, the collection of experience, life transitions are analyzed, and the active social activity of Kazakhstan during the years of independence is studied through the scientist's own works, scientific works.

Keywords: Galym Kozybayev M. K.; milestones of life; historical science; Al-Farabi Kazakh National University; scientific works; Institute of party history; deputy activity; active social life; legacy of the scientist.

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

УДК 911.375-057

МРНТИ 39.21.02

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).51

¹Соколов Н.Д., ²Яковлева С.И.*

^{1,2} ФГБОУ ВО «Тверской государственный университет», Тверь, Россия

*Автор-корреспондент: Sv_Yakowleva@mail.ru

E-mail: nikita.sok1998@mail.ru, Sv_Yakowleva@mail.ru

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ В ТУРИСТСКИХ ГОРОДАХ МИРА

Аннотация. На базе оценок эффективности городского туризма, проведённых ЮНВТО (UNWTO) и Всемирной федерации туристских городов (WTSCF), выполнена систематизация проблемных ситуаций туристских городов мира и установлены варианты их стратегических решений. Разработана типология туристских городов по характеру влияния на городское пространство.

Ключевые слова: туристские города; проблемные ситуации; стратегии городского туризма.

Городской туризм – междисциплинарное направление изучения туристских городов, в том числе их влияния на городское пространство. Непрерывный многолетний и значительный рост интереса к этому научному направлению (с 1980-х гг., Грегори Эшворт [2]) подтверждается поисковой системой программы Lens.org. Запросы «туризм в городском пространстве» и «влияние городского туризма» открывают до 18 тыс. научных работ. Даже при сужении этого объема за счет внимательной проверки открытых списков работ до 10%, количество работ остаётся значительным. Наибольший интерес представляют конкретные примеры с описаниями направлений влияния туризма на городское пространство. Возможные направления воздействия туризма на городское пространство можно описать системным понятием «пространственные, или географические функции» [1]: туризм вызывает изменения основных аспектов территориальной организации всех других элементов городского пространства, главным образом структурирует городское пространство. Туризм создаёт проблемные ситуации, степень их опасности может быть оценена как нерешённая задача (проблема), риск, вызов и угроза. Нас особенно интересуют проблемные ситуации городского устройства территории, в которых проявляются *проблемные географические функции туризма*: размещенческие, диспозиционные, дифференцирующие, структурирующие, интегрирующие, морфологические и управленческие. В них

отражаются *нерешённые задачи* организации городского туристского пространства: туристская перегрузка отдельных районов города, нехватка средств размещения для гостей, ограниченная мобильность туристов и доступность туристских объектов, слабая структурированность и интегрированность городского пространства и др. Туризм как способ управления туристским городом выражается в разработке и реализации документов и мероприятий стратегического планирования. Диагностика проблем – первый этап в алгоритме стратегического планирования территории (региона, города).

Проблемы выявляются разными способами. В нашем исследовании в качестве оценочной база туристских городов использованы отчеты эффективности городского туризма (2019), представленные на сайте Всемирной федерации туристских городов (WTCF) [3]. Отчёты первых 14 городов открыты для знакомства (без перевода на русский язык), в отчётах 3-х городов не сформулированы проблемы, поэтому они не включены в наш анализ. Дополнительная оценочная информация в рейтинге: Европа: Индекс качества жизни по городам в середине 2023 года [4].

В работе попытаемся совместить решение двух задач: 1) разработать типологию туристских городов по характеру влияния на городское пространство и 2) установить пространственную проблему/проблемы развития туризма в анализируемых туристских городах. Предполагаем, что между этими характеристиками существует взаимосвязь. Интересен опыт решения пространственных проблем туризма в стратегических документах туристских городов, эти ответы есть в отчётах эффективности городского туризма, но требуется и дополнительная информация. Исходная информация систематизирована в табл.1: для каждого города установлен тип, дано краткое описание проблемных ситуаций и представлены варианты стратегических решений проблем.

Таблица 1 - Проблемы городского туризма и стратегические решения на примере туристских городов мира (составлено авторами на базе отчётов [3])

	Туристские города и типы (по регионам мира)	Проблемная ситуация	Варианты стратегических решений проблем
	Зарубежная Европа		
1	Берлин (ФРГ). Столичный город – новый центр международного туризма	Чрезмерная концентрация туристической деятельности в определенных районах	Концепция туризма Берлина и «План развития туризма в Берлине на 2018+» направлен на то, чтобы заложить дорожную карту для долгосрочного <i>умеренного роста туризма</i> , дифференцированный взгляд на туризм для разных городских районов [5]

2	Антверпен (Бельгия): город без кварталов, специально предназначенных для туризма, созданы стратегические центры «гостеприимства»	<i>Горячие точки туризма</i> – это места, где наблюдается высокий уровень прибытия туристов. Существует довольно большое сообщество каучсерферов, но, как и в случае с незарегистрированными отелями типа «постель и завтрак», их <i>трудно отследить</i>. И специального законодательства, регулирующего этот вид размещения, не существует Доступность достопримечательностей для людей с ограниченными возможностями (более 50%) В центре города, включая туристический центр, регистрируется в 2,1 раза больше преступности, чем в пригородах	Пропаганда ценности туризма для города. Обеспечение правильного распределения посетителей по всему городу, чтобы туризм оказал положительное социальное и экономическое влияние на все районы. В Антверпене действует десятилетний стратегический план развития туризма (на 2016–2025 гг.) Реализовано несколько программ поддержки.
3	Турин (Италия) Исторический город с трансформацией при подготовке к событийным мероприятиям	Низкий уровень безопасности. Высокий уровень загрязнения. Отсутствие ВСМ для связи Турина с Францией и с остальной Европой Проблемы сезонности в сфере туризма: пиковый сезон приходится на апрель-май и сентябрь-ноябрь; низкий сезон – август и январь	Проект ВСМ отложен
4	Копенгаген (Дания) город без кварталов, специально предназначенных для туризма, созданы стратегические	Проблемы в отчёте не указаны	В конце 2016 года Wonderful Copenhagen запустил новую революционную стратегию, направленную на доведение проекта до 2020 года и далее, под названием «Конец туризма, каким мы его знали, к новому началу»

	центры «гостеприимства»		локальности», что ставит людей (жителей и гостей) в центр будущего туризма.
5	Линц (Австрия) Старопромышленный город (старые здания и сооружения используются как объекты культурного туризма)	Чрезмерная концентрация туристов/туристской деятельности. В условиях <i>деиндустриализации</i> в городе возникли особые проблемы, связанные с бывшими «заброшенными объектами» и повторным использованием ненужных промышленных зданий, которые все чаще используются в культурных и туристских целях.	Городской совет недавно принял «Линц 2050» – целостную концепцию новых энергетических систем по всему городу, основанную на электронном учете потребления, электромобильности и энергоэффективности зданий. Зональный план города реализуется Бизнес-группой городского развития и включает решения о выделении земель для жилых, промышленных, культурных, туристских и зеленых насаждений. Этот процесс включает в себя традиционные формы участия общественности в городском планировании, такие как регулярные опросы жителей и работников, администрации предприятий.
	Азиатско-Тихоокеанский регион		
6	Токио (Япония) Столичный город – новый центр международного туризма	Высокая плотность населения является проблемой, поскольку Токио имеет ограниченную территорию, которая не позволяет разместить всех своих жителей/туристов. Данное явление приводит к перегруженности дорог, пешеходных дорожек и других зон общественного пользования 2) Отсутствие мультикультурализма – минимальное число иностранных туристов	Правительство Токио решает ряд проблем через принятие законов, например, владельцы жилья могут сдавать в аренду свои дома и квартиры через Airbnb.

		3) Число прибывающих в Токио туристов продолжает расти, город сталкивается с нехваткой жилья	
7	Пекин (Китай) <i>Туристские города с трансформацией исторического центра/частей города</i>	Почти 90% ресторанов, а также множество туристических агентств и достопримечательностей по-прежнему действуют как отдельная часть рынка, а не как целая сеть.	В начале 2011 года Пекинская комиссия по туризму включена в состав муниципального правительства. Был разработан пятилетний план по развитию туризма для создания «первоклассного международного туристического города»
8	Сеул (Республика Корея) Исторический город с трансформацией при подготовке к событийным мероприятиям	Проблема с нагрузками в туристских зонах, неравномерное распределение туристского дохода по районам города	В недавно созданном Бюро туризма и спорта SMG имеется отдел туризма, состоящий из двух отделов, который отвечает за туристическую политику и планирование, а также развитие туристического бизнеса; Сеульская туристическая организация, являющаяся государственным предприятием (Seoul Tourism Marketing Co. Ltd), отвечает за маркетинг Сеула на внутреннем и международном рынках как туристического направления и направления MICE
Южная Африка			
9	Кейптаун. Туристский центр с частичной пространственной «переделкой»	Проблемы <i>сезонности</i> в сфере туризма: в зимние месяцы его показатели снижаются: значительное падение спроса в низкий сезон (с апреля по сентябрь) по сравнению с высоким сезоном (с октября по март).	В 2015 году была запущена новая маркетинговая кампания «Hello Weekend» с целью продвижения Кейптауна как круглогодичного туристского направления. Был создан веб-сайт (http://helloweekend.capetown), который демонстрирует

			широкий выбор тематических выходных, обещающих уникальные впечатления и доступные варианты отдыха и туризма 365 дней в году.
Латинская Америка			
10	Буэнос-Айрес (Аргентина) Город с подземными пространствами для туризма	Проблемные сферы: Политическая стабильность, транспортное сообщение и мобильность (внутри города и до аэропорта), безопасность города	ENTUR - организация по управлению дестинациями (DMO), отвечающая за туризм, развитие и популяризация туристского города
11	Богота (Колумбия) Столичный город – новый центр международного туризма	чистота, безопасность и мобильность в районе	Туризм в Боготе находится в ведении <i>Distrital de Turismo</i> (IDT), государственного туристического агентства. Основные функции: планирование дестинаций и разработка политики регулирования туризма, разработка продукции, распространение информации о туризме, наращивание туристического потенциала, туристский маркетинг, обслуживание посетителей и мониторинг туризма. Основная цель IDT – «стимулировать экономический рост»

Таблица 2. Основные проблемы туристских городов: ранжированный ряд по частоте (рис.1–2)

№	Проблемы	Примеры туристских городов	Типы туристских городов*
1	Горячие точки туризма	Берлин, Токио, Линц	Тип 1
		Сеул, Антверпен	Тип 2
2	Преступность	Богота	Тип 1
		Антверпен Буэнос-Айрес, Турин	Тип 2
3	Транспортные проблемы	Богота	Тип 1
		Турин, Буэнос-Айрес	Тип 2

4	Экологические проблемы	Богота	Тип 1
		Турин	Тип 2
5	Сезонность в сфере туризма	Турин, Кейптаун	Тип 2
6	Теневой рынок гостеприимства	Антверпен	Тип 2
7	Безбарьерная (доступная) среда	Антверпен	Тип 2
8	Трансформация функций бывших производственных объектов	Линц	Тип 1
9	Ограниченная территория	Токио	Тип 1
10	Этнокультурные особенности и политика мультикультурализма	Токио	Тип 1
11	Проблемы жилья для гостей и туристов	Токио	Тип 1
12	Проблемы национальной системы качества туристских услуг	Пекин	Тип 3
13	Финансовые проблемы (доходы)	Сеул	Тип 2
14	Геополитические проблемы	Буэнос-Айрес	Тип 2

*Анализируемые города объединены в 3 типа по характеру воздействия туризма на городское пространство (подтипы указаны в табл.1): **Тип 1.** Туристские города с кардинальной трансформацией первоначальных функций и пространства. Для этого типа характерны проблемы жилья для гостей, трансформация ненужных и брошенных производственных объектов, чрезмерная концентрация туристских потоков в отдельных районах города; **Тип 2.** Туристские города с частичной пространственной «переделкой» (часто при подготовке к крупным событийным мероприятиям) имеют очень разные и сложные в поиске решений проблемы: финансовые, проблемы безопасности, сезонный режим туристского обслуживания и др. **Тип 3.** Туристские города с трансформацией исторического центра/частей города: только один пример – Пекин, в отчете указана главная проблема – разрозненность объектов обслуживания, что предполагает формирование национальной системы управления качеством туристских услуг. Типология имеет еще 2 варианта, но среди анализируемых городов их нет: Тип 4. Узко специализированные туристские города: обновление старой застройки, новые виды туристских объектов; Тип 5. Города с трансформацией первичных туристских функций: новые туристские объекты, благоустройство города, расширение общественных пространств.

Типичные проблемы туристских городов (рис.1): горячие точки туризма (повышенная концентрация туристов в отдельных районах города и связанные с этим «туристские перегрузки» общественного транспорта, дорог, прогулочных троп и др.), преступность (низкий уровень безопасности), транспортные проблемы (обеспечение мобильности туристов), экологические и сезонность туризма (и проблемы низкой загрузки объектов обслуживания, безработица).

Рис.1 - Распределение проблем по количеству анализируемых туристских городов, ед. (табл.1)

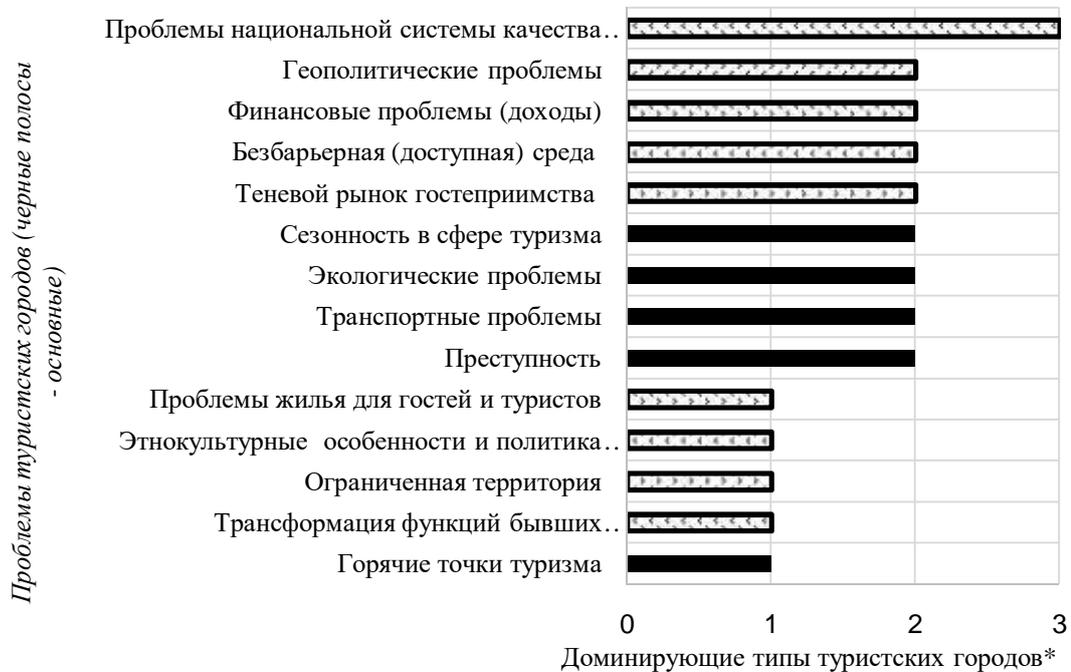

Рис. 2 - Распределение проблем по доминирующим типам туристских городов (табл.1–2). Описание типов см. в примечании табл.2.

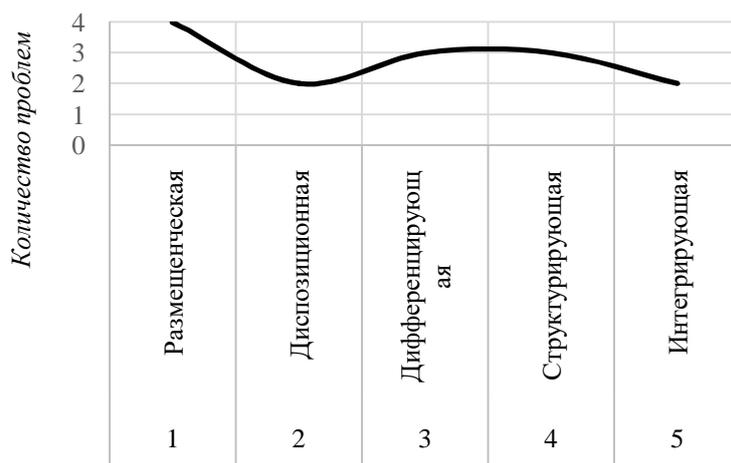
В табл.3 представлен вариант функциональной систематизации разнообразных проблем анализируемых туристских городов. Если проблемы рассматривать как *результат влияния туризма* на городское пространство, то их можно объединить в группы пространственных (географических) функций. Удалось свести 14 проблем туристских городов к 5-ти пространственным функциям городского туризма. Это значит, что доминирующими проблемами в пространственном устройстве туристских городов являются размещенческие, диспозиционные и структурирующие (рис.3). В каждом конкретном туристском

городе свои основные проблемы, их решению посвящены документы стратегического и пространственного планирования (см. табл.1).

Таблица 3 - Пространственные проблемы туристских городов:
функциональная систематизация (составлена автором)

№	Проблемы туристских городов (тематические названия проблем)	Пространственные проблемы (рис.3)
1	Ограниченная территория	Размещенческая
2	Горячие точки туризма	
3	Проблемы жилья для гостей и туристов	
4	Теневой рынок гостеприимства	
5	Транспортные проблемы	Диспозиционная
6	Безбарьерная (доступная) среда	
7	Преступность	Дифференцирующая
8	Экологические проблемы	
9	Этнокультурные особенности и политика мультикультурализма	
10	Сезонность в сфере туризма	Структурирующая
11	Трансформация функций бывших производственных объектов	
12	Финансовые проблемы (доходы)	
13	Проблемы национальной системы качества туристских услуг	Интегрирующая
14	Геополитические проблемы	

Проблемные пространственные функции городского туризма

Рис. 3- Распределение проблемных пространственных (географических) функций туристских городов по количеству проблем, ед. (табл.3)

Выводы

Для каждого из анализируемых городов названы проблемы, которые снижают конкурентоспособность туризма. Понимание факторов риска обычно отражается в стратегических решениях этих городов. Разработка специальных программ и мероприятий нацелена на решение выявленных проблем. Изучение международного опыта стратегического подхода к решению ключевых проблем туристских городов – актуальная тема, которая имеет теоретическое и практическое значение.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Яковлева С.И., Соколов Н.Д. Роль международных событийных мероприятий в пространственном развитии Барселоны / С.И. Яковлева, Н.Д. Соколов // Туризм и региональное развитие. – 2022. – № 1(4). – С. 19-30.

[2] Ashworth G.J. Urban tourism: an imbalance in attention / G.J. Ashworth // Progress in tourism, recreation and hospitality management. Edited by Cooper C. London: Belhaven. – 1989. - Vol. 1. - Pp. 33–54.

[3] City tourism performance research, 2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unwto.org/city-tourism-performance-research> (дата обращения: 02.03.2024).

[4] Europe: Quality of Life Index by City 2023 Mid-Year. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.numbeo.com/quality-of-life/region_rankings.jsp?title=2023 mid®ion=150](https://www.numbeo.com/quality-of-life/region_rankings.jsp?title=2023%20mid®ion=150) (дата обращения: 02.03.2024).

[5] Steinhoff N. Green Berlin – the future of tourism // Visitberlin [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.discovergermany.com/green-berlin-the-future-of-tourism> (дата обращения: 02.03.2024).

REFERENCES

[1] YAKovleva, S.I., Sokolov, N.D. (2022). Rol' mezhdunarodnyh sobytijnyh meropriyatij v prostranstvennom razvitii Barselony [The role of international events in the spatial development of Barcelona]. *Turizm i regional'noe razvitie - Tourism and regional development*, 1(4), 19-30 [in Russian].

[2] Ashworth, G.J. (1989). Urban tourism: an imbalance in attention. Progress in tourism, recreation and hospitality management. Edited by Cooper C. London: Belhaven, 1, 33–54 [in English].

[3] City tourism performance research, 2019. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.unwto.org/city-tourism-performance-research> (дата обращения: 02.03.2024).

[4] Europe: Quality of Life Index by City 2023 Mid-Year. [Electronic resource]. – Access mode: [https://www.numbeo.com/quality-of-life/region_rankings.jsp?title=2023 mid®ion=150](https://www.numbeo.com/quality-of-life/region_rankings.jsp?title=2023%20mid®ion=150) (дата обращения: 02.03.2024).

[5] Steinhoff, N. Green Berlin – the future of tourism // Visitberlin [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.discovergermany.com/green-berlin-the-future-of-tourism> (дата обращения: 02.03.2024).

Соколов Н.Д., Яковлева С.И.*

ӘЛЕМНІҢ ТУРИСТІК ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ШЕШУ

Аңдатпа. ЮНВТО (UNWTO) және Дүниежүзілік туристік қалалар федерациясы (WTCF) жүргізген қалалық туризмнің тиімділігін бағалау негізінде әлемнің туристік қалаларының проблемалық жағдайларын жүйелеу орындалды және олардың стратегиялық шешімдерінің нұсқалары белгіленді. Қалалық кеңістікке әсер ету сипаты бойынша туристік қалалардың типологиясы жасалды.

Кілт сөздер: туристік қалалар; проблемалық жағдайлар; қалалық Туризм стратегиялары.

Sokolov N.D., Yakovleva S.I.*

STRATEGIC SOLUTIONS TO PROBLEM SITUATIONS IN TOURIST CITIES OF THE WORLD

Annotation. Based on assessments of the effectiveness of urban tourism conducted by the UNWTO and the World Tourist Cities Federation (WTCF), the problem situations of tourist cities around the world were systematized and options for their strategic solutions were identified. A typology of tourist cities based on the nature of their influence on urban space has been developed.

Keywords: tourist cities; problematic situations; urban tourism strategies.

UDC 502.6(251.1)

IRSTI 39.19.31

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).52

¹Turgumbayev A.A.* , ²Levykin S.V., ³Kazachkov G.V., ⁴Yakovlev I.G.
¹Makhambet Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Kazakhstan
^{2,3,4}Institute of Steppe Ural Branch of the Russian Academy of Sciences,
Orenburg, Russia

*Corresponding-author: ahan.turgumbayev@wku.edu.kz

E-mail: ahan.turgumbayev@wku.edu.kz, stepevedy@yandex.ru, russo-turisto01@mail.ru

ANALYSIS OF MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS FOR CROSS-BOUNDARY COOPERATION OF THE RF AND RK IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AND ENVIRONMENTAL SAFETY ON THE EXAMPLE OF THE TRANS VOLGA-URAL STEPPE REGION

Annotation. The objective prerequisites and grounds for the development of transboundary Kazakh-Russian cooperation on the conservation and restoration of steppes in the post-Virgin Land area within the Trans-Volga-Ural region are considered. The areas in which the development of cooperation is fundamental for the future fate of the naturally unified post-virgin space are noted. Examples of the implementation of projects supported by global international funds show the main achievements on the Russian and Kazakh sides. Current problems and prospects for cooperation are noted.

Keywords: Kazakh-Russian cooperation; cross-border cooperation; post-virgin space; steppe restoration; secondary steppes.

Introduction

About two and a half centuries of joint development of Kazakhstan and Russia (with varying degrees of cooperation, unification, alliance, etc.) could not but give commonality to the fate of the eastern sector of the steppes of Northern Eurasia. Waves of development with different priorities periodically rolled over these steppe lands, on the one hand contributing to the socio-economic development of this difficult region in terms of nature, on the other hand involuntarily creating a number of geo-ecological problems and generating challenges to steppe land use. It is these areas that are romanticized and covered by the problems of developing virgin lands with Eurasian specificity, in fact, it is a very close analog of the conquest of the Wild West and the Dust Bowl of the United States, no less popular in history and culture.

We have established that the common essence of all global virgin campaigns ever conducted in the steppes and prairies of the Holarctic was competition and rapid change of natural and nomadic steppe titularity to agricultural titularity by the type of organized campaign and with the support of the state [1]. The largest such campaign was the Soviet virgin lands campaign of the 1950s; the agrarian and landscape changes caused

by it were so radical that they give grounds to consider the territory of the steppes of the Volga region, Southern Urals, Western Siberia and Kazakhstan covered by this campaign as a specific geographical space, which we call virgin lands. This space has been considered by us in dynamics over the decades, a number of features, regularities, factors and contrasts of this space have been revealed [2-9]. In Soviet times, within the unified virgin space, no fundamental difference in the structure of agrolandscapes, centralized organization of agriculture, its priorities and problems was revealed.

Methods

Materials of own long-term field research, literary and stock materials, state documents of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation were used. The systematic approach, methods of field geographic research, remote sensing methods, expert assessments and logical generalizations were applied.

Results and discussion

In the early 1990s, two fundamental innovations appeared in the virgin area. First, the state border of the independent states: Kazakhstan and Russia, actually ran along the entire virgin area. Second, the unified space was divided between the Russian Federation, which received about 16 million hectares of virgin areas (about 40%), and the Republic of Kazakhstan, which received about 25 million hectares (about 60%). Thirdly, both countries started deep economic transformations in agriculture with their own specifics in each country. The structural evolution of the virgin lands was influenced by the nature of land reforms: in the Russian Federation, the reform had a more pronounced social orientation, due to which the right to land was equally distributed among all rural residents; in Kazakhstan, long-term land leasing was spread. In both countries, the reforms were aimed at disbanding large state virgin agricultural enterprises, on the basis of which the entire virgin area was organized [10].

In the beginning, these changes did not cause a fundamental difference in the virgin space on both sides of the border: the inertia of the Soviet period, transparency of borders, large enterprises and, most importantly, on both sides of the border almost synchronously in the late 1990s there was a significant reduction in sown areas as a consequence of radical reforms. Without causing a fundamental difference on both sides of the border, these changes, by their radicality, actually reborn the virgin space into a new, post-target space, the specific characteristic of which was the processes of mass self-restoration of steppe ecosystems on the deposits, the study of which allowed to reveal a high self-restoration potential and the properties of aggressive infiltrators in the titular steppe species.

In general, the anthropogenic load on the steppe agro-landscapes of this area has significantly decreased, and trends of sustainable restoration of natural complexes have been noted. Nevertheless, the geo-ecological problems that emerged in Soviet times have been preserved and have changed into a new quality:

- 1) Flow regulation and water use of transboundary rivers, primarily the Ural River. Ural;
- 2) Insufficient coverage of steppes by the system of territorial nature protection;
- 3) The problem of restoration of steppe ecosystems to ecological fullness with reintroduction of wild steppe ungulates.
- 4) The problem of wetland conservation on migratory routes of migratory birds;

5) The problem of providing conditions for saiga migration.

While the saiga population in Kazakhstan and Russia remained at its historical maximum in the virgin area, in the post- virgin area saigas were on the verge of extinction until Kazakhstan took energetic measures to save them.

Since the XXI century, due to the specifics of reforms, landscape differences of the post-Celtic space in Russia and Kazakhstan began to appear on different sides of the border. The sequence of processes of sharp reduction of cultivated areas, self-restoration of steppes and plowing of secondary steppes on fallow lands turned out to be common, but in Kazakhstan each process had a larger scale character. At the same time, it should be noted that in the Russian part of the postcelestial space bioclimatic potential for grain farming decreases towards the border, but remains relatively high, while in the Kazakh part the best lands gravitate towards the border and bioclimatic potential decreases with distance from it up to physical unsuitability. Perhaps that is why the regularity of gravitation of the main areas of steppe self-restoration to the border was not revealed (although some areas of such gravitation were found), but we managed to reveal a curious phenomenon in the dynamics of territories on different sides of any borders, including state borders, which we describe as structural oscillation.

From the standpoint of steppe science, the essence of such oscillation is a single or multiple exchange of development trends between the territories adjacent to the border line from different sides. The exchanged tendencies are tendencies to development and dominance of either steppe titularity in the form of rapid self-recovery of steppe ecosystems, or fields in the form of mass plowing of fallow lands and secondary steppes.

The most large-scale example of oscillation was the Eurasian steppe area itself with the border along the Volga River. In 1934-1954, the western sector of steppes was the most plowed, where virgin placustrine steppes were preserved in horse farms and reserves. At the same time, horse farms occupied rather large areas and were the main habitat of the titular steppe biota. The eastern sector was relatively little affected by plowing, and steppe massifs were preserved on GZF, distant pastures, and virgin lands. The virgin megaproject made an exchange: after its completion, on the contrary, the placers of the eastern sector were more plowed than those of the western sector, and in general, steppe landscapes after the virgin project suffered more than in the western sector [11]. A new and more tragic for steppes exchange of states on different sides of the Volga occurred after the liquidation of horse farms and plowing of their territory. Again, and already finally, the western sector of the steppes was the most transformed.

A new example of oscillation is developing in Alexandrovo-Gai (RF) and Kaztalovsky (RK) districts along the state border and the Maly Uzen River. At the beginning of the development of the postcelestial space, the districts were close in specialization and intensity of steppe land use, but in recent years the Alexandrovo-Gai district as a result of the implementation of the relevant project has become a leader in meat cattle breeding with a corresponding increase in the number of livestock. Kaztalovsky district has become a leader in saiga resources as a result of strict saiga protection. Saiga has begun to migrate periodically, including to Alexandrovo-Gai district. The transboundary Volga-Ural saiga population has now exceeded 800,000 animals [11], several times higher than its late Soviet peak.

Another oscillation probably develops in the border strip of Pervomaisky district of Orenburg region, along the Chagan river between two protrusions of the Russian territory: the western one isolated by the river and the border is a fallow and secondary forested steppe with abundant streptot on the area of more than 10 thousand ha, the eastern one comparable in area was similar to the western one, but after the arrival of agricultural holding maximally plowed.

Fundamental and applied results obtained during the complex study of agrolandscape dynamics on both sides of the Russian-Kazakhstan (post-target) border were used in the processes of development of interstate transboundary cooperation between Kazakhstan and Russia, primarily for the development of joint documents on joint conservation and restoration of landscape-biological diversity of steppes and qualitative solution of the above-mentioned problems.

Kazakhstan and Russia, as the largest steppe powers in the world, which inherited the virgin lands of Eurasia, are responsible for the future fate of the steppes. It is on their territory that the self-restoring secondary steppes of the XXI century are concentrated, the outstanding landscape and biological diversity of the Eurasian steppes is represented, including the restored population of saiga antelope in Kazakhstan and a semi-wild population of Przewalski's horse reintroduced in Russia. The future fate of the virgin lands on both sides of the state border requires comprehensive development of cooperation between Russia and Kazakhstan in the areas of:

- 1) territorial protection of steppes (as transboundary natural systems),
- 2) innovative forms of prairie conservation,
- 3) promoting genetic exchange and supporting migration routes of rare and economically valuable steppe species,
- 4) neonomadism,
- 5) modern soil and resource-saving technologies of steppe farming,
- 6) promotion of steppe meat products and ecologically friendly farming to world markets,
- 7) prairie fire control,
- 8) control of populations of agricultural pests, including locusts.

The fundamental documents for the development of bilateral Russian-Kazakhstani cooperation, including in the field of environmental protection, are:

Declaration between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan on eternal friendship and alliance oriented to the XXI century, dated July 6, 1998.

Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Kazakhstan on cooperation in the field of environmental protection dated December 22, 2004.

Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Kazakhstan on interregional and cross-border cooperation, dated September 7, 2010.

We consider the following strategic state plans to be prerequisites for the success of further cooperation on the study, conservation and restoration of steppe ecosystems:

- Strategy of socio-economic development of the Russian Federation with low greenhouse gas emissions until 2050" (approved by the Russian Government Order No. 3052-r of 29.10.2021);

- Strategy for achieving carbon neutrality of the Republic of Kazakhstan until 2060 (approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from 2.02.2023 № 121);
- Climate Doctrine of the Russian Federation. (approved by Presidential Decree No. 812 of 26.10.2023);
- Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 (approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 15.02.2018 № 636);
- Saiga Conservation Strategy for the Russian Federation (approved by MNRE RF Order No. 30-r of 11.08.2021);
- provisions of the UN-Kazakhstan Framework for Cooperation for Sustainable Development for 2021-2025.

Separately, we note the Law on Pastures in the Republic of Kazakhstan (No. 47-VI ZRC of 20.02.2017), which regulates in detail the use of this type of land, and the rationing of maximum permissible load on pastures by the Ministry of Agriculture of Kazakhstan [13]. In the Russian Federation, the development and adoption of a similar law and regulations remains relevant, especially in the border steppe regions.

At the regional level, cooperation between the Orenburg Region of the Russian Federation and the Aktobe and West Kazakhstan Regions of the Republic of Kazakhstan is developing in the very center of the post-Celtic space. For example, there is an agreement between the Government of the Orenburg region of the Russian Federation and the Akimat of the West Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan on trade and economic, scientific and technical, cultural and humanitarian cooperation dated 28.05.2012. The Forum of Interregional Cooperation between Russia and Kazakhstan is regularly held, the 19th one was held on November 9, 2023; the International Economic Forum "Orenburg Region - the Heart of Eurasia" is regularly held, the 9th one was held in November 2019; the International Youth Forum "Eurasia Global" is regularly held, the last one was held in August 2023.

The specialized Institute of Steppe of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences in Orenburg, the Russian Geographical Society, including its Nature Protection Commission, the Kazakhstan Geographical Society, and university science in major cities of the post-ceiling space are engaged in research of the post-ceiling space.

The high urgency and acuteness of the problems of preservation and restoration of steppes in the postcelinic space attracted major international sponsors of nature conservation, which supported the research of Russian and Kazakh scientists aimed at identifying areas and massifs of steppes, development of the system of protected areas, including transboundary ones, and restoration of wild steppe ungulates. Large-scale international conservation projects have been implemented in the post-Celtic border areas, including those aimed at developing transboundary cooperation between Russia and Kazakhstan:

UNDP/MPR/GEF project "Improvement of PA management system and mechanisms in the steppe biome of Russia" 2010-2016. Orenburg region is one of the four pilot regions (from Russia);

UNDP/Government of Kazakhstan/GEF project "Conservation and Sustainable Management of Steppe Ecosystems" 2011-2016 (by Kazakhstan);

UNECE project "Study of transboundary rivers of Kazakhstan: Ural and Kigach Rivers" 2016-2017 (international with the involvement of experts from Kazakhstan and Russia).

The success was facilitated by the fact that the projects were implemented almost simultaneously on both sides of the border, which allowed for coordinated research and joint development of final documents. The projects identified preserved areas of virgin steppe ecosystems and nuclei of secondary steppe restoration in the Orenburg region of the Russian Federation and neighboring regions of the Republic of Kazakhstan. It was proposed to organize border and transboundary steppe protected areas on the most valuable ones. In the border areas of the Orenburg region the Nikolskaya steppe (202 ha, Sol-Iletsky district) and Akzharskaya steppe (14.7 thousand ha, Yasnensky district) were put on cadastral registration as natural monuments. It is impossible not to mention a unique specific feature of the creation of border protected areas in the Orenburg region - the realization of the principle of "steppe green conversion". The territories of the disbanded objects of the Ministry of Defense of the Russian Federation were introduced into the nature protection turnover: the above-mentioned Akzharskaya steppe and Orlovskaya steppe (16.5 thousand hectares, Belyaevsky district), on the basis of which in 2014 the 5th specialized area of the State Nature Protection Zone "Orenburgsky" "Preural steppe" for the reintroduction of Przewalski's horse was promptly created. With the support of the Russian and Kazakh steppe projects of the GEF, a number of the most promising arrays were selected for the creation of transboundary steppe PAs [14].

1. Chibendino-Troitsko-Khobdinsky for the conservation and restoration of zonal steppes on chestnut soils and calcareous steppes of the Urals, preservation of habitats of streptet, bustard, saiga (about 270 thousand ha). The array is located in the Troitskiy outcrop of Sol-Iletskiy district of Orenburg region and in the adjacent territories of Chingirlaus district of WKO and Khobdinskiy district of Aktobe region [14].

2. Aituarsko-Ebitinsky for preservation of zonal plakorny, uvalist and low-altitude steppes of the Southern Urals on southern chernozems (about 100 thousand ha). The array is located on the territory of Kuvandyksky (including the area of 6.7 thousand ha of the Aituar Steppe State Nature Reserve "Orenburgsky") and Gaisky districts of the Orenburg region of the Russian Federation and Kargalinsky district of the Aktobe region of the Republic of Kazakhstan (84 thousand ha in the Aktobe region, mainly the territory of the State Nature Reserve of local purpose "Ebita"). In the development of the Aytuario-Ebita massif in 2018. The Government of the Orenburg region established a border state nature reserve of regional significance "Guberlinskie Gory" (107 thousand hectares). From the RK side, the status of the "Ebita" nature reserve was strengthened [14].

3. Lake-steppe array for conservation and restoration of zonal and solonetz sod-grass steppes of Trans-Urals on chestnut soils, resources of marmot, roe deer, reed boar, saiga, streptet, conservation and restoration of wetlands and waterfowl (283 thousand ha, including 167 thousand ha in Svetlinsky district of Orenburg region of the Russian Federation, 116 thousand ha in Aitekebiy district of Aktobe region of the Republic of Kazakhstan). Aschisai steppe (7.2 thousand ha) and Svetlinsky biological reserve (8.4 thousand ha) were considered as potential nuclei. Large hunting investments were made in the territory of the Orenburg part of the Ozernosteppe massif, and a system of

hunting farms was organized, covering more than 90% of the territory of the district. Arable land has been halved, the main sown areas have biotechnical purpose and are concentrated along meridional flyways of geese. The marmot has again become a mass species and mastered practically all types of lands, including fallow lands. A unique population of Siberian roe deer with high trophy qualities is formed. From the perspective of steppe science, this form of hunting management can be considered as a form of diversification of steppe land use and a new form of steppe protected areas [14].

The Institute of Steppe of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences has justified the site of the Orenburg State Nature Reserve "Pre-Ural Steppe" in the Belyaevsky district of the Orenburg region, 40 km from the state border. This area, found by Orenburg steppe scientists back in the 1990s, was officially established in 2015 with the support of the Russian GEF Steppe Project, at the same time the Przewalski Horse Reintroduction Center was organized on its basis. To date, a number of imports of purebred Przewalski's horses from Europe have been made, the population has reached 100, and the population is already becoming a donor for the Przewalski's horse reintroduction project in the Khakassky Reserve. Reintroduction of Przewalski's horse to the border areas of the Republic of Kazakhstan from the Orenburg Reintroduction Center is quite possible in the future [14].

The GEF Kazakhstan Steppe Project was implemented according to three interrelated components: strengthening the system of protected areas with the most representative sites on an area of at least 500,000 hectares; developing mechanisms to ensure the conservation and restoration of steppe and semi-desert landscapes in the process of their rational use; and improving the institutional framework for steppe land use, including the use of resources of restored species. The project indicators were to increase the area of steppe protected areas by 2.3 times and the saiga population at least twice as much. Large-scale restoration of saiga populations was one of the key priorities of the Kazakhstan project and was subsequently implemented in Kazakhstan [14].

In 2012-2013, the Bokeyorda State Nature Reserve (343,000 ha) and the Aschiozek State Nature Reserve (315,000 ha) were designed in the border Kaztalovsky district of WKO (RK) and established in 2022. This has been one of the leading factors in the growth of the Volga-Ural saiga population, which has increased sixfold in the last few years and is now approaching one million saigas [12,15]. The growing Volga-Ural population has become the steppe miracle of Eurasia in the 21st century; it has exceeded the late Soviet maximum many times over and has begun to make seasonal migrations to the bordering Astrakhan, Volgograd, Saratov and Orenburg regions of the Russian Federation for calving and moulting.

The growth of the Volga-Urals saiga population, which has become transboundary and reached a population of one million, is an outstanding contribution of Kazakhstan to the restoration of the biosphere, which requires the development of Russian-Kazakh cooperation in steppe conservation, basic science, cross-border communication, tourism, and investment. The fate of the saiga has attracted the attention of the world's authoritative conservation organizations, and the species is becoming a global brand of wildlife conservation. World-class specialists in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, the Secretariat of the Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, IUCN, Frankfurt

Zoological Society, Oxford University, Saiga Conservation Alliance, Swedish Land Use University (SLU), Royal Society for the Protection of Birds (RSPB) work on saigas. The need to allow, and therefore rationally organize, the regulation of saiga numbers is encouraging, as the CIC Wildlife has traditionally supported the ideals of sustainable hunting and ethical hunting as mechanisms for wildlife conservation and the restoration of game fauna resources [16].

As part of the development of an action plan for the implementation of the Saiga Conservation Strategy in the Russian Federation, we have studied the main problems associated with the integration of the growing transboundary Volga-Ural population into the modern agro-landscapes of the border areas of Russia and Kazakhstan, and made a number of proposals. Comprehensive research on transboundary migratory saiga populations continues jointly under a cooperation agreement between the M. Utemisov University of West Kazakhstan (M. Utemisov University) and the University of Kazakhstan (M. Utemisov University). As part of the development of scientific and conservation research on transboundary migratory saiga populations, comprehensive research is continuing jointly within the framework of a cooperation agreement between M. Utemisov West Kazakhstan University (Uralsk, Kazakhstan) and the Institute of Steppe of the Ural RAS (Orenburg, Russia). As part of the development of scientific and conservation transboundary cooperation, a scientific semi-station Aralsor was organized in 2023 on the basis of the unique sor and salt lake Aralsor, located in the core of the core area of the Volga-Ural saiga population. A number of expeditions were carried out on the basis of the semi-station, which allowed us to update information on saiga behavior, ecology, and landscape preferences in the current climatic and anthropogenic conditions of the Russian-Kazakh border area, and to develop a number of proposals for the integration of saigas into modern agro-landscapes.

The studies under the Ural-Kigach project were conducted jointly by national experts of the RK on the Ural River, experts of the Department of Geoecology and the Institute of Steppe of the Ural RAS of the Orenburg Scientific Center of the Ural RAS. The task of the project was to determine the causes of the Ural River water availability decrease with determination of the significance of climatic and anthropogenic factors. To solve this problem, the impact of economic activity on the tributaries of the Ural River was studied, and the dynamics of steppe agro-landscapes and the general ecological state of the Ural River tributaries catchments were assessed. The research was aimed at identifying the dynamics of floodplain ecosystems of small rivers and steppe agro-landscapes, the main agro-ecological risks and problems; to develop proposals for their minimization and elimination.

Based on the results of the studies, a draft Strategy for the Protection and Use of Water Resources in the Ural River Basin was developed. The strategy envisages improvement of water resources supply to the population and economic sectors on the basis of a comprehensive (integrated) approach to water bodies use and protection management, based on objective resource and environmental constraints, taking into account all available surface and groundwater resources, priority of drinking and domestic water supply to the population, openness and involvement of local governments, basin councils, water users associations and other public organizations. It is recognized that coordinated development of economic sectors is necessary on the

basis of taking into account water-resource limitations and permissible environmental load on water bodies. The schemes of integrated use and protection of water bodies of both the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan are recognized as the main instrument of integrated water resources use.

It is recognized necessary to improve the tools of state regulation of transboundary water bodies use and protection; to update the Schemes of integrated use and protection of water resources of the Ural River, norms of permissible impact on waters, as well as to modernize the existing rules of reservoirs use taking into account the balance of available resources and users' needs.

Conclusion

The above results of cross-border studies and generalizations allow us to note the following joint achievements, topical problems and prospects for cooperation.

Accomplishments:

1. A solid institutional basis has been created for the development of comprehensive transboundary cooperation, including in the sphere of land use, protection of landscape and biological diversity, and water use.

2. Kazakhstan has been and remains Russia's partner in solving both common cross-border problems and the problems of sustainable development of Civilization.

3. In the context of current global challenges, Russia's cooperation priorities are shifting towards its eastern and southern neighbors.

4. Integrated long-term landscape and water studies have created a fundamental and scientific basis for fruitful cooperation in equitable distribution of transboundary resources and achieving sustainability of transboundary natural and anthropogenic systems.

5. Transboundary territorial protection of landscape-biological diversity of steppes is developed on the scientific basis built as a result of joint research.

6. A center for the reintroduction of Przewalski's horse has been established in the border region of Belyaevsky, becoming a donor animal with the potential for international donation.

7. The Republic of Kazakhstan has achieved impressive success in restoring saiga populations, especially the transboundary Volga-Ural population.

8. In 2021, the Przewalski's horse was included in the Red Book of the Republic of Kazakhstan, and at the national level it was recognized as a "Dzungarian miracle". The project of reintroduction of the species has been activated, and "Altyn dala", "Altyn-Emel", "Charyn", "Kolsai kolderi", and Naurzum reserve are recognized as promising areas.

Challenges:

1. Due to fluctuations in world grain prices and the implementation of a number of national projects to support grain farming in Russia and Kazakhstan, plowing of fallow lands, including those developed into secondary steppes, and the last areas of virgin lands has intensified.

2. Organization of transboundary steppe protected areas is not completed, there is a great potential for development.

3. The transboundary Volga-Ural saiga population faces a number of agro-ecological problems, especially during spring migrations to the border agricultural areas of the Saratov and Volgograd regions of the Russian Federation.

4. An action plan for the implementation of the Russian Saiga Conservation Strategy is under development.

5. The mass migration of saigas in 2022 and 2023 to the border areas of the Russian Federation showed that while Russia has fundamentally increased criminal penalties against saigas for the extraction and trafficking of derivatives, the institutional framework for the conservation of saiga habitats outside protected areas, especially the maternity fields of migratory populations, is clearly insufficient. As a challenge for migratory transboundary populations, one can single out the actual implementation of the Tselina-2 project on plowing of deposits and the project to increase the export potential of mutton.

Perspectives:

1. The authors have helped to establish the scientific basis and institutional prerequisites for joint actions to adapt migratory saiga populations to modern steppe agro-landscapes in border areas.

2. In the near future, the Altyn-Dala State Nature Reserve (400 thousand hectares) located in the Kostanay region bordering the Russian Federation will become one of the world's largest centers for the restoration of wild steppe ungulates of Eurasia: saiga, kulan, Przewalski's horse after the reintroduction of Przewalski's horse (2025-2026). In the future, Altyn-Dala and the Orenburgsky GPZ will be able to support inter-population exchange of animals.

3. The potential remains for organizing a network of transboundary steppe protected areas along the state border, including innovative forms for the conservation of migratory ungulate populations.

In conclusion, we note that according to the results of our research in recent years, the modern post-target space is confidently transforming into an agro-export space - an analog of virgin land at a new technological and climatic stage with an export orientation in the face of new challenges. We have developed a theory and assessed the potential for the development of this space into a compromise space according to the principle of optimum of agriculture, animal husbandry and revival of the steppe sacred to the peoples of Russia and Kazakhstan. We believe that the border areas of Russia and Kazakhstan are best suited for pilot projects of such development.

Conclusions:

1. In the RK and in the RF at the turn of the millennium, the largest in history fallow pool on the common post-celestial space appeared. The main biospheric function of this unique phenomenon is that hundreds of millions of tons of carbon dioxide were deposited. According to Kazakh and Spanish researchers, Kazakh plowed virgin lands on an area of about 30 million hectares in 30 years (from 1960s to 1980s) emitted about 1 billion tons of carbon dioxide into the atmosphere, and in 20 years (from 1998 to 2018) at least 12 million hectares (according to expert estimates) of deposits on both sides of the border deposited about 250 million tons of carbon dioxide [17, 18, 19, 20].

2. At the beginning of the XXI century joint contribution of Russia and Kazakhstan to the recovery of endangered titular steppe ungulates. In the Russian

Federation, the Przewalski's horse was reintroduced in the border Belyaevsky district of the Orenburg region, and its population exceeded 100 animals. In the Republic of Kazakhstan, by 2020, there was a unique recovery of endangered saiga resources, which exceeded historical maximums.

3. Despite active plowing of fallow lands and secondary steppes, in the post-Celina space in the Republic of Kazakhstan, especially in Western Kazakhstan, and in the Russian Federation, especially in the Orenburg region and Altai Krai, there are still massifs of secondary steppes - nuclei of self-recovery of steppe ecosystems deserving high international evaluation as providers of global ecosystem services, especially carbon storage.

4. In terms of preserving and restoring steppe ecosystems that were most damaged during the virgin campaign, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation have jointly achieved successes of global significance in steppe restoration worthy of high praise from the international conservation community during the course of gaining independence and implementing economic reforms. Great efforts have been made to develop international cooperation in the study, conservation and restoration of steppe ecosystems in Eurasia. At the same time, under the conditions of modern climatic, economic, geopolitical and other challenges, it is necessary to develop and expand international cooperation on steppe issues with the participation of all interested countries, major conservation funds and other organizations.

Acknowledgments and funding. The study was performed in the framework of research subject No.AAAA-A21-121011190016-1 of the Institute of Steppe Ural Branch of the Russian Academy of Sciences.

REFERENCES

[1] Chibilev, A., Levykin, S. (2013). Virgin Lands Divided by an Ocean: The Fate of Grasslands in the Northern Hemisphere. Translated by David Moon // *Nova Acta Leopoldina* NF 114, 390, 91-103.

[2] Levykin, S.V., Chibilev, A.A., Gulyanov, Yu.A., Silantjeva, M.M., Kazachkov, G.V., Yakovlev, I.G. (2019). Environmental and landscape significance of steppe megaprojects. *Ukrainian Journal of Ecology*, no. 9(3), 371–375.

[3] Levykin, S.V. (1994). Ecological and socio-economic consequences of the development of virgin lands in the Orenburg region in 1954-1962. *Geography, economics and ecology of the Orenburg region. Collection dedicated to the 250th anniversary of the Orenburg province. Orenburg: Yuzhny Ural Publishing House*, 88–92.

[4] Levykin, S.V. (1999). The loss of the zonal steppes of Northern Eurasia is a sad result of the outgoing century. *Strategy for nature management and biodiversity conservation in the 21st century: Material of the All-Russian scientific. youth conf. - Orenburg: Institute of the Steppe of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, publishing house of OSU*, 61–62.

[5] Levykin, S.V., Kazachkov, G.V. (2009). To the adjustment of the agricultural paradigm of virgin land campaigns. *Issues of steppe science*. Issue 7, 64–71.

[6] Levykin, S.V., Kazachkov, G.V., Yakovlev, I.G., Grudin, D.A. (2014). Landscape-forming role of Lessing's feather grass in the process of formation of secondary steppes of the Trans-Volga-Ural region. *Izvestia of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*. T. 16. No. 1(4), 1092–1095.

[7] Levykin, S.V. Kazachkov, G.V. Chibilyova, V.P. (2015). The modern paradigm of virgin lands: plowing up new steppes or agro-revival of the Non-Black Earth region? Assessment from the standpoint of a constructive model of the steppe // *Regional Environmental Issues*, No. 2, 170–177.

[8] Levykin, S.V. Kazachkov, G.V. Chibilyova, V.P. (2015). The modern paradigm of virgin lands: plowing up new steppes or agro-revival of the Non-Black Earth region? Biospheric significance and prospects. *Regional Environmental Issues*, 3, 228–233.

[9] Levykin, S.V., Penzeva, S.V. (2004). The specifics of professional responsibility in assessing the geocological consequences of virgin lands. *Proceedings of the Orenburg State Agrarian University*, 4, 116–118.

[10] Turgumbayev, A.A., Levykin, S.V., Kazachkov, G.V., Yakovlev, I.G. (2024). Consequences of the virgin land megaproject: a virgin land space and its development. *Geography and water resources*. 2024. No. 1. Pp. 41-50 <https://doi.org/10.55764/2957-9856/2024-1-41-50.6>

[11] Chibilev, A.A. (1992). *Ecological optimization of steppe landscapes*. Sverdlovsk: Institute of Ecology of Plants and Animals, 170.

[12] Ministry: the number of saigas in Kazakhstan has exceeded 800,000. // Radio Azattyk, RFE/RL, Inc. 2019. URL: <https://rus.azattyq.org/a/31278093.html> Last accessed: 03/06/2023.

[13] On approval of the maximum permissible load on the total area of pastures. Order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2015 No. 3-3/332. [14] Levykin, S.V., Kazachkov, G.V., Yakovlev, I.G., Grudin, D.A. (2014). On the problems of territorial protection in the transboundary space of Russia and Kazakhstan. // *Progress in the formation and functioning of a network of specially protected natural areas and the study of biological diversity. Materials of the international scientific and practical conference held on February 26-27, 2014 in Kostanay*. – Kostanay, Kostanay State Pedagogical Institute, 29-34.

[15] *Environmental protection in the Republic of Kazakhstan 2015-2019 (Statistical compendium in Kazakh and Russian)* / Ch. ed. N.S. Aidapkelov. Nur-Sultan: Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, Bureau of National Statistics. 2020. 253 p.

[16] The 80th Anniversary of CIC // The International Council for Game and Wildlife Conservation URL:<https://web.archive.org/web/20131213121642/http://cic-sustainable-hunting-worldwide.org/history.html>.

[17] Akhanov, Zh. U., Sokolenko, E. A. (1990). Agroecological potential of northern Kazakhstan // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. 4, 48 – 58.

[18] Kurganova, I.N., Lopez de Gerenyu, V.O., Zhiengaliev, A.T. (2019.) Carbon budget of Russian steppe ecosystems. *Reports of the Academy of Sciences*. T.485. 6. 732–735.

[19] Levykin, S.V., Kazachkov, G.V. (2022). Towards a comparison of the carbon sequestration potentials of steppe and forest ecosystems in light of the response to the climate challenge. *Treshnikov readings - 2022: Modern picture of the world and technologies of geographical education: all-Russian materials. scientific-practical conf. with international part. (April 14-15, 2022, Ulyanovsk)* / ed. I.N. Timoshina, E.Yu. Anisimova, E.A. Artemyeva and others. Ulyanovsk: Federal State Budgetary Educational

Institution of Higher Education “UISPU im. I.N. Ulyanova”, 2022. P.44-47. DOI: 10.33065/978-5-907216-88-4-2022-44-47.

[20] Levykin, S.V., Kazachkov, G.V. (2022). Steppes for the Russian national low-carbon development strategy. *Treshnikov readings - 2022: Modern picture of the world and technologies of geographical education: all-Russian materials. scientific-practical conf. with international part. (April 14-15, 2022, Ulyanovsk) / ed. I.N. Timoshina, E.Yu. Anisimova, E.A. Artemyeva and others. Ulyanovsk: Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “UISPU im. I.N. Ulyanova”, P.48-51. DOI: 10.33065/978-5-907216-88-4-2022-48-51.*

**Тургумбаев А.А.*, Левыкин С.В., Казачков Г.В., Яковлев И.Г.
ЕДІЛАЛДЫ-ОРАЛ ДАЛА АЙМАҒЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА
ТАБИҒАТТЫ ПАЙДАЛАНУ МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК
САЛАСЫНДАҒЫ ҚР ЖӘНЕ РФ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН КЕЛЕШЕГІН
ТАЛДАУ**

Аңдатпа. Еділалды-Орал дала аймағының шегінде тыңнан кейінгі аумақта далаларды сақтау және қалпына келтіру бойынша трансшекаралық Қазақстан-Ресей ынтымақтастығын дамытудың объективті алғышарттары мен негіздері қарастырылды. Табиғи біртұтас тыңнан кейінгі кеңістіктің болашақ тағдыры үшін ынтымақтастықты дамытудың іргелі болып табылатын салалар атап өтіледі. Жаһандық халықаралық қорлар қолдаған жобаларды жүзеге асыру мысалдары ресейлік және қазақстандық тараптың негізгі жетістіктері баяндалады. Ағымдағы мәселелер мен ынтымақтастықтың келешегі атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: қазақстандық-ресейлік ынтымақтастық; трансшекаралық ынтымақтастық; тыңнан кейінгі кеңістік; даланы қалпына келтіру; қайта пайдаланған дала.

**Тургумбаев А.А. *, Левыкин С.В., Казачков Г.В., Яковлев И.Г.
АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ПРОБЛЕМ И ПЕРСПЕКТИВЫ
ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РФ И РК В СФЕРЕ
ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА
ПРИМЕРЕ ЗАВОЛЖСКО-УРАЛЬСКОГО СТЕПНОГО РЕГИОНА**

Аннотация. Рассмотрены объективные предпосылки и основания для развития трансграничного казахстанско-российского сотрудничества по сохранению и восстановлению степей на постцелинном пространстве в пределах Заволжско-Уральского региона. Отмечены сферы, развитие сотрудничества в которых принципиально для дальнейшей судьбы единого в природном отношении постцелинного пространства. На примерах реализации проектов поддержанных глобальными международными фондами показаны основные достижения с российской и казахстанской сторон. Отмечены актуальные проблемы и перспективы сотрудничества.

Ключевые слова: казахстанско-российское сотрудничество; трансграничное сотрудничество; постцелинное пространство; восстановление степей; вторичные степи.

УДК 551.76
МРНТИ 38.01.11
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).53

¹Якупова Д. Б.*, ²Ахмеденов К.М., ³Курманиязова А. А.
^{1,2,3}Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан
*Автор-корреспондент: yakupova_j@mail.ru, kazhmurat78@mail.ru

E-mail: yakupova_j@mail.ru, kazhmurat78@mail.ru

ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОБДИНСКОГО РАЙОНА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье описаны геологическая структура меловых массивов и меловые отложения балки Акбулак Кобдинского района Актюбинской области Республики Казахстан. Материалом для работы послужили наблюдения и находки, произведенные в июле 2023 года. Материалы были изучены с использованием опыта и методик, применяемых в классической геологии и палеонтологии. Важной особенностью строения является обнажение мезозойских отложений. Геоморфологически балка Акбулак относится к Подуральскому плато, которая сложена в основном верхнемеловыми отложениями, залегающими почти горизонтально. В ландшафтной структуре плато выделяются свои особенности. Меловые отложения представлены песками, песчаниками, алевролитами, алевролитами и глинами с прослоями доломитов и мергелей. Были найдены остатки беспозвоночной ископаемой фауны, такие как аммониты *Dimorphoplites niobe*, морские ежи *Phymosoma circinatum* (Lamarek, 1816), головоногие моллюски *Belemnellocaux*, *Belemnitella lanceolata* Schloth, *Belemnitella americana* Mort.

Ключевые слова: Акбулак; балка; выходы; массив; плато; рельеф; структура; Кобдинский район.

Территория Кобдинского района представляет собой обширную равнину. В юго-западной части находится гора Акштатау, состоящая из известняка и глинистого сланца и обладающая абсолютной высотой 245м. В южной части расположена гора Абди высотой 304м. Высшей точкой района является безымянная гора высотой 324м, расположенная к юго-западу от села Кумсай. По территории района протекают реки Большая Хобда (Улькен-Кобда), Малая Хобда (Киши-Кобда), Каракобда, Терисаккан, Караганды, Батпакты, Киил [1].

В июле 2023 года в ходе экспедиции авторами был исследован меловой массив Акбулак (рис.1). Геоморфологически балка Акбулак относится к Подуральскому плато.

В работе Ямалова Я. М. и др. [2] эта местность описана как меловые горы в 16 км северо-восточнее с. Жанталап, где акцент указывался на растительность меловых обнажений.

В геоморфологическом отношении структура исследованных меловых массивов состоит из обнажений крутых склонов с выходами на поверхность плотных слоев мела, подвижных обнажений (осыпей на склонах молодых оврагов, рывтин и имели размер 10×10 м, реже описания выполнялись в естественных границах фитоценоза.

Меловой массив Акбулак представляет собой систему дробно расчлененных крутосклонных меловых гряд и холмов (рис.2), разделенных плоскодонными, зигзагообразными в плане сухими долинами, часто лишенными выраженного тальвега. Эрозионные части склонов сложены скальным мелом, ниже переходящим в рухляковые и крупнообломочные осыпи; при склонах выражены педименты и делювиальные шлейфы, конуса выноса из внутренних долин массива. Практически на всей территории массива почвы сформированы на меловом субстрате.

Еще А.А. Чибилев (1987) описывал, что: «в верховьях реки Утвы, на самой границе Уральской и Оренбургской областей, расположен интересный меловой массив Алмастау. Он состоит из цепи невысоких гряд, вытянувшихся в широтном направлении. У подножья самой северной гряды особенно живописна балка Акбулак» [3].

Рис. 1 - Карта Кобдинского района, район исследований отмечен звездочкой [4]

Подураальское (Предураальское [5], Эмбинское [6]) плато – горное плато в западной части Казахстана, расположенное к западу от Муголжар и Южного Урала.

Располагается преимущественно в Актюбинской области Казахстана [7], частично заходя на территорию Западно-Казахстанской области, а также Оренбургской области России [8].

Представляет собой пологоувалистую равнину с абсолютными высотами от 100м на юго-востоке до 450м на юго-западе. Территория расчленена густой и глубокой эрозионной сетью, сочетающейся состанцовыми столовыми формами рельефа [9].

По А. Л. Яншину [10], эта равнина имеет пологий уклон к югу, снижаясь от 150–175 м (над уровнем моря) на севере до 75-100м на юге. Равнина однообразна, иногда нарушается одиночными столовыми останцами или группами останцов (Баймурат, Каражар, Донгызтау и др.) Относительная высота равнины несколько десятков метров.

Возвышенность Общего Сырта находится западнее Подуральского плато на левом берегу р. Жайык (выше г. Уральска) и далее к западу (в бассейне р. Деркул) входит в пределы Казахстана только небольшой своей частью. Возвышенность имеет сильно пересеченный рельеф: над ее сглаженной поверхностью в некоторых местах возвышаются останцовые вершины (шиханы); склоны глубоко врезанных долин имеют сложный, террасированный рельеф и сильно расчленены крутосклонными оврагами и балками.

Рис. 2 - Балка Акбулак Кобдинского района Актюбинской области
(Фото К. М. Ахмеденова)

Рельеф характеризуется высокой степенью ярусности [11].

Согласно А. А. Чибилеву [3], в пределах плато находятся почти весь бассейн левобережных притоков Урала- Уртабурти, Илека с Большой Хобдой и Утвы, а также верховья и средние течения рек Эмбы, Сагиза, Уила, Калдыгайты, Булдырты, Оленти.

В плане Подуральское плато имеет вид трапеции с вершинами у г. Уральск и Актюбинска на севере и границей по реке Эмбе на юге. Высота плато на

междуречьях постепенно увеличивается от 200 м на западе до 350–400 м на востоке.

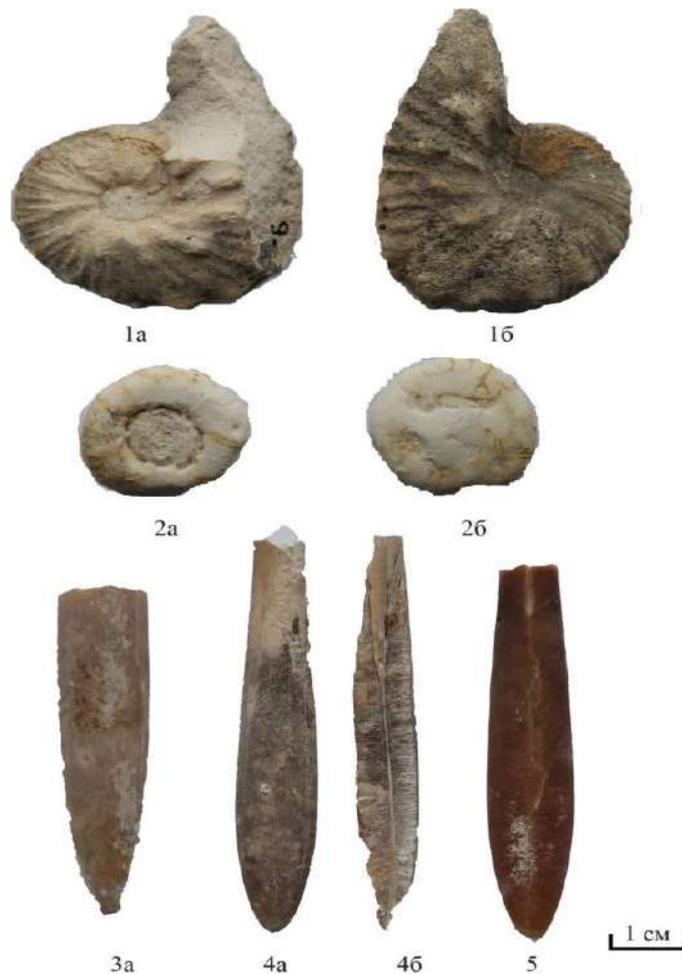

Рис.3 - Остатки беспозвоночных ископаемых балки Акбулак

Фиг.1 – *Dimorphoplites niobe*; 1а – вид с брюшной стороны; 1б – вид со спинной стороны;

фиг.2 – *Rhynchosoma circinatum* (Lamarek, 1816); 2а – вид с брюшной стороны; 2б – вид со спинной стороны; фиг.3а – *Belemnellocamax*; фиг.4 – *Belemnitella lanceolata* Schloth; 4а - вид со спинной стороны; 4б – при расколе в спинно-брюшном направлении; фиг.5 – *Belemnitella americana* Mort.

Широкие долины главных рек расчлениают плато на отдельные блоки. Некоторые участки междуречий заметно приподняты и образуют обособленные массивы. Таковы, например, вершины Байсары 316 метров над уровнем моря, Актолагай 251 метр над уровнем моря, гора Иманкара 234 метра над уровнем

моря на правобережье Эмбы. Вершины Актолагай и Иманкара отстоят всего на 120–150 км от Каспийского моря.

Ближе к Уралу и Мугоджарам расчлененность плато уменьшается. В южной половине в понижениях рельефа лежат многочисленные впадины (3–10 км в поперечнике), на дне которых расположены озера.

Подуральское плато сложено в основном верхнемеловыми отложениями, залегающими почти горизонтально. В ландшафтной структуре плато можно выделить четыре особенности.

Первая — это повсеместное распространение меловых гор, холмов, полей с сопутствующими им формами рельефа и урочищами. Вторая - наличие возвышающихся над платообразной поверхностью останцов столового рельефа с выходами третичных песчаников, прикрытых сверху из железистого песчаника.

Третья - развитие и ландшафтообразующее воздействие соляной тектоники, явления, связанного с присутствием на глубине отложений соли мощностью от нескольких сот метров до 1–2 км.

Относительно более легкие соли всплывают наверх, образуя соляные подушки, купола или целые валы. Соляные ядра куполов могут выходить на дневную поверхность или оставаться скрытыми под вышележащими породами.

Плато приурочено к юго-восточному краю Восточно-Европейской равнины. Докембрийский фундамент покрыт в основном меловыми и палеогеновыми отложениями [12].

Как отмечают П.И. Жернаков и М.В. Проничева (1972), среди отложений преобладают песчаники и глины, образующие пологие короткие складки. По территории во множестве разбросаны элементы соляной тектоники. В северной части плато широко распространены галечники юрского периода [11].

Меловые отложения имеют широкое распространение на изучаемой территории.

На территории района нижний отдел мела представлен всеми его ярусами и представлен песками, песчаниками, алевритами, алевролитами и глинами с прослоями доломитов и мергелей.

Альбские отложения литологически выражены глинами, алевритами, алевролитами, песками и песчаниками. Основная часть разреза нижнего подъяруса сложена глинами с тонкими прослоями других пород. Мощность осадков нижнего альба достигает 90 м. Средний подъярус литологически сложен глинами с прослоями алевролитов, песков и песчаников общей мощностью 90 м. Верхний подъярус представлен мощной толщей рыхлых песков (мощность 400–450 м) с пачками глин, мощность которых в среднем составляет 10–15 м. К этим породам приурочены прослой алевролитов и песчаников. Их этих отложений были найдены остатки *Dimorphoplites niobe* (рис.3, фиг. 1а, 1 б).

В разрезе верхнемеловых отложений выделяется сеноманский ярус. Из сеноманских отложений были обнаружены морские ежи *Phymosoma circinatum* (Lamarek, 1816) (рис.3, 2а, 2б).

Согласно Н.А. Калинину [13], туронский и коньякский ярусы на исследуемой площади трудно отделимы друг от друга ввиду литологического однообразия слагающих пород и редких находок остатков руководящих видов

беспозвоночных. По фауне ископаемых моллюсков и фораминифер эти образования здесь делятся на две части: нижнюю и верхнюю. Породы нижней части содержат руководящие формы пелеципод (*Inoceramus labiatus* Schloth.) нижнего турона и характерный комплекс фораминифер. Для образований верхней части характерен *Inoceramus lamarcki* Park, (нижние слои) и комплекс туронских и коньякских фораминифер (верхние слои). В верхних горизонтах этих осадков сопредельных площадей Урало-Эмбенской солянокупольной области (г. Актюбе у устья р. Утвы) обнаружена руководящая форма коньяка – *Inoceramus involutus* Sow. Основная часть этого стратиграфического комплекса представлена мергелями и мелом.

Сантонский ярус на описываемой площади повсеместно делится на два подъяруса: нижний и верхний. Нижний подъярус сантона характеризуется комплексом фауны *Inoceramus cardisoides* Goldf., верхний – *Oxutoma tenuicostata* Roen. По ископаемым фораминиферам в верхнем подъярусе повсеместно выделяются два горизонта: нижний со *Stensioina exculpta* Renss, *Anomalina stelligera* Marie, верхний с *Ataxophragmium orbignyajormis* Mjat1 и *Belemnellocamax* (рис.3, фиг.3а).

Кампанский ярус распространен повсеместно. Эти образования, представлены чередующимися слоями белого мела и мергелей.

Маастрихтский ярус, сложенный осадками белого мела и мергелями, повсеместно делится на два подъяруса: нижний с *Belemnitella langei* Schatskyn верхний с *Belemnitella lanceolata* Schloth (рис.3, фиг. 4а, 4б) и *Belemnitella americana* Mort. (рис.3, фиг.5).

В верхнем подъярусе выделяются две зоны: нижняя *Belemnitella lanceolata* и верхняя – *B. americana*. Мощность маастрихтского яруса составляет до 280 м [13].

Проведено геологическое описание территории балки Акбулак Кобдинского района Актюбинской области, представляющего значительный интерес с точки зрения стратиграфии и тектоники.

Меловые отложения охватывают весь периметр балки Акбулак и включают в себя все ярусы мелового периода.

Были найдены остатки беспозвоночной ископаемой фауны, такие как аммониты *Dimorphoplites niobe*, морские ежи *Phymosoma circinatum* (Lamarek, 1816), головоногие моллюски *Belemnellocamax*, *Belemnitella lanceolata* Schloth, *Belemnitella americana* Mort.

Исследования были профинансированы Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № АР 19177208 «Изучение биоразнообразия ископаемых морских рептилий в Западном Казахстане»).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Кобдинский район // Казахстан. Национальная энциклопедия. – Алматы: Қазақэнциклопедиясы, 2005. – Т. III.

[2] Голованов Я. М., Ямалов С.М., Лебедева М. В., Королюк А.Ю., Абрамова Л. М., Дулепова Н. А. Растительность меловых обнажений Подуральского плато и сопредельных территорий // Растительность России. СПб., 2021. № 40. С. 3–42.

- [3] Чибилев А.А. Река Урал. Ленинград. Гидрометеиздат. – 1987. – С.104-105.
- [4] <https://www.google.com/maps/place/>
- [5] Прикаспийская низменность / Гвоздецкий Н. А. // Плата Проб. – М.: Советская энциклопедия, 1975. (Большая советская энциклопедия: в 30 т./ гл. ред. А. М. Прохоров; 1969-1978, т. 20).
- [6] Шушарина Л. М., Сулейменова Г. Т., Мусралинова Г. Т. Режим гололедных явлений в Западном Казахстане // Молодой ученый: журнал. – Казань, 2019. – № 46 (284). – С. 61–68.
- [7] Сафронова И. Н. Среднемасштабная карта растительности степной части Подуральского плато (Актюбинская обл.) // Геоботаническое картографирование: ежегодник. – СПб., 1979. – С. 21–31.
- [8] Пензева С. В., Петрищев В. П. Морфологическая типизация ландшафтов Оренбургского Подуралья // Поволжский экологический журнал. – Саратов, 2008. – № 4. – С. 325–333.
- [9] Чукалина О. Н. К флоре солянокупольных поднятий отрогов Подуральского плато в пределах Западно-Казахстанской области // Вопросы степеведения: журнал. – Оренбург, 2011. – С. 166–169.
- [10] Геология СССР / М-во геол. СССР, М-во геол. Казах. ССР. - М.: Недра. - 26 см. Т. 21: Западный Казахстан, ч. 1: Геологическое описание, кн. 2 / отв. ред. А. Л. Яншин. – 1970. – 341 с.
- [11] Жернаков П. И., Проничева М. В. Мезозойская поверхность выравнивания Подуральского плато // Геоморфология: журнал. – М., 1972. – С. 70–76.
- [12] Чукалина О. Н. К флоре солянокупольных поднятий отрогов Подуральского плато в пределах Западно-Казахстанской области // Вопросы степеведения: журнал. – Оренбург, 2011. – С. 166–169.
- [13] Калинин Н.А. Основные черты геологического строения и нефтегазоносность Западного Казахстана. Труды ВНИГРИ, М., вып.213, Л., Гостоптехиздат, 1963, 275 с.

REFERENCES

- [1] Kobdinskiy rayon [*Kobdinsky district*]/Kazakhstan. National Encyclopedia. Almaty: Kazakh Encyclopediasy, 2005. – Vol. III.
- [2] Golovanov Ya. M., Yamalov S.M., Lebedeva M. V., Korolyuk A.Yu., Abramova L. M., Dulepova N. A.(2021) Rastitelnost melovykh obnazheniy Poduralskogo plato i sopredelnykh territoriy [*Vegetation of the Cretaceous outcrops of the Podural Plateau and adjacent territories*]/Vegetation of Russia. № 40.pp. 3–42.[in Russian].
- [3] Chibilev A.A. (1987) Reka Ural. Leningrad. Gidrometeoizdat. [*Ural River. Leningrad. Gidrometeoizdat.*]. pp.104-105. [in Russian].
- [4] <https://www.google.com/maps/place/>
- [5] Gvozdetskiy N. A. (1975) Prikaspiyskaya nizmennost [Caspian lowland]. (Great Soviet Encyclopedia: in 30 volumes / chief editor A. M. Prokhorov; 1969-1978, vol. 20).

- [6] Shusharina L. M., Suleymenova G. T., Musralinova G. T. (2019) Rezhim gololednykh yavleniy v Zapadnom Kazakhstane [*Regime of ice phenomena in Western Kazakhstan*]/ Young scientist: magazine. № 46 (284).pp. 61–68. [in Russian].
- [7] Safronova I. N. (1979) Srednemasshtabnaya karta rastitelnosti stepnoy chasti Podural'skogo plato (Akt'yubinskaya obl.) [*Medium-scale map of vegetation of the steppe part of the Podural Plateau (Aktobe region)*]/ Geobotanical mapping: a yearbook. pp.21–31. [in Russian].
- [8] Penzeva S. V., Petrishchev V. P. (2008) Morfologicheskaya tipizatsiya landshaftov Orenburgskogo Podural'ya [*Morphological typification of landscapes of the Orenburg Sub-Urals*]/Volga Ecological Journal. № 4. pp. 325–333. [in Russian].
- [9] Chukalina O. N. (2011) K flore solyanokupolnykh podnyatiy otrogov Podural'skogo plato v predelakh Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [*To the flora of the salt-dome uplifts of the spurs of the Podural Plateau within the West Kazakhstan region*]/Questions of steppe studies: journal. pp. 166–169. [in Russian].
- [10] Yanshin A. L. (1970) Geologiya SSSR [*Geology of the USSR*]/ M-vo geol. USSR, M-vo geol. Kazakh. SSR. p. 341. [in Russian].
- [11] Zhernakov P. I., Pronicheva M. V. (1972) Mezozoyskaya poverkhnost vyvavnivaniya Podural'skogo plato [*Mesozoic surface of the Podural plateau*]/ Geomorphology: journal. pp. 70–76. [in Russian].
- [12] Chukalina O. N. (2011) K flore solyanokupolnykh podnyatiy otrogov Podural'skogo plato v predelakh Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [*To the flora of the salt-dome uplifts of the spurs of the Podural Plateau within the West Kazakhstan region*]/Questions of steppe studies: journal. pp.166–169. [in Russian].
- [13] Kalinin N.A. (1963) Osnovnye cherty geologicheskogo stroeniya i neftegazonosnost Zapadnogo Kazakhstana. Trudy VNIGRI [*Main features of the geological structure and oil and gas potential of Western Kazakhstan. Proceedings of VNIGRI*]. № 213. p.275. [in Russian].

Якупова Д. Б., Ахмеденов Қ.М., Құрманязова А.А.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ҚОБДА
АУДАНЫНЫҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Ақбұлақ сайының бор массивтері мен бор шөгінділерінің геологиялық құрылымы сипатталған. Жұмыстың материалы 2023 жылдың шілдесінде жасалған бақылаулар мен олжалар болды. Материалдар классикалық геология мен палеонтологияда қолданылатын тәжірибе мен әдістемелерді пайдалана отырып зерттелді. Құрылымның маңызды ерекшелігі мезозой шөгінділерінің экспозициясы болып табылады. Геоморфологиялық жағынан Ақбұлақ сайы негізінен көлденең дерлік жатқан жоғарғы бор шөгінділерінен құралған Орал алды үстіртке жатады. Үстірттің ландшафттық құрылымының өзіндік ерекшеліктері бар.

Геоморфологиялық жағынан Ақбұлақ сайы негізінен көлденең дерлік жатқан жоғарғы бор шөгінділерінен құралған Орал алды үстіртке жатады. Үстірттің ландшафттық құрылымының өзіндік ерекшеліктері бар. Бор шөгінділері құмдар, құмтастар, тұнбалар, алевролиттер және доломит пен мергель аралық

қабаттары бар саздармен ұсынылған. Аммониттер *Dimorphoplites niobe*, теңіз кірпілері *Phymosoma circinatum* (Lamarek, 1816), цефалоподтар *Belemnellocamax*, *Belemnitella lanceolata* Schloth, *Belemnitella americana* Mort сияқты омыртқасыздардың қазба фаунасының қалдықтары табылды.

Кілт сөздер: Ақбұлақ; жыра; шығу; массив; үстірт; рельеф; құрылым; Қобда ауданы.

Yakupova Jamilya, Akhmedenov Kazhmurat, Kurmaniyazova Altynshash
GEOLOGICAL FEATURES OF THE KOBODINSKY DISTRICT OF
AKTOBE REGION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article describes the geological structure of the Cretaceous massifs and Cretaceous deposits of the Akbulak gully, Kobdinsky district, Aktobe region of the Republic of Kazakhstan. The material for the work was observations and finds made in July 2023.

The materials were studied using experience and techniques used in classical geology and paleontology. An important feature of the structure is the exposure of Mesozoic sediments. Geomorphologically, the Akbulak gully belongs to the Subural Plateau, which is composed mainly of Upper Cretaceous deposits that lie almost horizontally. The landscape structure of the plateau has its own characteristics. Cretaceous deposits are represented by sands, sandstones, silts, siltstones, and clays with interlayers of dolomites and marls. Remains of invertebrate fossil fauna were found, such as ammonites *Dimorphoplites niobe*, sea urchins *Phymosoma circinatum* (Lamarek, 1816), cephalopods *Belemnellocamax*, *Belemnitella lanceolata* Schloth, *Belemnitella americana* Mort.

Keywords: Akbulak; ravine; exits; array; plateau; relief; structure; Kobdinsky district.

УДК 598.1

МРНТИ 34.33.27

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).54

¹Кленина А.А.*, ²Сахиулы Б.

¹Самарский федеральный исследовательский центр РАН, Институт экологии
Волжского бассейна РАН, Тольятти, Россия

²Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: colubrida@yandex.ru

К ВОПРОСУ ОБ ОФИДИОФАУНЕ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ И МЕТОДАХ ЕЁ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация. В настоящей статье рассмотрен современный видовой состав офидиофауны Западно-Казахстанской области Республики Казахстан. Проведен анализ литературных данных, содержащих сведения об обитающих в границах региона змеях. Учтена информация о встречах этих животных на изучаемой территории, отмеченная в базе данных сайта Inaturalist.org. С апреля по июль 2024 г. осуществлены полевые выезды в шесть локалитетов Западно-Казахстанской области. Выявлено, что в регионе встречается семь видов змей: песчаный удавчик *Eryx miliaris*, обыкновенная медянка *Coronella austriaca* узорчатый полоз *Elaphe dione*, каспийский полоз *Dolichophis caspius*, обыкновенный уж *Natrix natrix*, водяной уж *Natrix tessellata*, восточная степная гадюка *Vipera renardi*. В ходе полевых выездов удалось зарегистрировать пять из семи перечисленных видов.

Ключевые слова: Западный Казахстан; змеи; методы изучения.

Введение

Территория Западно-Казахстанской области расположена в пределах Прикаспийской низменности и на севере занята южными отрогами Общего Сырта, а на востоке – западной частью Подуральского плато. Климат области резко континентальный, отличается холодной зимой и жарким летом. Гидрографическая сеть региона представлена реками, главной из которых является Урал, которая пересекает территорию области с севера на юг [1].

Таксономический состав офидиофауны районов Западно-Казахстанской области как части Республики Казахстан, рассмотрен в ряде публикаций и продолжает уточняться [2-7]. Цель настоящей работы – доступными методами уточнить современный видовой состав змей Западно-Казахстанской области. Методические аспекты изучения змей обобщены в «Руководстве по изучению земноводных и пресмыкающихся» [8] и других публикациях [9, 10].

Материалы и методы

Исследования современного таксономического состава офидиофауны Западно-Казахстанской области проводили в три этапа. Первый заключался в изучении доступных литературных источников, содержащих достоверные сведения о видах змей, населяющих изучаемый регион. Второй этап включал анализ данных, представленных в базе данных сайта Inaturalist.org. Учитывали только наблюдения с пометкой «Исследовательский уровень», когда размещаемые пользователями фотографии встреченных животных определены до вида более чем одним специалистом и имеется точная географическая привязка. В завершении для подтверждения собранной информации в качестве третьего этапа с апреля по июль 2024 г. в шести локалитетах Западно-Казахстанской области проведены полевые герпетологические исследования (рисунок).

Поиск змей проводили визуальным методом, исследуя потенциальные места обитания, а также укрытия естественного и антропогенного происхождения [8]. Отлов змей осуществляли с использованием герпетологического крючка. Видовую принадлежность устанавливали с помощью определителя А.Г. Банникова и соавторов [11]. После видовой идентификации все пойманные животные возвращены в места отлова.

Рис. Локации Западно-Казахстанской области, исследованные в 2024 г.: 1) парк Кирова в г. Уральск (51°12'51.36"N 51°20'25.35"E); 2) окрестности оз. Карьер в пос. Желаево (51°14'39.77"N 51°30'05.29"E); 3) окрестности Свистун горы (51°07'23.7"N 51°17'38.4"E и 51°06'38.7"N 51°16'06.4"E); 4) окрестности с. Подстепное (51°04'54.0"N 51°33'54.1"E и 51°05'52.1"N 51°31'20.6"E); 5) Акжаикский р-н, окр. с. Тайпак (49°02'06.4"N 51°49'56.3"E); 6) Акжаикский р-н, окрестности пос. Кызылжар (48°34'54.0"N 51°54'24.4"E).

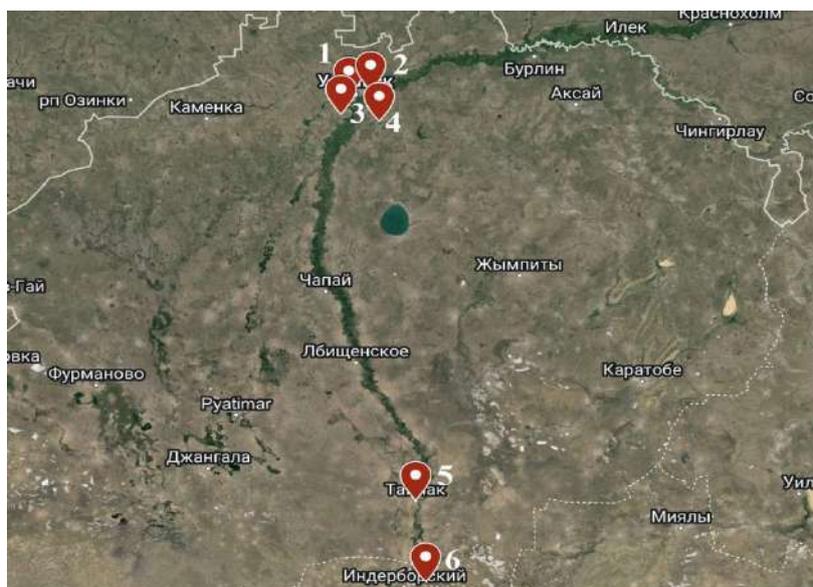

Рис. - Локации Западно-Казахстанской области, исследованные в 2024

Результаты и их обсуждение

По литературным данным [2-7] офидиофауна Западного Казахстана, к которому относятся Атырауская, Актюбинская, Мангистауская и Западно-Казахстанская области, представлена 12 видами змей (Ophidia). Это – песчаный удавчик *Eryx miliaris* (Pallas, 1773); обыкновенная медянка *Coronella austriaca* Laurenti, 1768; узорчатый полоз *Elaphe dione* (Pallas, 1773); палласов полоз *Elaphe sauromates* (Pallas, 1814); каспийский полоз, или желтобрюхий полоз *Dolichophis caspius* (Gmelin, 1789); обыкновенный уж *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758); водяной уж *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768); поперечнополосатый полоз *Platyceps karelini* (Brandt, 1838); чешуелобый полоз *Spalerosophis diadema* (Schlegel, 1837); стрелазмея *Psammophis lineolatus* (Brandt, 1838); караганский щитомордник *Gloydus caraganus* (Eichwald, 1831); восточная степная гадюка, или гадюка Ренара *Vipera renardi* (Christoph, 1861).

Анализ опубликованных сведений позволяет сделать вывод, что в Западно-Казахстанской области обитает семь из двенадцати названных видов. Так, здесь не встречается палласов полоз, северо-западная граница изолированной восточной части ареала которого проходит через Атыраускую и Мангистаускую области. Поперечнополосатый и чешуелобый полозы известны в Западном Казахстане только из Мангистауской области. Ближайшие к Западно-Казахстанской области находки стрелы-змеи и караганского щитомордника относятся к окрестностям соленого озера Индер в Атырауской области.

Об обитающих в изучаемом регионе семи видах из названных источников и личных сообщений исследователей герпетофауны Западного Казахстана (к.г.н., проф. К.М. Ахмеденов, к.б.н., доцент А.Г. Бакиев), известно следующее. Северная граница ареала песчаного удавчика проходит через Западно-Казахстанскую область. Обыкновенная медянка известна по приуроченным к меловым горам недавним находкам в Таскалинском, Бурлинском и Чингирлауском районах области [12]. Ареал узорчатого полоза почти полностью охватывает Западный Казахстан, а его южная граница проходит через Мангистаускую область. Достоверные находки каспийского полоза в Западном Казахстане относятся к междуречью Волги и Урала, по которому проходит восточная граница ареала. Обыкновенный уж распространен в Атырауской, Западно-Казахстанской и Актюбинской областях, а с территории современной Мангистауской области известен по единичным находкам в XIX в. Водяной уж распространен во всех четырех областях Западного Казахстана. Восточная степная гадюка широко распространена в Западно-Казахстанской, Атырауской и Актюбинской областях, но не встречена в Мангистауской области.

В базе данных ресурса «Inaturalist» имеется информация о шести наблюдениях за змеями с территории Западно-Казахстанской области. Всего пользователями опубликованы фотографии четырех видов: обыкновенного ужа *N. natrix*, обыкновенной медянки *C. austriaca*, узорчатого полоза *E. dione* и степной гадюки *V. renardi*. Обыкновенного ужа находили дважды: одну особь обнаружили возле р. Чаган в городе Уральск (51°12'45.8"N 51°20'52.1"E), вторую в водоеме близ с. Битик Акжайкского р-на (50°10'15.6"N 50°27'15.3"E). Также две находки

выявлены для степной гадюки: в Бокейординском р-не (48°50'14.8"N 48°30'10.2"E) и в Зелёновском р-не (50°59'49.2"N 50°55'13.2"E). Единичная находка обыкновенной медянки отмечена в Таскалинском р-не (51°11'14.5"N 50°19'41.5"E), узорчатого полоза – в Казталовском р-не (49°48'08.1"N 48°06'41.5"E). Таким образом, из семи названных ранее видов, чьё обитание в Западно-Казахстанской области известно на основе анализа литературных данных, на Inaturalist.org имеются подтверждения обитания четырех из них.

В период с апреля по июль 2024 г. нами осуществлены экспедиционные выезды в шесть локалитетов Западно-Казахстанской области (см. рис. 1). В результате обнаружено пять представителей офидофауны региона: песчаный удавчик *E. miliaris*, обыкновенный уж *N. natrix*, водяной уж *N. tessellata*, узорчатый полоз *E. dione*, степная гадюка *V. renardi*. Данные о местах встречи и степень обычности отмеченных видов приведена в таблице.

Таблица - Данные о змеях, встреченных в местообитаниях Западно-Казахстанской области

Вид	Места встречи на рисунке	Оценка численности*
Песчаный удавчик <i>E. miliaris</i>	6	Р
Обыкновенный уж <i>N. natrix</i>	3, 5	Р
Водяной уж <i>N. tessellata</i>	5	Р
Узорчатый полоз <i>E. dione</i>	5	Р
Степная гадюка <i>V. renardi</i>	2, 4	О

* Оценка численности проведена по шкале: «М» – многочисленный, доминирующий по относительной численности вид в местообитаниях, «О» – обычный, фоновый вид, отмеченный в большинстве местообитаний, «Р» – редкий вид – единичные встречи в типичных для вида местообитаниях.

Таким образом, в ходе герпетологических исследований на местности в 2024 г. нам удалось подтвердить обитание пяти из семи видов змей. Обнаружить обыкновенную медянку и каспийского полоза пока не удалось. Обитание данных видов в Западно-Казахстанской области не нуждается в современном подтверждении [7, 12, 13], однако их распространение представляет отдельный научный интерес, что говорит о необходимости проведения дополнительных исследований с экспедиционными выездами по территории Западного Казахстана.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (проект № AP19675960).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Петренко А.З. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области / А.З. Петренко, А.А.Джубанов, М.М. Фартушина, Р.М. Иркалиева, Т.Е. Дарбаева, О.Т. Кольченко, Д.М. Чернышов. – Уральск: Зап.-Казахст. гос. ун-т, 1998. – 176 с.
- [2] Параскив К.П. Пресмыкающиеся Казахстана / К.П. Параскив. – Алмата: Изд-во АН Казахской ССР, 1956. – 228 с
- [3] Брушко З.К. Ящерицы пустынь Казахстана / З.К. Брушко. – Алматы: Конжык, 1995. – 232 с.
- [4] Дуйсебаева Т.Н. Краткий обзор последних изменений в систематическом списке амфибий и рептилий Казахстана / Т.Н. Дуйсебаева // Герпетологические исследования в Казахстане и в сопредельных странах. – Алматы, 2010. – С. 37-52.
- [5] Островских С.В. К вопросу о распространении каспийского полоза, *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789), в Волго-Уральском междуречье / С.В. Островских, М.В. Пестов, А.В. Шапошников // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах. – Алматы: АСБК – СОПК, 2010. – С. 252-254.
- [6] Чирикова М.А. Амфибии и Рептилии. Серия «Животные Казахстана в фотографиях» / М.А. Чирикова, В.Л. Казенас. – Алматы, 2015. 135 с.
- [7] Ахмеденов К.М. Батыс Қазақстан жыландары – Змеи Западного Казахстана / К.М. Ахмеденов, А.Г. Бакиев, А.А. Кленина. – Орал, 2023. – 70 с.
- [8] Руководство по изучению земноводных и пресмыкающихся. – Киев, 1989. – С. 117-120.
- [9] Губернаторова И.В. Земноводные и пресмыкающиеся Самарской Луки: Справочное пособие / И.В. Губернаторова, А.Е. Губернаторов. – Жигулевск: ОРФ «Самарская Лука», 2002. – 104 с.
- [10] Земноводные и пресмыкающиеся Пензенской области: Методические рекомендации / Сост. О.А. Ермаков. – Пенза, 1997. – 40 с.
- [11] Банников А.Г. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР / А.Г. Банников, И.С. Даревский, В.Г. Ищенко, А.К. Рустамов, Н.Н. Щербак. – М.: Просвещение, 1977. – 414 с.
- [12] Ахмеденов К.М. Распространение и состояние охраны *Coronella austriaca* (Reptilia: Serpentes: Colubridae) в Казахстане / К.М. Ахмеденов, А.Г. Бакиев // Современная герпетология. – 2022. – Т. 22, № 3/4. – С. 124-130.
- [13] Островских С.В. К вопросу о распространении каспийского полоза, *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789), в Волго-Уральском междуречье / С.В. Островских, М.В. Пестов, А.В. Шапошников // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах. – Алматы: АСБК – СОПК, 2010. – С. 252-254.

REFERENCES

- [1] Petrenko, A.Z. (1998). Prirodno-resursnyj potencial i proektiruemye ob"ekty zapoved-nogo fonda Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [Natural resource potential and projected objects of the reserve fund of the West Kazakhstan region]. A.Z. Petrenko,

A.A.Dzhubanov, M.M. Fartushina, R.M. Iralieva, T.E. Darbaeva, O.T. Kol'chenko, D.M. Chernyshov, Ural'sk: Zap.-Kazhst. gos. un-t, 176 [In Russian].

[2] Paraskiv, K.P. (1956). Presmykayushchiesya Kazahstana [Reptiles of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izd-vo AN Kazahskoj SSR, 228 [In Russian].

[3] Brushko, Z.K. (1995). YAshchericy pustyn' Kazahstana [Desert lizards of Kazakhstan]. Almaty: Konzhyk, 232 [In Russian].

[4] Dujsebaeva, T.N. (2010). Kratkij obzor poslednih izmenenij v sistemacheskome spiske am-fibij i reptilij Kazahstana [A brief overview of the latest changes in the systematic list of amphibians and reptiles of Kazakhstan]. *Gerpetologicheskie issledovaniya v Kazahstane i v sopredel'nyh stranah - Herpetological research in Kazakhstan and neighboring countries*. Almaty, 37-52 [In Russian].

[5] Ostrovskih, S.V. (2010). K voprosu o rasprostraneni kaspijskogo poloza, Hierophis caspius (Gmelin, 1789), v Volgo-Ural'skom mezhdurech'e [On the issue of the distribution of the Caspian snake, Hierophis caspius (Gmelin, 1789), in the Volga-Ural interfluvium]. *Gerpetologicheskie issledovaniya v Kazahstane i v sopredel'nyh stranah - Herpetological research in Kazakhstan and neighboring countries*. – Almaty: ASBK – SOPK, 252-254. [In Russian].

[6] CHirikova, M.A. (2015). Amfibii i Reptilii. Seriya «ZHivotnye Kazahstana v fotografiyah» [Amphibians and Reptiles. Series “Animals of Kazakhstan in photographs”]. Almaty, 135 [In Russian].

7) Ahmedenov, K.M. (2023). Batys Kazakhstan Zhylandary – Zmei Zapadnogo Kazahstana [Batys Kazakhstan Zhylandary - Snakes of Western Kazakhstan], Oral, 70 [In Kazakh].

[8] Rukovodstvo po izucheniyu zemnovodnyh i presmykayushchihsya [A Guide to the Study of Amphibians and Reptiles]. Kiev, 1989. 117-120 [In Russian].

[9] Gubernatorova, I.V. (2002). Zemnovodnye i presmykayushchiesya Samarskoj Luki [Amphibians and reptiles of Samara Luka] *Spravochnoe posobie-A reference guide. ZHigulevsk: ORF «Samarskaya Luka», 104 [In Russian].*

[10] Zemnovodnye i presmykayushchiesya Penzenskoj oblasti: Metodicheskie rekomendacii [Amphibians and reptiles of the Penza region: Methodological recommendations] / Sost. O.A. Ermakov. Penza, 1997. 40 [In Russian].

[11] Bannikov, A.G. (1977). Opredelitel' zemnovodnyh i presmykayushchihsya fauny SSSR [Key to amphibians and reptiles of the fauna of the USSR]. A.G. Bannikov, I.S. Darevskij, V.G. Ishchenko, A.K. Rustamov, N.N. SHCHerbak. M.: Prosveshchenie, 414 [In Russian].

Кленина А.А., Сахиулы Б.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ОФИДИОФАУНА ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысының опидиофаунасының қазіргі түр құрамы қарастырылған. Облыс аумағында мекендейтін жыландар туралы мәліметтерді қамтитын әдеби деректерге талдау жасалды. Inatural-ist.org сайтының дерекқорында көрсетілген осы жануарлардың зерттеу аймағында кездесуі туралы ақпарат ескерілді. 2024

жылдың сәуір-шілде айлары аралығында Батыс Қазақстан облысының алты елді мекенінде көшпелі іс-сапарлар өткізілді. Өңірде жыландардың жеті түрі кездесетіні анықталды: құмды боа *Eryx miliaris*, кәдімгі мыс басы *Coronella austriaca*, өрнекті жылан *Elaphe dione*, каспий жыланы *Dolichophis caspius*, қарапайым жылан *Natrix natrix*, су жылан *Natrix*, шығыс дала жыланы *Vipera renardi*. Экскурсиялар барысында біз аталған жеті түрдің бесеуін жазып алдық.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан; жыландар; зерттеу әдістері.

Klenina A, Sakhiuly B.

**ON THE QUESTION ABOUT THE OPHIDIOFAUNA OF THE WEST
KAZAKHSTAN REGION AND METHODS OF ITS STUDY**

Annotation. This article examines the modern species composition of the ophidiofauna of the West Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan. An analysis of literary data containing information about snakes living within the region was carried out. Information about encounters of these animals in the study area, noted in the database of the Inatural-ist.org website, was taken into account. From April to July 2024, field trips were carried out in six localities of the West Kazakhstan region. It was revealed that seven species of snakes are found in the region: the sand boa *Eryx miliaris*, the common copperhead *Coronella austriaca*, the patterned snake *Elaphe dione*, the Caspian snake *Dolichophis caspius*, the common snake *Natrix natrix*, the water snake *Natrix tessellata*, the eastern steppe viper *Vipera renardi*. During field trips, we were able to record five of the seven listed species.

Key words: Western Kazakhstan; snakes; study methods.

UDC 635.56
IRSTI 34.35.01
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).55

¹Kamal N., ²Beibitova A., ³Darbayeva T., ⁴Sarsenova A.*
^{1,2,3,4}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan
*Corresponding author: assemgulsarsenova@gmail.com

E-mail: assemgulsarsenova@gmail.com

GARDEN CRESS (*LEPIDIUM SATIVUM* L.) AS A BIOINDICATOR FOR ASSESSING AIR POLLUTION

Annotation. This study explores the significance of bioindication in assessing environmental quality, emphasizing the utility of garden cress (*Lepidium sativum*) as a bioindicator for determining air pollution levels. Bioindication offers a simple and rapid method for evaluating environmental conditions using living organisms, eliminating the need for specialized equipment. Garden cress, known for its sensitivity to soil contamination and air pollutants, demonstrates rapid seed germination and noticeable morphological changes when exposed to pollutants. The research methodology involves biotesting, snow sampling, and germination testing to assess environmental pollutants and their impact on plant growth. Results indicate varying pollution levels across different sampling locations, with pollutants increasing snow acidity and affecting seed germination rates. The study underscores the effectiveness of *Lepidium sativum* as a bioindicator, highlighting its rapid growth and sensitivity to environmental shifts. Ultimately, this research contributes to understanding the impact of pollutants on plant ecosystems and emphasizes the importance of environmental protection and conservation efforts.

Key words: Garden cress (*Lepidium sativum*); bioindicator; samples; air pollution; test object.

Introduction

The significance of bioindication lies in its simplicity and speed in assessing environmental quality. Bioindication allows for evaluating the state of the environment using living organisms, eliminating the need for specialized and expensive equipment, devices, and reagents. Certain living organisms exhibit high sensitivity to environmental changes, enabling the assessment of natural processes and anthropogenic impacts on habitats based on their abundance or developmental characteristics [1, 2].

This paper proposes the use of garden cress (*Lepidium sativum* L.) as an indicator to determine air quality [3]. Garden cress is an annual herbaceous plant belonging to the Brassicaceae family. It is native to Western Europe, Central and Western Asia, and the southern and western regions of Kazakhstan. Garden cress demonstrates heightened sensitivity to soil contamination by heavy metals and air pollution caused by vehicular emissions [4-5].

This bioindicator species is characterized by rapid seed germination, with almost one hundred percent germination rate under normal conditions, which significantly decreases in the presence of pollutants. Furthermore, both the shoots and roots of garden cress exhibit noticeable morphological changes when exposed to pollutants, such as stunted and curved shoots, reduced root length and weight, as well as decreased seed quantity and weight.

Garden cress serves as a convenient bioindicator due to its ability to study the effects of stressors simultaneously on numerous plants within a small experimental area (e.g., Petri dish, cuvette, tray, etc.). Its short experimental period is also advantageous, with seeds typically germinating within the third or fourth day, and most experimental inquiries can be addressed within a span of 10 days [5, 6].

Research Materials and Methods

The study of snow samples was conducted using the biotesting method, which entails evaluating environmental quality through the response of living organisms. *Lepidium sativum* was selected as the indicator organism due to its rapid seed germination. Seed germination and seedling growth rates were utilized as key indicators, allowing for a comparative assessment of growth and development and thereby evaluating snow toxicity levels [6].

Purpose: To explore the utility of *Lepidium sativum* as a test organism for assessing atmospheric air pollution in environmental and biological research.

Materials and Equipment: Garden cress (*Lepidium sativum* L.), snow shovel, 1-liter measuring cup (400ml), tape measure, analytical scales, flat-bottomed flasks, funnels, filter paper, porcelain dishes, meteoscope, indicators, soil, sterile beaker, Petri dish [6].

The experiment was conducted from February 2, 2024, to February 9, 2024, at four locations within our city. These locations included Victory Square, Pushkin Square, an area near Pugachev's road, and the vicinity of the Faculty of Natural Geography. A meteoscope device was employed to measure various environmental parameters, including ambient air temperature (T_B), humidity (RH), air velocity (V), and atmospheric pressure (P), at these sites (see Table 1).

Table 1 – The results of the meteoscope parameters

Location	T_B (°C) (temperature)	RH (%) (humidity)	V (m/s) (air velocity)	P (kPa) (atmospheric pressure)
Victory Square	10.18	42.2	0.32	99.85
Pushkin Square	3.63	64.8	0.39	99.84
near Pugachev's Road	6.06	53.9	0.22	99.85
The vicinity of the Faculty of Natural Geography	5.57	55.4	0.41	99.83

Snow samples are typically obtained from both the polluted surface layer and the full depth of the snow column. The depth of the snow cover varied across different locations: 27 cm at Victory Square, 30 cm at Pushkin Square, 25 cm near Pugachev's Road, and 22 cm at the area of the Faculty of Natural Geography.

For snow collection, laboratory glasses were utilized. These glasses were lowered vertically from above onto the snow surface within a designated 1x1 m² area. Each sample was carefully numbered according to the sampling site and annotated with the names of the experimenters.

Following sampling, the snow was melted using an electric stove. The level of dustiness in the territory was assessed after the snow had melted, by filtering it through filter paper (Figure 1).

Figure 1 – a) Snowmelt process; b) Filtering process

The volume of melted snow from each sample was quantified, and the paper filters were left at room temperature until the subsequent day. Upon drying, the filters were weighed using analytical scales to determine the quantities of filter paper and dust collected. Additionally, while working with snow samples, measurements were taken of the mass of the glass, snow cover, glass height, and glass volume (Figure 2). These measurements were recorded in Table 2.

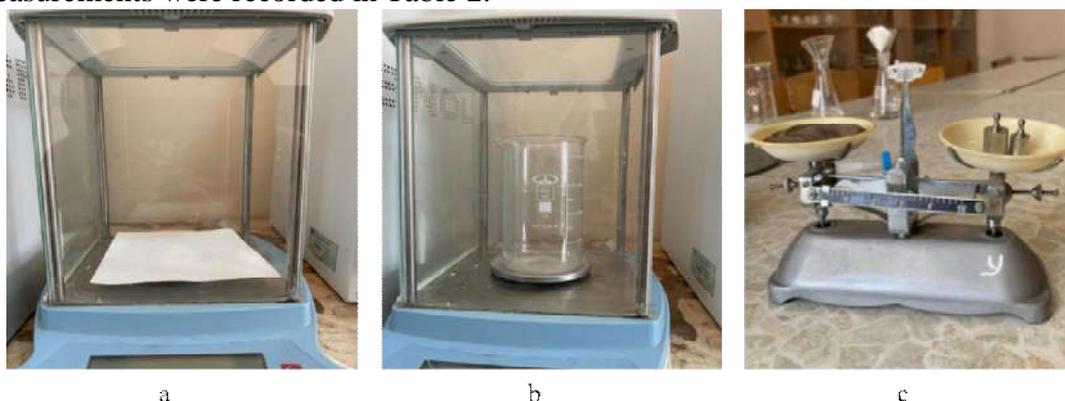

Figure 2 - a) Measuring the mass of the filter paper;
b) Measuring the mass of the glass;

c) Measuring the mass of the soil

Table 2 – Measurement results

	Victory Square		Pushkin Square		Near Pugachev's road		The vicinity of the Faculty of Natural Geography	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Glass weight	137,1	151	153,2	156,5	154,6	151,7	134,1	156,5
Glass weight+snow	237	259	255,5	257,4	257	256,5	212,3	257
The mass of snow	99,9	108	102,3	100,9	102,4	104,8	55,8	122,9
Diameter of the glass	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6
Height of the glass	13,4	13,2	13,3	13,6	13,3	13,6	13,4	13,4
V glass	607,6	598,5	603,1	616,6	603,1	616,6	607,6	607,6
Snow cover density	0,164	0,181	0,169	0,164	0,169	0,171	0,09	0,202
The weight of the filter paper	1,38	1,41	1,38	1,48	1,39	1,48	1,38	1,48
The weight of the filter paper+dust	1,45	1,45	1,43	1,51	1,45	1,49	1,44	1,49

A paper indicator is employed to ascertain the acidity of melted snow, with precipitation categorized as follows:

- Strongly acidic (pH 3-4)
- Acidic (pH 4-5)
- Slightly acidic (pH 5-6)
- Neutral (pH 6-7)
- Slightly alkaline (pH 7-8)
- Alkaline (pH 8-9)
- Strongly alkaline (pH 9-10)

Snow can exhibit both acidic and alkaline reactions, contingent upon the prevalence of specific pollutants. The findings of the study indicated that all samples contained pollutants that altered the environment to become acidic. Sulfur and nitrogen oxides present in fuel combustion byproducts are known to reduce the pH of snow, thus increasing its acidity. The study results are presented in Table 3.

Table 3 – Determination of the Acidity of Snow

The location	pH	Acidity of the medium	Color
Victory Square	4,5	acidic	yellow
Pushkin Square	5,5	slightly acidic	yellow
Near Pugachev's road	6	slightly acidic	lime green
The vicinity of the Faculty of Natural Geography	4	strongly acidic	beige

The seeds of *Lepidium sativum* designated for experimentation undergo germination testing. To conduct this assessment, the seeds are germinated in two Petri dishes. One dish is filled with washed river sand to a depth of 1 cm, while the other dish contains an equivalent volume of pure substrate, serving as a control in comparison to the test material of filter paper. Prior to seed placement, both the sand and the filter paper are moistened until fully saturated with water. Each Petri dish is then seeded with 50 *Lepidium sativum* seeds (Figure 3).

Figure 3 - *The Process of Planting *Lepidium sativum**

The spacing between adjacent seeds should be as consistent as feasible. The seeds are loosely covered with glass from above. Germination occurs in a laboratory environment at a controlled temperature of 20-25°C. Seed germination progress is observed over a period of 5-7 days while ensuring the moisture levels of the substrates are sustained. Attaining a germination rate of 90-95% within 3-4 days is deemed standard practice, as depicted in Figure 4.

Figure 4 – Observations of the germination of *Lepidium sativum*

Based on the experimental outcomes, substrates are categorized into four pollution levels:

1. **No Pollution:** Seed germination ranges between 90-100%, resulting in robust and smooth seedlings. These characteristics serve as the baseline for comparison with the experimental prototypes.
2. **Low Pollution:** Germination rates fall between 60-90%, with seedlings exhibiting nearly normal length and robustness.
3. **Moderate Pollution:** Germination rates range from 20-60%, resulting in thinner and shorter seedlings compared to the control group.
4. **Heavy Pollution:** Seed germination is markedly weakened, with rates below 20%. Seedlings in this condition are notably small in size.

Results and discussions

During the observation period spanning 5-7 days, we meticulously monitored seed germination and plant root development. Additionally, we supplemented the substrates with meltwater sourced from snow collected at the respective sites, as they dried.

On the second day of observation, noticeable swelling of the seeds was observed, accompanied by the onset of germination. By the fourth day, sprouts began to emerge, displaying visible growth in size. Over the subsequent three days, there was a significant increase in the size of the sprouts, coupled with the onset of chlorophyll synthesis as evidenced by the transition to a green hue (Figure 5). These observations indicate successful germination and early growth stages of the plants under investigation.

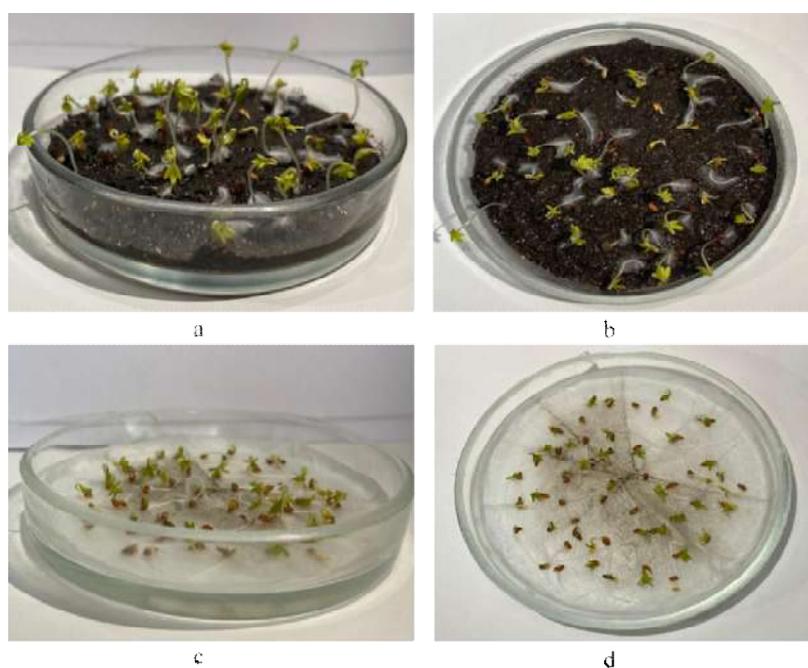

Figure 5 – a, b) The Petri dish with filter paper; c, d) The Petri dish with soil

Subsequently, we proceeded to observe the contamination process, utilizing a microscope with 40x magnification. Through this examination, we discerned the intricate interplay of various contaminants. Notably, we observed the intertwining of fungal hyphae and bacterial colonies, a phenomenon attributed to factors such as inadequate air circulation and moisture levels. This process underscores the susceptibility of seedlings to infection by phytopathogens, as depicted in Figure 6.

Figure 6 – a) The contamination process; b) Contamination under the microscope

Furthermore, the rapid proliferation of mold fungi on the surface of seeds precipitates a significant decline in germination rates, ultimately leading to seed spoilage. Recent analyses have focused on quantifying the number of germinated seeds and the total length of roots cultivated in both soil and filter paper substrates. These observations have been graphically depicted, revealing noteworthy trends. Specifically, figure 7 illustrates that the maximum shoot length was recorded near Pugachev's Road (9.2 cm) and Victory Square (11.3 cm). Remarkably, these areas also exhibited the highest count of germinated seeds.

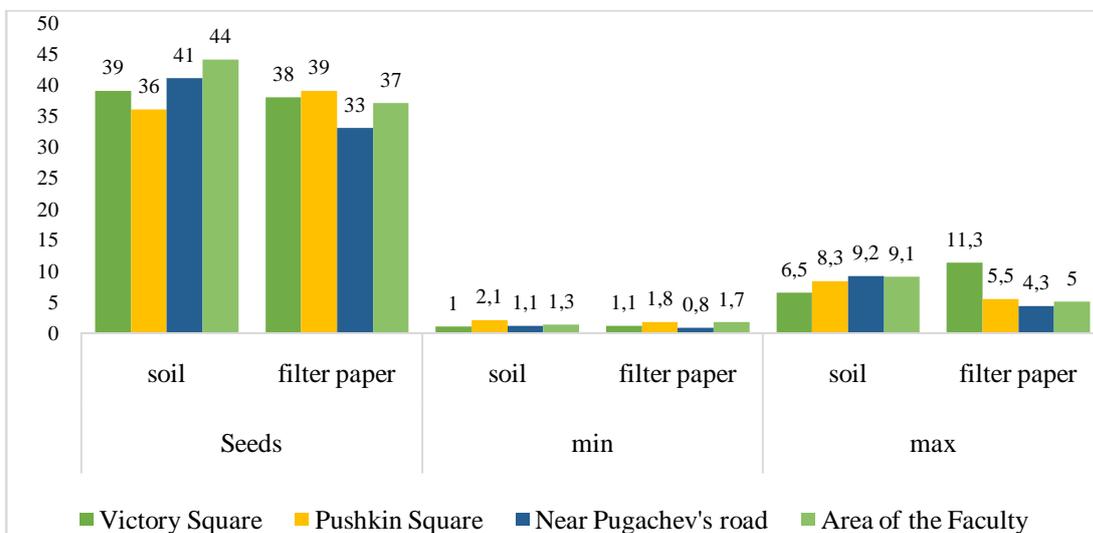

Figure 7 Analyses of germinated seeds

In our experimental investigations, we also scrutinized the germination dynamics of *Lepidium sativum* seeds, with the findings delineated in figure 8. Through this analysis, discernible trends emerged. Notably, all samples exhibited a reduction in germination rates compared to the control group.

Upon closer examination of the data, it becomes apparent that the percentage of *Lepidium sativum* seed germination varied across different sampling locations. Specifically, in Victory Square, the germination rate stood at 77%, followed by Pushkin Square at 75%, Pugachev Road at 74%, and the vicinity of the Faculty of Natural Geography at 81%. Despite the reduced germination rates, seedlings in these areas displayed characteristics indicative of normal growth—namely, they exhibited normal length, smooth surfaces, albeit with a slightly thinner appearance.

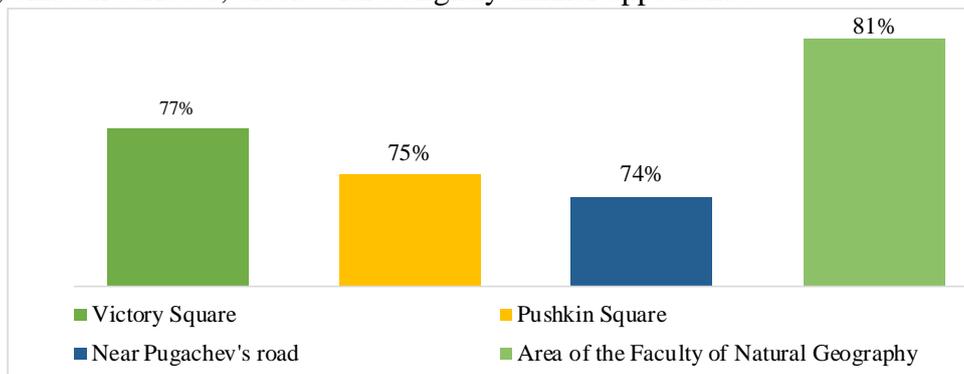

Figure 7 - Assessment of the purity of atmospheric air

Consequently, our study aimed to delineate the impact of pollutants on the growth and development of *Lepidium sativum* seedlings. Upon careful analysis of the data, it can be inferred that pollution levels within the city of Uralsk are relatively low.

Conclusion

In this study, *Lepidium sativum* served as a focal point for assessing air pollution, showcasing its efficacy as a bioindicator for evaluating environmental quality. Snow, acting as a reservoir for pollutants, contains significant amounts of solid particles such as dust and dirt, with its composition varying depending on the pollution source.

Lepidium sativum's sensitivity to environmental shifts, coupled with its rapid seedling emergence within 3-5 days, renders it an ideal bioindicator. As the plant matures swiftly, it accumulates pollutants within its tissues and organs. By irrigating with meltwater sourced from different locales, we discerned that areas proximate to Pugachev's Road exhibited heightened toxicity levels. The dense vehicular traffic in this region releases copious exhaust emissions and heavy metal salts into the atmosphere. Furthermore, it is plausible that pollution sources include boiler houses and industries in the fuel and energy sector.

The observed morphological aberrations in *Lepidium sativum* seedlings, notably the diminished root length and mass, underscore the deleterious impact of pollutants. This highlights the inherent danger posed by their release into the environment in their unmitigated form.

In sum, the versatility, sensitivity, and ease of cultivation of *Lepidium sativum* render it an invaluable asset in environmental science, facilitating efforts in environmental protection and conservation.

REFERENCES

- [1] Jia, C., & Batterman, S. (2010). A Critical Review of Naphthalene Sources and Exposures Relevant to Indoor and Outdoor Air. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 7(7), 2903–2939.
- [2] Khan, A., & Shinwari, Z. K. (2019). Assessment of Heavy Metals in *Lepidium sativum* L. Grown on Different Irrigated Soil. *Water, Air, & Soil Pollution*, 230(7), 1–11.
- [3] Lari, H. H., et al. (2016). The Use of *Lepidium sativum* L. as a Bioindicator of Air Pollution in the City of Hamadan, Iran. *International Journal of Environmental Research*, 10(2), 267–276.
- [4] Sharma, P., & Dubey, R. S. (2005). Lead Toxicity in Plants. *Brazilian Journal of Plant Physiology*, 17(1), 35–52.
- [5] Mardani, G., et al. (2019). Evaluation of Growth and Physiological Traits of *Lepidium sativum* L. under Different Levels of Cadmium and Lead Stress. *Journal of Soil Science and Plant Nutrition*, 19(3), 654–664.
- [6] Environmental monitoring: an educational and methodological manual / T. Ya. Ashikhmina, G. Ya. Kantor, A. N. Vasilyeva [et al.]; edited by T. Ya. Ashikhmina. - 4th ed. - Moscow: Academic Project, 2020.

Камал Н.Н., Бейбітова А.Б., Дарбаева Т.Е., Сарсенова А.Н.*
КРЕСС-САЛАТ (*LEPIDIUM SATIVUM* L.) АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫН
БАҒАЛАУ БИОИНДИКАТОРЫ ЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл зерттеу ауаның ластану деңгейін анықтау үшін биоиндикатор ретінде кресс-салат (*Lepidium sativum*) өсімдігін пайдалануға ерекше назар аудара отырып, қоршаған орта сапасын бағалаудағы биоиндикацияның маңыздылығын зерттеуге бағытталған. Биоиндикация-бұл тірі организмдерді қолдана отырып, қоршаған ортаны бағалаудың қарапайым және жылдам әдісі. Топырақ пен ауаның ластануына сезімталдығымен танымал кресс-салат тұқымдарының тез өнуі мен ластаушы заттардың әсерінен айтарлықтай морфологиялық өзгерістерді көрсетеді. Зерттеу әдістемесі қоршаған ортаны ластаушы заттарды және олардың өсімдіктердің өсуіне әсерін бағалау үшін биотестілеу, қар үлгілерін алу және өсімдіктің өсіп-өнуін қамтиды. Нәтижелер әртүрлі сынама алу орындарындағы ластанудың әртүрлі деңгейлерін көрсетеді, ластаушы заттар қардың қышқылдығының жоғарылауына ықпал етеді және тұқымның өну жылдамдығына әсері бар. Зерттеу кресс-салаттың биоиндикатор ретіндегі тиімділігін көрсетеді, оның тез өсуіне және қоршаған ортаның өзгеруіне сезімталдығына баса назар аударады. Сайып келгенде, бұл зерттеу ластаушы заттардың өсімдік экожүйелеріне әсерін түсінуге ықпал етеді және қоршаған ортаны қорғау және сақтау шараларының маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Кресс-салат (*Lepidium sativum*); биоиндикатор; үлгілер; ауа ластануы; тест-объект.

Камал Н.Н., Бейбітгова А.Б., Дарбаева Т.Е., Сарсенова А.Н.*
КРЕСС-САЛАТ (*LEPIDIUM SATIVUM* L.) КАК БИОИНДИКАТОР
ДЛЯ ОЦЕНКИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОЗДУХА

Аннотация. Это исследование направлено на изучение значения биоиндикации в оценке качества окружающей среды, с особым вниманием к использованию кресс-салата (*Lepidium sativum*) в качестве биоиндикатора для определения уровней загрязнения воздуха. Биоиндикация представляет собой простой и быстрый метод оценки окружающей среды с использованием живых организмов. Кресс-салат, известный своей чувствительностью к загрязнению почвы и воздуха, демонстрирует быстрое прорастание семян и заметные морфологические изменения при воздействии загрязнителей. Методология исследования включает биотестирование, отбор образцов снега и тестирование на прорастание для оценки загрязнителей окружающей среды и их воздействия на рост растений. Результаты показывают различные уровни загрязнения в различных местах отбора образцов, при этом загрязнители способствуют повышению кислотности снега и влияют на скорость прорастания семян. Исследование подчеркивает эффективность кресс-салата в качестве биоиндикатора, акцентируя его быстрый рост и чувствительность к изменениям окружающей среды. В конечном итоге это исследование способствует пониманию воздействия загрязнителей на растительные экосистемы и подчеркивает важность мер по защите окружающей среды и ее сохранению.

Ключевые слова: Кресс-салат (*Lepidium sativum*); биоиндикатор; образцы; загрязнение воздуха; тест-объект.

ӨОЖ 57.02

ҒТАХР 34.29.35

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).56

¹Ермағамбетова А.Қ., ²Дарбаева Т.Е., ³Сарсенова А.Н.*
^{1,2,3}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан
*Корреспондент-авторы: assemgulsarsenova@gmail.com

E-mail: assemgulsarsenova@gmail.com

SALVINIA NATANS L. БИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бүгінде биоалуантүрлілікті сақтау бүкіл әлем үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өркениеттің дамуына байланысты сирек және жойылуға жақын өсімдіктерге жеткілікті дәрежеде көңіл аудару, қорғау шараларын ұйымдастыру сынды жұмыстардың қолға алынуы биоалуантүрлілікті сақтау жолындағы алғы қадамдардың бірі. Батыс Қазақстан облысы шегіндегі Жайық өзені аңғарындағы сирек су өсімдіктері биологиялық және экологиялық тұрғыдан өте маңызды. Осы орайда Батыс Қазақстан облысының Жасыл Кітабына енген, дегенмен әлі де зерттеу жұмыстарын қажет ететін өсімдіктер бар. Бүгінге дейін өсімдіктер эволюциясының нәтижесінде тіршілігін сақтаған үштік дәуірдің реликт өсімдігі – жүзгіш сальвиния (*Salvinia natans* L.) ерекше қызығушылыққа ие. Мақалада реликт түр - жүзгіш сальвиния (*Salvinia natans* L.) биологиялық және экологиялық ерекшеліктеріне қысқаша шолу жасалған.

Кілт сөздер: *Salvinia natans* L.; Жайық өзені; су өсімдігі; реликт; биоалуантүрлілік.

Қазіргі заманғы әлемде биоалуантүрлілікті сақтау мен табиғи қорды ұтымды пайдалану мәселесі ғаламдық басымдықтардың бірі екені даусыз [1]. Қазақстан Республикасында биоалуантүрлілікті сақтау және биоресурстарды тиімді пайдалану өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Қазіргі ғаламдық жылынуға байланысты өзендер, көлдер құрғап, көлшіктер қысқаруда. Ал су көзі адам мен табиғатың біртұтастығы үшін маңызды болып табылады. Батыс Қазақстан облысы шегінде 196 өзен, 3260 көлдер бар екенін ескерсек, су экожүйесінің қаншалықты түйінді нысан екенін аңғармау мүмкін емес [2]. Суқоймаларының су қауымдастықтарының флоралық құрамы мен өсімдік жамылғысы соңғы жылдары елеулі өзгерістерге ұшырады. Сондықтан Жайық өзенінің бассейнінде суқоймалардың су және су маңы өсімдіктерін анықтап, қазіргі жағдайын талдау маңызды.

Су және су жағалауындағы өсімдіктерді жүйелеуде үлкен серпіліс ХІХ және ХХ ғ. басында жасалды. 1823 жылы И. Скоу «гидрофит» терминін енгізді. 1900 жылы К. Ламперт вегетативтік органдардың орналасуына байланысты су және су маңындағы өсімдіктерді 3 топқа жіктеуді ұсынды: суға батырылған

жапырақтары бар өсімдіктер, су бетінде жүзетін жапырақтары бар өсімдіктер және бұтақтары су үстінде және су астында орналасқан өсімдіктер. Су және су жағалауындағы өсімдіктердің өте толық жіктелуін В. М Катанский ұсынды. Ол Гидратофиттер, Гидрофиттер, Гигрофиттер деп үшке бөлді. Сондай су сирек өсімдігінің бірі - *Salvinia natans* L. Аталған түр гидрофиттер, яғни суға жартылай батып өсетін өсімдіктерге жатады [3-5].

Жайық өзені аңғарында сирек кездесетін, жойылуға жақын көптеген өсімдіктер түрі сақталған [2]. Бұл түрлер экологиялық деградацияға ұшырап, ол биологиялық әртүрліліктің жоғалуымен қатар жүруде. Солардың қатарына жүзгіш сальвиния (*Salvinia natans* L.) да жатады [2, 5].

Жүзгіш сальвиния аквариумдарда жиі өсіріледі, және оның толық өсуі үшін жақсы жарық қажет. ТМД – ның оңтүстігінде алынған өсімдіктер жазда жақсы өседі және тез көбейеді, бірақ әдетте қыста өледі. Өсімдік өлгенмен оның массасында споралар сақталады, олардан көктемде жаңа өсімдіктер дамиды. Тропикалық Америка мен Африканың өсімдіктері жыл бойы өсіріледі [3]. Жүзгіш сальвинияны сондай – ақ жүзгіш папоротник, жүзгіш су мүгі, көбелек қанаты деп атайды. Табиғатта тұщы сулы, күн сәулесі жарық және ылғалды ауасы бар барлық жерлерде кездеседі. Белгілері: 1. Сабағының және жапырағының анатомиялық құрылысынан сальвинияның суда өмір сүруге бейімделген өсімдік екендігі айқын байқалады: ауа қуыстары үлкен, әрі көп. 2. Арқаулық элементтері нашар жетілген. Өткізгіш ұлпасы редукцияға көп ұшыраған. 3. Сабағының ортасында өткізгіш шоғы бар. 4. Жапырақтың жоғарғы бетінде қабықшалары балауызбен жабылған дөңгелек клеткалардан тұратын ерекше бүршіктері жетіледі. Олар жапыраққа ашық жасыл түс береді және жапырақ бетінен судың кетуіне мүмкіндік береді [3, 4].

Жүзгіш сальвинияның таралу ареалы өте кең: ол Африканың су айдындарында өседі, сондай-ақ, тропикалық және Азияның, орталық және оңтүстік қоңыржай аймақтарында, Еуропа аумақтарында кездеседі. Қоңыржай климатты ендікте өмір сүруге бейімделген және БОР – дың еуропалық бөлігінің оңтүстігінде, Кавказда, Орта Азияда, Сібірде, Қиыр Шығыста басқа аумақтарға қарағанда жиірек кездеседі [6]. Жүзгіш сальвинияның тропикалық аймақтарда таралу себебі, ол термофильді, яғни жылусүйгіш өсімдік. 2000 жылдан кейін бірқатар Еуропа елдерінде *Salvinia natans* таралу аймағының кеңеюі және популяция санының көбеюі байқалды, бұл, атап айтқанда, климаттың өзгеруімен және орташа температураның жоғарылауымен байланысты. Бірқатар елдерде Қызыл Кітапқа еніп тұрған жүзгіш сальвиния көбеюіне байланысты тізімнен алып тастау туралы ұсыныстар айтылды. Тіпті, кейбір елдерде ол ұсыныс жүзеге асырылды [6]. Қазіргі таңда таралу ареалы Еуропаның маңызды бөлігін (Батыста Испаниядан Шығыста Ресейге дейін; солтүстігінде Литвадан оңтүстігінде Грецияға дейін), бүкіл Азияны (Шығыс пен Кавказдан Қытай мен Жапонияға дейін; Қазақстан мен Моңғолиядан Үндістанға, Вьетнамға және Таиландқа дейін) қамтиды; сондай-ақ, Куба мен Ямайкада кездеседі [7]. Қазақстанда сальвиния тұқымдасының тек жүзгіш сальвиния түрі кездеседі. Бұл сирек кездесетін, жойылып бара жатқан, үштік дәуірдің реликт түр Батыс Қазақстан облысында да тіркелген [2, 5]. Батыс Қазақстан облысы, соның ішінде реликт көл болып табылатын ұзындығы 7 км, ені 50-60 м, тереңдігі 5 метрге дейінгі, айналасын

түгел дерлік қара теректі-талды тоғай қоршаған Бобровое көлінде анықталғандығы белгілі [8, 9].

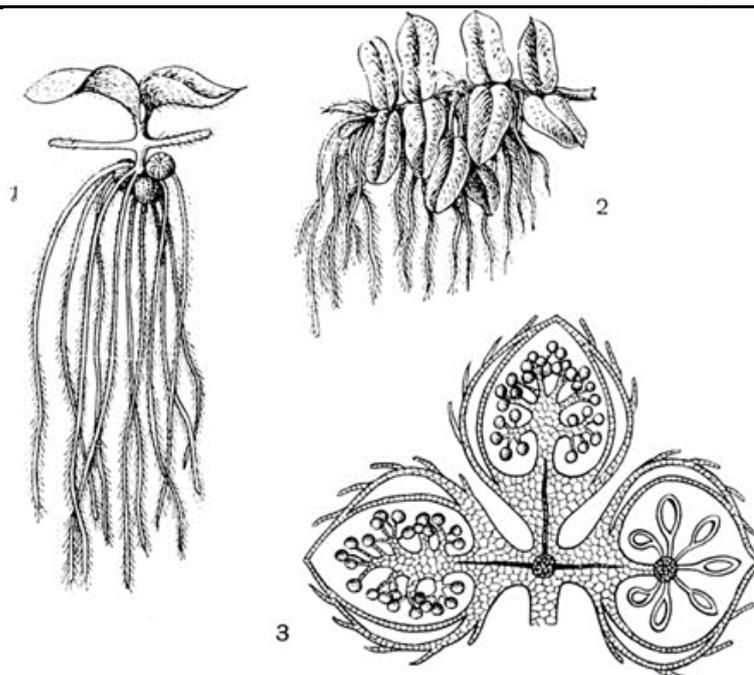
Salvinia natans L. (Жүзгіш сальвиния) - бір жылдық еркін жүзетін және ылғалды топырақта өте сирек кездесетін өсімдік (сурет 1).

Сурет 1 - *Salvinia natans* – тың су бетіндегі сыртқы көрінісі (picture by Assemgul Sarsenova)

Бөлім: *Polypodiophyta*
Класс: *Polypodiopsida*
Қатар: *Salviniales*
Тұқымдас: *Salviniaceae*
Туыс: *Salvinia*
Түр: *Salvinia natans* (L)

Salviniaceae тұқымдасы (Сальвиния), Папоротниктер класының өкілі (*Polypodiopsida*). Сабағының ұзындығы 7-13 см және қалыңдығы 1,5-2 мм. Ересек өсімдіктің сабағы түйінде орналасқан бүршіктері арқылы өсіп, тармақталады. Екі тұтас жұмыртқа тәрізді қысқа қалқымалы жапырақтар сабақта екі қатарда жұптасып орналасады (сурет 2). Бұл жапырақтардың беткі қабаты ауаны ұстап тұратын папиллярлармен, ал төменгі қабаты қоңыр түктермен жабылған. Түйіннен бүйірлік өркен шығады, ол жіп тәрізді бөліктерге бөлінген су асты жапырақтар (әрқайсысы 8-12 дана) мен шар тәрізді сорустардан тұрады. Бұл сорустар шоғырда 8-10 дана орналасады, олардың тек біреуі ғана бар мегаспорангиялар, басқаларында микроспорангиялар дамиды. Сальвиниядағы көбею түрі вегетативті, сондай-ақ споралы [6, 10].

Сурет 2 - Жүзгіш сальвиния (*Salvinia natans*): 1 - қалқымалы және суға батырылған жапырақтар; 2 - өсімдіктің жалпы көрінісі; 3 - мегаспорангиялар мен микроспорангиялар бар сорус кесіндісі [11]

Сальвиния шөгінділері бар тұрақты немесе баяу ағып жататын таяз су аймақтарында тіршілік етуді ұнатады. *Salvinia natans* экотоптары үшін келесі параметрлер тән: рН 7.0 – 8.7, жалпы минералдануы 150-900 мг/л, тереңдігі 0.1 - 2 м. Үлкен және орта өзендердің ескі және дельталық домендеріндегі, жақсы қыздырылған және әлсіз көлеңкеленген жерлердегі жағдайлар тіршілік етуі үшін қолайлы болып табылады. *Lemnaceae S.F. Gray* тұқымдасының өкілдерімен бірге еркін жүзетін плейстофиттер қауымдастығын құрайды [7].

Көбеюі, вегетативті әрі споралардың қатысуымен де жүруі мүмкін. Вегетативті көбеюі бүршіктердің көмегімен жүзеге асырылады, олардан жаңа өркен дамиды. Бірнеше жапырақ пайда болған кезде, ересек өсімдікті аналық өсімдіктен бөлуге болады. Сальвиния вегетативті жолмен тез көбейеді. Споралармен жыныстық көбею-бұл ұзақ процесс [11].

Споралы өнімдердің өмір сүру кезеңі мегаспорангийлердің өну уақыты және әр спорадан шығатын жаңа дарақтардың санына байланысты. *Salvinia natans* L. түрінің көбеюі үшін абиотикалық орта факторларының табиғи үйлесімі – біртіндеп өзгертін температура мен қысқы мұздату, табиғи жарық және спорангиялардың суда болуы секілді факторлар аса қажет болып табылады. Спорокарпийлері су астындағы жапырақтардың түп жағында орналасқан. Күзде спорокарпийлері үзіліп түсіп, судың түбіне шөгеді. Келесі жылы көктемде, олардың сыртындағы қабықшасы шіріп біткен соң, спорангийлері судың бетіне жүзіп шығады [11]. Жүзгіш сальвинияның жапырақтары кейбір жарықты сүймейтін аквариумдық өсімдік түрлері мен табиғаттағы тұщы сулы балықтар

үшін өте пайдалы, өйткені күн сәулесін көлеңкелеп өткізбейді. Алайда бұл папоротник тығыз шұмақ түзіп, су бетін толық жауып, су астындағы өсімдіктерге жарық түсірмей зиян келтіреді [3]. Түрдің фитоценоздық рөлі су айдынында жылдар бойы айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды [12].

Практикалық маңыздылығы: Жүзгіш сальвиниядан алынған сығындылардың биологиялық ерекшеліктерін зерттеу негізінде оны суды микроорганизмдерден тазарту үшін пайдалану мүмкіндігі тәжірибе жүзінде көрсетілді. Сальвинияның сығындыларының хроматографиялық талдауының нәтижелері оларда микробқа қарсы компоненттер ретінде қажетті биологиялық белсенді заттардың тұтас кешенінің құрамын растайды [11, 12]. Кейбір ауыр металдар мен мұнай ластаушы заттардан суды тазарту үшін жүзгіш сальвинияны пайдалану бойынша эксперименттерден алынған деректер маңызды сипаттаманы растады.

Біздің өлкеміздегі сирек және жойылуға жақын, қорғау шараларын қажет ететін су өсімдіктері биологиялық және экологиялық қатынаста қызықты болып келеді. Сондықтан су өсімдіктерінің экологиялық жағдайын, соның ішінде олардың алуантүрлілігінің өзгеруіне талдау жасау, әрі сирек кездесетін түрлердің таралу ареалдарын нақтылау табиғи популяцияларды сақтау бағытындағы шараларды жүргізу үшін маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Конвенция о биологическом разнообразии // United Nations-Treaty Series – Рио-де-Жанейро. – 1992. – С. 199-225.

[2] Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М., Чернышев Д.М., Тубетов Ж.М. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области – Уральск: РИО ЗКГУ, 2001. - 175 с.

[3] Тыныбекова Б. М., Чилдибаева А. Ж., Нурмаханова А. С., Назарбекова С. Т. Су және су – жағалаулық өсімдіктер: оқу құралы / Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 126 б.

[4] Кокин К. А. Экология высших водных растений. - Москва, 2012. - Б. 160.

[5] Дарбаева Т.Е., Сарсенова А.Н., Альжанова Б.С. Солтүстік Каспий маңының үштік дәуірлік реликтілері мен эндемиктері/ «Махамбет оқулары – 7». Республикалық ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары. - Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, I том, 2015. –Б. 182-185.

[6] Кулуев Б. Р., Артюхин А. Е., Михайлова Е. В. Новые находки *Salvinia natans* L.(All.) в Нуримановском районе Республики Башкортостан //Биомика. – 2017. – Т. 9. – №. 2. – С. 136-140.

[7] Конотоп Н. К., Виноградова Ю. С., Чемерис Е. В., Бобров А. А. Редок ли в России водный папоротник *Salvinia natans* (Salviniaceae) ?// Биология внутренних вод. –2023. – №2. С. 134.

[8] Петренко А.З., Фартушина М.М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. – Уральск: РИО ЗКГУ, 2001. – 194 с.

[9] Сарсенова А.Н., Абиев С.А., Дарбаева Т.Е. Жайық өзенінің төменгі ағысындағы орманды алқапта алғаш рет тіркелген бор кезеңінің реликті *Battarrea phalloides* (Dicks.) Pers.// Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия биологическая. - №3(88)2021.- С.23-32.

[10] Иванов В.В. Определитель некоторых водных высших растений Северного Прикаспия// Материалы по флоре и растительности Северного Прикаспия. Выпуск 4, часть 1. - Л., 1969. - Б. 2 - 55.

[11] Барабанщикова Н. С., Орлюк Ф. А. Влияние экспериментальных условий хранения спор сальвинии плавающей (*Salvinia natans* (L.) All., Salviniaceae Martinov) на воспроизводство вида //Проблемы ботаники Южной Сибири и Монголии. – 2021. – Т. 20. – №. 1. – С. 49-52.

[12] Завидовская Т. С., Ларионов М. В. О новом местонахождении и о некоторых экологических особенностях *Salvinia natans* (L.) all. в экологических системах Окско-Донской равнины (в бассейне реки Хопёр) //Социально-экологические технологии. – 2023. – Т. 13. – №. 1. – С. 9-24.

REFERENCES

[1] Konvenciya o biologicheskom raznoobrazii [Convention on Biological Diversity] United Nations-Treaty Series (Rio de Janeiro). 1992, 199-225 [in Russian].

[2] Petrenko, A.Z. and et.al. (1998). Prirodno-resursnyj potencial i proektiruemye ob"ekty zapovednogo fonda Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [Natural and resource potential and designed projects of reserved fund of the West Kazakhstan region]. Uralsk, 175 [in Russian].

[3] Тынбекова, В. М., Childibaeva, A. ZH., Nurmahanova, A. S., Nazarbekova, S. T. (2021). Su zhane su – zhagalaulyq osimdikter: oqu quraly [Water and water-coastal plants: a textbook]. Almaty: Qazaq universiteti, 126 [In Kazakh].

[4] Kokin, K. A. (2012). Ekologiya vysshih vodnyh rastenij [Ecology of higher aquatic plants]. Moskva, 160 [in Russian].

[5] Darbaeva, T.E., Sarsenova, A.N., Alzhanova, B.S. (2015). Soltustik Kaspij manynyn ushtik dauirlik reliktileri men endemikteri [Tertiary relics and endemics of the Northern Caspian] «Mahambet oqulary – 7». Respublikalyq gylymi-tazhiribelik konf. materialdary. Oral: M.Utemisov atyndagy BQMU RBO, I tom, 182-185 [In Kazakh].

[6] Kuluev, B.R., Artyuhin, A.E., Mihajlova, E.V. (2017). Novye nahodki *Salvinia natans* (L.) All. V Nurimanovskom rajone Respubliki Bashkortostan [New findings of *Salvinia natans* (L.) All. In the Nurimanovsky district of the Republic of Bashkortostan] *Biomika. T.9. №2.S. 136.* [in Russian].

[7] Konotop, N.K., Vinogradova, Yu.S., Chemeris, E.V., Bobrov, A.A. (2023). Redok li v Rossii vodnyj paprotnik *Salvinia natans* (Salviniaceae) [Is the aquatic fern *Salvinia natans* (Salviniaceae) rare in Russian]. *Biologiya vnutrennih vod. №2. S. 134* [in Russian].

[8] Petrenko, A.Z., Fartushina, M.M. (2001). Zelenaja kniga Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [Green Paper of West Kazakhstan region]. WKSU, Uralsk, Kazakstan, pp. 194 [in Russian].

[9] Sarsenova, A.N., Abiev, S.A., Darbaeva, T.E. (2021). Jaiyq özeniniñ tömengı aǵysyndaǵy ormandy alqapta alǵaş ret tirkelgen bor kezeñiniñ relikti [The first find of a Cretaceous relic *Battarrea phalloides* (Dicks.) Pers. in forest communities in the lower reaches of the Ural River valley]. *Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Seriya biologicheskaya. №3(88), 23-32* [In Kazakh].

[10] Ivanov, V.V. (1969). Opredelitel' nekotorykh vodnykh vysshikh rastenii Severnogo Prikaspiia [The determinant of some aquatic higher plants of the Northern

Caspian]. *Materialy po flore i rastitel'nosti Severnogo Prikaspiia - Materials on the flora and vegetation of the Northern Caspian*, Leningrad 4(1): 2-53 [in Russian].

[11] Barabanshchikova, N.S., Orlyuk, F.A. (2021). Vliyanie eksperimental'nyh uslovij hraneniya spor sal'vinii plavayushchej (*Salvinia natans* (L.) All., Salviniaceae Martinov) na vosproizvodstvo vida [The influence of experimental storage conditions of *Salvinia* floating spores (*Salvinia natans* (L.) All., Salviniaceae Martinov) on the reproduction of the species] *Problemy botaniki YUzhnoj Sibiri i Mongolii - Problems of botany in Southern Siberia and Mongolia*. T. 20. №.1. 49-52 [in Russian].

[12] Zavidovskaya, T.S., Larionov, M.V. (2023). O novom mestonahozhdenii i o nekotoryh ekologicheskikh osobennostyah *Salvinia natans* (L.) all. v ekologicheskikh sistemah Oksko-Donskoj ravniny (v bassejne reki Hopyor) [On the new location and some ecological features of *Salvinia natans* (L.) all. in the ecological systems of the Oka-Don plain ((in the basin of the Khopyor river)]. *Social'no-ekologicheskie tekhnologii*. T. 13. №. 1. 9-24 [in Russian].

Ермагамбетова А.К., Дарбаева Т.Е., Сарсенова А.Н. *
БИОЛОГО- ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ SALVINIA NATANS L.

Аннотация. Сохранение биоразнообразия является одной из актуальных глобальных проблем современного мира. Один из первоочередных задач в этом направлении заключается в привлечении внимания к редким и находящимся на грани исчезновения растениям, а также в организации защитных мероприятий. Редкая водная флора, произрастающая в долине реки Урал в пределах Западно-Казахстанской области, обладает высоким биологическим и экологическим значением. Некоторые из этих растений включены в Зеленую книгу Западно-Казахстанской области, однако требуют дополнительных исследований. Особый интерес представляет реликтовое растение третичного периода — сальвиния плавающая (*Salvinia natans* L.). В данной статье проведен краткий обзор биологических и экологических особенностей данного реликтового вида

Ключевые слова: *Salvinia natans* L.; река Жайык; водное растение; реликт; биоразнообразие.

Ermagambetova A.K., Darbayeva T.E., Sarsenova A.n.*
BIOLOGICAL AND ECOLOGICAL FEATURES OF SALVINIA NATANS L.

Annotation. Conservation of biodiversity is one of the pressing global challenges of the modern world. One of the top priorities in this endeavor is to raise awareness about rare and endangered plants on the brink of extinction, and to implement protective measures. The rare aquatic flora found in the Ural River valley within the West Kazakhstan region holds significant biological and ecological importance. Some of these plants are included in the Green Book of the West Kazakhstan region but require further research. Of particular interest is the relic plant from the Tertiary period — *Salvinia natans* L., a floating fern. This article offers a concise overview of the biological and ecological characteristics of this relic species.

Key words: *Salvinia natans* L.; Zhaiyk River; aquatic plant; relict; biodiversity.

УДК 331.456
МРНТИ 52.01.93
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).57

¹Ошакбаева Ж.О., ²Абдрахманова Н.Б.*

¹Костанайский инженерно-экономический университет им.
М.Дулатова, Костанай, Казахстан

²РГП на ПХВ «Республиканский научно-исследовательский институт
по охране труда» Министерство труда и социальной защиты населения
Республики Казахстан, Астана, Казахстан

*Автор-корреспондент: nazgul122@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СРЕДСТВ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ОТ ВРЕДНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ СРЕДЫ

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы применения средств индивидуальной защиты от вредных физических факторов в производственной среде, также особенности выбора, применения и эффективности средств индивидуальной защиты, направленных на предотвращение негативного воздействия физических факторов на работников. В статье анализируются различные группы физического фактора такие как, шум, вибрация, микроклимат, освещение и типы средств индивидуальной защиты, такие как защитные очки, наушники, респираторы и другие технологические инновации в этой области. Целью настоящей статьи заключается в анализе особенностей применения средств индивидуальной защиты от вредных физических факторов в производственной среде. Путем рассмотрения классификации условий труда и соответствующих требований к средствам защиты, а также оценки их эффективности и правильного выбора, мы стремимся выявить основные аспекты, влияющие на обеспечение безопасности и здоровья работников на производстве. В Республике Казахстан в настоящее время на национальном уровне проводится масштабная работа по обеспечению достойных условий труда. Статья подготовлена в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Условия труда и профессиональные риски: классификация, категории и критерии группировки в рамках перехода к «зеленой экономике» (ИРН BR22182667) в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан.

Ключевые слова: охрана труда; средства индивидуальной защиты; производственная среда; классификация условий труда; профессиональные риски.

Введение

Сохранение жизни и здоровья работника является важнейшим приоритетом в политике любого государства в области безопасности и охраны труда. Обеспечение безопасных условий труда и предотвращение профессиональных рисков имеет критическое значение не только для благосостояния индивидуальных работников, но и для экономического развития общества в целом. В современном мире, где производственные процессы становятся все более сложными и технологичными, необходимо постоянно улучшать системы безопасности и внедрять эффективные меры защиты от потенциальных угроз здоровью работников.

Производственная среда может быть подвержена различным вредным физическим факторам, таким как шум, вибрация, пыль, аэрозоли и другие. Эти факторы могут негативно влиять на здоровье работников, вызывая различные заболевания и приводя к травмам. В этом контексте важным аспектом является правильный выбор и применение средств индивидуальной защиты (СИЗ), которые способны минимизировать риск возникновения вредных последствий и обеспечить безопасные условия труда.

Таким образом, цель настоящей статьи заключается в анализе особенностей применения средств индивидуальной защиты от вредных физических факторов в производственной среде. Путем рассмотрения классификации условий труда и соответствующих требований к средствам защиты, а также оценки их эффективности и правильного выбора, мы стремимся выявить основные аспекты, влияющие на обеспечение безопасности и здоровья работников на производстве. В Республике Казахстан в настоящее время на национальном уровне проводится масштабная работа по обеспечению достойных условий труда [1-3].

В соответствии со статьей 3 Конвенции МОТ №187 [4] в 2020 году в Трудовой кодекс Республики Казахстан впервые было введено понятие управления профессиональными рисками, разработана новая Концепция безопасного труда Казахстана до 2030 года, одним из ключевых направлений которой является модернизация национальной системы управления охраной труда на основе риск-ориентированного подхода. В настоящее время в стране ведется трехсторонняя активная работа по дальнейшему усовершенствованию действующей Концепции безопасного труда Казахстана до 2030 года.

Материалы и методы исследования

В ходе проведенного исследования был проведен историко-теоретический анализ национальных и международных научных изысканий, правовых актов, стандартов. С помощью системного и структурно-функционального анализа были определены принципы и механизмы применения средств индивидуальной защиты.

Результаты и обсуждения

Согласно Номенклатуре средств индивидуальной защиты в зависимости от вредных производственных факторов и степени их воздействия [5] факторы можно разделить на факторы физической, химической, биологической, механической, психофизиологической природы, а также воздействия общих производственных загрязнений. Самую большую группу физических факторов

составляют **виброакустические**. Наиболее распространенным вредным фактором является **производственный шум**, являющийся беспорядочным сочетанием звуков различной частоты и интенсивности, возникающих при механических колебаниях в твердых, жидких и газообразных средах. Оценке и воздействию шума на здоровье и производительность человека посвящен ряд работ [6, 7]. Классификация шумов согласно работе [6] подразделяются по частотной характеристике (низко-, средне- и высокочастотные), по характеру спектра (широкополосный, тональный), по временным характеристикам (постоянный, непостоянный (переменный, прерывистый, импульсный)), а также по видам его источников (механический, аэродинамический, электромагнитный, гидродинамический).

Не менее распространенным вредным фактором производства является **вибрация**. Терапевты, работающие в области реабилитации труда, за последнее десятилетие наблюдали резкое увеличение частоты кумулятивных травматических расстройств от вибрации [8]. Согласно [9] производственная вибрация подразделяется по способу передачи (общая, локальная), по направлению (вертикальная, горизонтальная), по периоду воздействия (временная, постоянная), по частоте (низко-, средне- и высокочастотная) и характеру спектра (узкополосная и широкополосная). В группу виброакустических факторов входят также инфразвук и ультразвук. В санитарных нормах [10] инфразвук подразделяется по характеру спектра (широкополосный, тональный) и по временным характеристикам (постоянный, непостоянный). Уровень звукового давления постоянного инфразвука изменяется за время наблюдения не более чем в 2 раза (на 6 дБ), а непостоянного – не менее чем в 2 раза (на 6 дБ) при измерениях по шкале шумомера «линейная» на временной характеристике «медленно». Согласно гигиенической классификации [11] по способу распространения ультразвуковых колебаний выделяют контактный и воздушный ультразвук. По типу источников ультразвуковых колебаний выделяют ручные источники и стационарные источники. Также ультразвук подразделяется по спектральным характеристикам (низкочастотный - 16 - 63 кГц; среднечастотный - 125 - 250 кГц; высокочастотный - 1,0 - 31,5 МГц); по режиму генерирования ультразвуковых колебаний (постоянный, импульсный); По способу излучения ультразвуковых колебаний (источники ультразвука с магнитострикционным генератором, а также с пьезоэлектрическим генератором).

Шум и вибрация в комплексе с фиброгенным действием пыли и большой нагрузки вызывают наибольший риск профессиональных заболеваний.

Важным производственным фактором является **освещенность**. Оценка параметров световой среды по естественному и искусственному освещению проводится по определенным критериям [12]. Естественное освещение оценивается по коэффициенту естественной освещенности. Искусственное освещение оценивается по ряду показателей (освещенности, прямой блескости, коэффициенту пульсации освещенности и другим нормируемым показателям освещения). Общая оценка условий труда по фактору освещенности производится с учетом возможности компенсации недостаточности или отсутствия естественного освещения путем создания благоприятных условий

искусственного освещения и, при необходимости, компенсации ультрафиолетовой недостаточности.

Электрические аварии очень распространены на рабочем месте, и они вызваны незащищенным воздействием высоковольтных электрических розеток. По данным Международного фонда электробезопасности, электрические опасности вызывают более 300 смертей и 4 травм на американских рабочих местах каждый год [13].

Электрические ожоги, электрические пожары и поражения электрическим током являются 3 основными типами электрических аварий. Электрические удары возникают, когда телесный контакт с электричеством заставляет ток проходить через ваше тело, а в тяжелых случаях это может привести к сердечной или дыхательной недостаточности.

Во многих случаях электрические ожоги являются последствиями поражения электрическим током, и они могут быть внутренними или внешними. Электрические пожары возникают, когда неизолированная проводка или сломанные цепи вступают в контакт с легковоспламеняющимися материалами на рабочем месте, такими как хлопок и древесная стружка.

Хотя устранение опасности поражения электрическим током важно, но существует другая электрическая опасность, связанная с интенсивной лучистой и конвективной энергией, высвобождаемой во время вспышки электрической дуги. Человек не должен физически контактировать с проводником, находящимся под напряжением, или быть частью электрической цепи, чтобы быть поврежденным дуговой вспышкой. Жертва может находиться в нескольких футах от находящихся под напряжением проводников или оборудования и быть серьезно повреждена интенсивной передачей тепловой энергии, производимой электрической дугой. По оценкам, от 5 до 10 взрывов дуговых вспышек происходят в электрическом оборудовании каждый день в Соединенных Штатах. В горнодобывающей промышленности самая большая отдельная категория травм электрических травм вызвана бесконтактными электрическими дугами. По оценкам, от 5 до 10 взрывов дуговых вспышек происходят в электрическом оборудовании каждый день в Соединенных Штатах. В горнодобывающей промышленности самая большая отдельная категория электрических травм вызвана бесконтактными электрическими дугами [14].

Специально создаваемые электрические дуги (электроряд, расположенный между электродами, имеющий значительную длину и выделяющий большой объем энергии) являются классическим источником тепла, используемым в основном при сварочных работах [15]. Предельная температура сварочной дуги составляет +7 000 °С. Данную степень нагрева используют при обработке металлов, которые способны плавиться лишь при достижении показателя свыше +3 000°С. Говоря об особенностях данного электрического заряда, нужно понимать, что сварочная дуга представляет собой проводник, возникающий за счет ионизированного газа. Дуга состоит из нескольких зон, которые, пропуская ток, выделяют много тепловой энергии. Поджиг дуги вызывает формирование гальванической цепи, в которую входят анод, катод и ионизированный газ. При этом используются два электрода. Протекание тока приводит к нагреванию дуги,

появлению исходящего от нее света – последняя характеристика объясняется наличием фотонного излучения.

Сварочные работы представляют несколько опасностей как для тех, кто выполняет эту деятельность, так и для окружающих. Основными видами опасностей при выполнении сварочных работ являются: воздействие дыма и газов; пожары и взрывы; поражение электрическим током; шумовые опасности; воздействие УФ- и ИК-излучения, а также ожоги.

Важной группой физических факторов, рассматриваемых в данной статье, являются **климат и микроклимат** на открытой территории и в помещении. В соответствии с [16] показателями, характеризующими микроклимат в производственных помещениях, являются: температура воздуха; температура поверхностей, относительная влажность воздуха; скорость движения воздуха; интенсивность теплового облучения. Показатели микроклимата должны обеспечивать сохранение теплового баланса человека с окружающей средой и поддержание оптимального или допустимого теплового состояния организма. Важным показателем микроклимата является тепловое излучение. Оно является одним из вредных производственных факторов, влияющих на трудовой процесс [17].

Аэрозольный состав воздуха при наличии в нем аэрозолей преимущественно фиброгенного действия (PFA) также является распространенным вредным фактором производства. Вдыхание работником названных аэрозолей является причиной ряда профессиональных заболеваний органов дыхания (пылевой бронхит, пневмокониозы, рак легких и др.). Все PFA подразделяются на: высоко-, умеренно- и слабофиброгенные, что отражается в гигиеническом нормировании, учитывается при гигиеническом контроле и классификации условий труда по показателям вредности [18].

Эффективным решением защиты организма шахтера от комплекса неблагоприятных факторов внешней среды (газопылевого режима, микроклимата) является пересмотр средств индивидуальной защиты в зависимости от класса условий труда. Оснащение работников средствами индивидуальной защиты является одной из обязанностей работодателя по созданию безопасных условий труда независимо от формы собственности предприятия.

В Республике Казахстан в области применения СИЗ действуют более 200 правовых и административных нормативных актов (законы, инструкции, перечни, отраслевые стандарты по оснащению работников средствами индивидуальной защиты, ГОСТы, СТБ и др.). Обязательным является применение Технического регламента Таможенного союза (Технический регламент [19]), который устанавливает требования к обязательным техническим характеристикам СИЗ, соответствующим минимально допустимым значениям и техническим показателям того или иного фактора воздействия. Подтверждение соответствия СИЗ требованиям регламента производится в форме декларации и сертификации в зависимости от степени риска причинения вреда пользователю.

Правовая основа применения СИЗ закреплена в Трудовом кодексе Республики Казахстан, также в Приказе об утверждении норм выдачи специальной одежды и других средств индивидуальной защиты работникам

организаций различных видов экономической деятельности, утвержденных Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 8 декабря 2015 года № 943 и иные нормативные правовые акты [20].

Действующие в Республике Казахстан правила предоставления СИЗ основаны на принципе регламентированности. Однако *принцип нормирования не гарантирует* безопасность работника, поскольку Типовые нормы выдачи специальной одежды и других средств индивидуальной защиты, утвержденные приказом РК [20], не классифицируют защитные свойства СИЗ. Из-за этого на ряде предприятий наблюдается несоответствие или неполное соответствие выданных СИЗ реальным условиям труда, в первую очередь из-за отсутствия методики оценки эффективности применения СИЗ на производстве (с точки зрения защитных свойств, с точки зрения правильного выбора СИЗ). Типовые нормы зачастую не могут охватить специфику каждого производства. На отдельных рабочих местах возможно влияние на здоровье вредных факторов, не учтенных в нормативах, но от которых необходимо защитить работника. Поэтому необходимо учитывать влияние всех производственных факторов, имеющих на конкретном рабочем месте.

В настоящее время СИЗ выдаются по стандартным нормам без учета профессионального риска.

Помимо норм выдачи СИЗ предлагается новый ассортимент СИЗ в зависимости от вредных производственных факторов и степени их воздействия (таблица 1).

Таблица 1 - Применение и выдача средств индивидуальной защиты в производственной среде

Назначение СИЗ	Степень риска условий труда, класс	Виды СИЗ
для дыхания	2	респиратор с фильтрацией против аэрозолей. Респиратор класса защиты FFP1, полумаски фильтрующие (респираторы) FFP1
	3.1	противоаэрозольные и противоаэрозольные с дополнительной защитой от газов и паров средства индивидуальной защиты органов дыхания (ПРП) с фильтрующей лицевой частью - фильтрующие полумаски. Респиратор класса защиты FFP2
	3.2	-: маски изолирующие (маски, полумаски, четвертьмаски), сменные фильтры (фильтрующие элементы: противоспиртовые, противогазовые, комбинированные), респираторы класса защиты FFP2 или полумаски многоразового использования с различными сменными фильтрами по

		европейскому стандарту. стандарт EN 140:1998
	3,3 и 3,4	противогаз, класс защиты органов дыхания FFP3, изолирующие лицевые части (маски, полумаски, четвертьмаски), сменные фильтры (фильтрующие элементы: противоспиртовые, противогазовые, комбинированные).
для глаз	2	защитное стекло прозрачная часть средств индивидуальной защиты глаз, обеспечивающая зрение
	3.1	очки защитные, очки защитные закрытые
	3.2	очки защитные, очки-защитные
	3.3	очки защитные с прямой вентиляцией: очки защитные вентилируемые, в подпольное пространство которых воздух поступает без изменения направления
Специальная защитная одежда	3.1, 3.2, 3.3, 3.4	одежда из натуральных хлопчатобумажных тканей, обладающих воздухопроницаемостью, пористостью, гигроскопичностью, капиллярностью, низкой устойчивостью к испарению влаги, снижающими тепловую нагрузку на организм, водоохлаждаемые костюмы, костюмы с воздушным охлаждением, жилеты с охлаждающими телами, СИЗ от перегрева с испарительным охлаждением
для рук	2	-: перчатки рабочие тканевые, полутканые, шерстяные, рукавицы
	3.1, 3.2, 3.3, 3.4	перчатки, рукавицы
Руководитель ПСА	3.1, 3.2, 3.3, 3.4	каска, подшлемник, головной убор на хлопчатобумажной основе с кислотно-щелочной пропиткой, тканевая каска вместо хлопчатобумажного головного убора, головной убор (кепи или берет) из смесовой ткани, защитная сетка для головы, головной убор на хлопковой основе с антибактериальной и антистатической пропиткой, головной убор против чумы с антибактериальной пропиткой, стерильный многослойный хирургический головной убор из нетканого материала

Выводы

На основании анализа существующих проблем обеспечения и использования средств индивидуальной защиты на производстве можно сделать вывод, что эффективность использования данных средств во многом зависит от их правильного выбора и применения. Необходимо учитывать не только классификацию условий труда и соответствующие требования к средствам защиты, но и особенности конкретного рабочего процесса, индивидуальные особенности работников, а также соблюдение инструкций по правильному использованию и уходу за средствами индивидуальной защиты. Важно обеспечить доступность и гарантировать качество предоставляемых средств защиты, а также проводить систематическое обучение и контроль за их использованием. Только такой комплексный подход позволит обеспечить максимальную защиту работников от вредных физических факторов и снизить риск профессиональных заболеваний и травм на производстве.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК
- [2] О Концепции по вхождению Казахстана в число 30 самых развитых государств мира. Указ Президента Республики Казахстан от 17 января 2014 года № 732.
- [3] Концепция безопасного труда Республики Казахстан на 2024-2030 годы. Утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 декабря 2023 года №1182
- [4] О ратификации Конвенции об основах, содействующих безопасности и гигиене труда (Конвенция МОТ № 187). Закон Республики Казахстан от 20 октября 2014 года № 243-V ЗРК.
- [5] Номенклатура средств индивидуальной защиты в зависимости от вредных производственных факторов и степени их воздействия /Авторское свидетельство № 28600 от 06.09.2022г. Заявитель: Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, Астана 2022г.
- [6] Производственный шум и влияние его на организм человека. <https://shumer.cap.ru/news/2017/08/16/proizvodstvennij-shum-i-vliyanie-ego-na-organizm-chel> (дата обращения 7 марта 2023 года)
- [7] Baker, D. (2015). Application of noise guidance to the assessment of industrial noise with character on residential dwellings in the UK. *Applied Acoustics*, 93, 88-96. <https://doi.org/10.1016/j.apacoust.2015.01.018>
- [8] Ramos, D., Schoenmann, L., Scott, D., & Trent, J. (1996). The effects of vibration on workers. *Work*, 6(2), 127-132. <https://doi.org/10.3233/WOR-1996-6207>. (2018).
- [9] Семёнов, И. П. (2018). Производственная вибрация: учебно-методическое пособие / И. П. Семёнов, И. А. Кураш. – Минск: УО «Белорусский государственный медицинский университет», 2018. – 52 с. ISBN 978-985-567-967-8.

[10] Санитарные нормы 2.2.4/2.1.8.583-96 «Инфразвук на рабочих местах, в жилых и общественных помещениях и на территории жилой застройки». Государственная система санитарно-эпидемиологического нормирования Российской Федерации

[11] Санитарные правила и нормы 2.2.4/2.1.8.582-96. Гигиенические требования при работах с источниками воздушного и контактного ультразвука промышленного, медицинского и бытового назначения (утверждены Постановлением Госкомсанэпиднадзора РФ от 31.10.1996 N 51).

[12] Методические рекомендации «Гигиенические критерии оценки и классификация условий труда по показателям вредности и опасности факторов производственной среды, тяжести и напряженности трудового процесса». Утверждены приказом Председателя Комитета санитарно-эпидемиологического контроля Министерства здравоохранения Республики Казахстан от 31 декабря 2020 года № 24.

[13] Workplace Safety & Hazards: Types, Examples and Prevention Tips. <https://www.formpl.us/blog/workplace-safety-hazard> (дата обращения 21 марта 2023 года)

[14] Kowalski-Trakofler, K., & Barrett, E. (2007). Reducing non-contact electric arc injuries: An investigation of behavioral and organizational issues. *Journal of safety research*, 38(5), 597-608. <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2007.06.004>

[15] Aitzollamikiz, EnekoUkarIvanTaberneroSilvia Martinez 5 - Thermal advanced machining processes, 2011 Pages 335-372. <https://doi.org/10.1533/9780857094940.335>

[16] Санитарные правила и нормы 2.2.4.3359-16 Санитарно-эпидемиологические требования к физическим факторам на рабочих местах. <https://fcgie.ru/515-mikroklimat-na-rabochem-meste-v-holodnyj-period.html> (дата обращения 11 апреля 2023 года)

[17] Влияние теплового излучения на условия труда работающих / В. С. Мушников, В. И. Лихтенштейн, В. В. Вьюхин и др.//Система управления экологической безопасностью: сборник трудов XII заочной международной научно-практической конференции (Екатеринбург, 30-31 мая 2018 г.). — Екатеринбург: УрФУ, 2018. — С. 242-247. <http://hdl.handle.net/10995/74211>

[18] Statestandard (GOST) P 54578-2011 Воздух рабочей зоны. Аэрозоли преимущественно фиброгенного действия. Общие принципы гигиенического контроля и оценки воздействия. Дата актуализации: 01.01.2021. <https://meganorm.ru/Index2/1/4293794/4293794009.htm> (дата обращения 14 апреля 2023 года)

[19] Технический регламент Таможенного союза ТР ТС 019/2011 «О безопасности средств индивидуальной защиты». (ред. от 28 мая 2019 г.)

[20] Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 8 декабря 2015 года № 943. Об утверждении норм выдачи специальной одежды и другой одежды, средства индивидуальной защиты работникам организаций различных видов экономической деятельности, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012627>

REFERENCES

- [1] Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan [The Labor Code of the Republic of Kazakhstan] of 23 noyabrya 2015 goda № 414-V ZRK.
- [2] O Konceptii po vhozheniyu Kazahstana v chislo 30 samykh razvitykh gosudarstv mira [On the concept of Kazakhstan becoming one of the 30 most developed countries in the world]. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 17 yanvarya 2014 goda № 732 [in Russian].
- [3] Konceptiya bezopasnogo truda Respubliki Kazahstan na 2024-2030 gody [The concept of safe work of the Republic of Kazakhstan for 2024-2030]. Utverzhdena Postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 dekabrya 2023 goda №1182 [in Russian].
- [4] O ratifikacii Konvencii ob osnovah, sodejstvuyushchih bezopasnosti i gigiyene truda (Konvenciya MOT № 187) [On the ratification of the Convention on Fundamentals Promoting Occupational Safety and Health (ILO Convention No. 187)]. Zakon Respubliki Kazahstan ot 20 oktyabrya 2014 goda № 243-V ZRK [in Russian].
- [5] Nomenklatura sredstv individual'noj zashchity v zavisimosti ot vrednykh proizvodstvennykh faktorov i stepeni ih vozdejstviya [The range of personal protective equipment depending on harmful production factors and the degree of their impact] /Avtorskoe svidetel'stvo № 28600 ot 06.09.2022g. Zayavitel': Respublikanskij nauchno-issledovatel'skij institut po ohrane truda Ministerstva truda i social'noj zashchity naseleniya Respubliki Kazahstan, Astana 2022g. [in Russian].
- [6] Proizvodstvennyj shum i vliyanie ego na organizm cheloveka [Industrial noise and its effect on the human body]. <https://shumer.cap.ru/news/2017/08/16/proizvodstvennij-shum-i-vliyanie-ego-na-organizm-chel> (data obrashcheniya 7 marta 2023 goda) [in Russian].
- [7] Baker, D. (2015). Application of noise guidance to the assessment of industrial noise with character on residential dwellings in the UK. *Applied Acoustics*, 93, 88-96. <https://doi.org/10.1016/j.apacoust.2015.01.018> [in English].
- [8] Ramos, D., Schoenmann, L., Scott, D., & Trent, J. (1996). The effects of vibration on workers. *Work*, 6(2), 127-132. <https://doi.org/10.3233/WOR-1996-6207>. (2018) [in English].
- [9] Semyonov, I. P. (2018). Proizvodstvennaya vibraciya: uchebno-metodicheskoe posobie [Industrial vibration: an educational and methodological guide]/ I. P. Semyonov, I. A. Kurash. – Minsk: UO «Belorusskij gosudarstvennyj medicinskij universitet», 2018. – 52 s. ISBN 978-985-567-967-8 [in Russian].
- [10] Sanitarnye normy 2.2.4/2.1.8.583-96 «Infrazvuk na rabochih mestah, v zhilyh i obshchestvennykh pomeshcheniyah i na territorii zhiloy zastrojki» [Infrasound in the workplace, in residential and public areas and on the territory of residential development]. Gosudarstvennaya sistema sanitarno-epidemiologicheskogo normirovaniya Rossijskoj Federacii [in Russian].
- [11] Sanitarnye pravila i normy 2.2.4/2.1.8.582-96. Gigienicheskie trebovaniya pri rabotah s istochnikami vozdušnogo i kontaktnogo ul'trazvuka promyshlennogo, medicinskogo i bytovogo naznachenija [Hygienic requirements when working with air and contact ultrasound sources for industrial, medical and household purposes] (utverzhdeny Postanovleniem Goskomsanjepidnadzora RF ot 31.10.1996 N 51).

[12] Metodicheskie rekomendacii «Gigienicheskie kriterii ocenki i klassifikaciya uslovij truda po pokazatelyam vrednosti i opasnosti faktorov proizvodstvennoj sredy, tyazhesti i napryazhennosti trudovogo processa» [Hygienic criteria for assessing and classifying working conditions according to the indicators of harmfulness and danger of factors of the production environment, severity and intensity of the labor process]. Utverzhdeny prikazom Predsedatelya Komiteta sanitarno-epidemiologicheskogo kontrolya Ministerstva zdavoohraneniya Respubliki Kazahstan ot 31 dekabrya 2020 goda № 24 [in Russian].

[13] Workplace Safety & Hazards: Types, Examples and Prevention Tips. <https://www.formpl.us/blog/workplace-safety-hazard> (data obrashcheniya 21 marta 2023 goda) [in English].

[14] Kowalski-Trakofler, K., & Barrett, E. (2007). Reducing non-contact electric arc injuries: An investigation of behavioral and organizational issues. *Journal of safety research*, 38(5), 597-608. <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2007.06.004> [in English].

[15] Aitzollamikiz, EnekoUkarIvanTabereroSilvia Martinez 5 - Thermal advanced machining processes, 2011 Pages 335-372. <https://doi.org/10.1533/9780857094940.335> [in English].

[16] Sanitarnye pravila i normy 2.2.4.3359-16 Sanitarno-epidemiologicheskije trebovaniya k fizicheskim faktoram na rabochih mestah [Sanitary and epidemiological requirements for physical factors in the workplace]. <https://fcgie.ru/515-mikroklimat-na-rabochem-meste-v-holodnyj-period.html> (data obrashcheniya 11 aprelya 2023 goda) [in Russian].

[17] Vliyanie teplovogo izlucheniya na usloviya truda rabotayushchih [The effect of thermal radiation on the working conditions of workers] / V. S. Mushnikov, V. I. Lihtenshtejn, V. V. V'yuhin i dr. // Sistema upravleniya ekologicheskoy bezopasnost'yu: sbornik trudov XII zaochnoj mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (Ekaterinburg, 30-31 maya 2018 g.). — Ekaterinburg: UrFU, 2018. — S. 242-247. <http://hdl.handle.net/10995/74211> [in Russian].

[18] Statestandard (GOST) R 54578-2011 Vozduh rabochej zony. Aerozoli preimushchestvenno fibrogennogo dejstviya. Obshchie principy gigenicheskogo kontrolya i ocenki vozdejstviya [The air of the working area. Aerosols are predominantly of fibrogenic action. General principles of hygienic control and impact assessment]. Data aktualizacii: 01.01.2021. <https://meganorm.ru/Index2/1/4293794/4293794009.htm> (data obrashcheniya 14 aprelya 2023 goda) [in Russian].

[19] Tekhnicheskij reglament Tamozhennogo soyuza TR TS 019/2011 O bezopasnosti sredstv individual'noj zashchity [About the safety of personal protective equipment]. (red. ot 28 maya 2019 g.) [in Russian].

[20] Prikaz Ministra zdavoohraneniya i social'nogo razvitiya Respubliki Kazahstan ot 8 dekabrya 2015 goda № 943. Ob utverzhdenii norm vydachi special'noj odezhdy i drugoj odezhdy. sredstva individual'noj zashchity rabotnikam organizacij razlichnyh vidov ekonomicheskoy deyatelnosti [On the approval of the norms for the issuance of special clothing and other clothing. personal protective equipment for employees of organizations of various types of economic activity], <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012627> [in Russian].

**Ошақбаева Ж.О., Әбдрахманова Н.Б.
ӨНДІРІСТІК ОРТАНЫҢ ЗИЯНДЫ ФИЗИКАЛЫҚ
ФАКТОРЛАРЫНАН ЖЕКЕ ҚОРҒАНЫС ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада өндірістік ортада зиянды физикалық факторлардан жеке қорғаныс құралдарын қолдану, сондай-ақ қызметкерлерге физикалық факторлардың теріс әсерін болдырмауға бағытталған жеке қорғаныс құралдарын таңдау, қолдану және тиімділік ерекшеліктері қарастырылған. Мақалада физикалық факторлардың әртүрлі топтары талданады мысалы, шу, діріл, микроклимат, жарықтандыру және жеке қорғаныс құралдарының түрлері, мысалы, көзілдірік, құлаққап, респираторлар және осы саладағы басқа технологиялық инновациялар. Осы мақаланың мақсаты өндірістік ортада зиянды физикалық факторлардан жеке қорғаныс құралдарын қолдану ерекшеліктерін талдау болып табылады. Еңбек жағдайларының жіктелуін және қорғаныс құралдарына қойылатын тиісті талаптарды қарастыру, сондай-ақ олардың тиімділігі мен дұрыс таңдауын бағалау арқылы біз өндірістегі жұмысшылардың қауіпсіздігі мен денсаулығын қамтамасыз етуге әсер ететін негізгі аспектілерді анықтаймыз. Мақала ҚР ЕХӘҚМ еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының зерттеулерін бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде «Еңбек жағдайлары және кәсіптік тәуекелдер: «жасыл экономикаға» көшу шеңберінде жіктеу, санаттар және топтастыру өлшемшарттары» (ЖТН BR22182667) тақырыбында ғылыми-техникалық бағдарламаны іске асыру барысында дайындалды.

Кілт сөздер: еңбекті қорғау; жеке қорғаныс құралдары; өндірістік орта; еңбек жағдайларының жіктелуі; кәсіби тәуекелдер.

**Oshakbaeva Zh. O., Abdrakhmanova N.B.
FEATURES OF THE USE OF PERSONAL PROTECTIVE EQUIPMENT
AGAINST HARMFUL PHYSICAL FACTORS OF THE PRODUCTION
ENVIRONMENT**

Annotation. The article considers the issues of the use of personal protective equipment against harmful physical factors in the production environment, as well as the features of the choice, application and effectiveness of personal protective equipment aimed at preventing the negative impact of physical factors on workers. The article analyzes various groups of physical factors such as noise, vibration, microclimate, lighting and types of personal protective equipment such as safety glasses, headphones, respirators and other technological innovations in this field. The purpose of this article is to analyze the features of the use of personal protective equipment against harmful physical factors in the production environment. By considering the classification of working conditions and the relevant requirements for protective equipment, as well as evaluating their effectiveness and correct choice, we strive to identify the main aspects that affect the safety and health of workers at work. The article was prepared during the implementation of a scientific and technical program on the topic: «Working conditions and occupational risks: classification, categories and grouping criteria within the framework of the transition to a «green

economy» (IRN BR22182667) within the framework of program-targeted financing of research by the Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Health and Safety of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: occupational safety; personal protective equipment; production environment; classification of working conditions; occupational risks.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Адилова Фарида Ауелханқызы - аға оқытушы, тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; fari77@mail.ru

Амантурлина Гүлмира Қалданқызы – информатика мұғалімдерін және IT мамандарын даярлау білім бағдарламасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; gulmira_78_78@mail.ru

Ахмеден Дильназ Кажмуратқызы – магистрант, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан; dilnaz.akhmeden@mail.ru

Ахмеденов Кажмурат Максutowич – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ басқарма мүшесі – ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, kazhmurat78@mail.ru

Әбдірахманова Назгүл Батырбекқызы - магистр, ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі «Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты» ШЖҚ РМК «биомониторинг және еңбек гигиенасы» бөлімінің аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан; nazgul122@mail.ru

Бақытжанова Гүлнар – кіші ғылыми қызметкер, «Астана» ХҚО аға HR, АХҚО, Астана, Қазақстан; gulnar.bbg@gmail.com

Баюканская Светлана Феликсовна – психология магистрі, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; bayukanskaya@mail.ru

Бейбітова Аружан Бейбітқызы - бВ01509–Биология білім беру бағдарламасының 4 – курс студенті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; aruzhan.beybitova@gmail.com

Бекбаева Толқын Аманжолқызы - аға оқытушы, тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; t.a.bekbaeva@mail.ru

Булатов Иван Александрович - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Кәсіби қызмет психологиясы» зертханасының аға ғылыми қызметкері, Ю.А.Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университеті, Саратов, Ресей Федерациясы; bulatovivan64@gmail.com

Габдешева Астра Ерсайыновна - магистр, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; Astragab@mail.ru

Дарбаева Талшен Есеномановна – биология ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Ергалиева Гулжан Алгазиевна - педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; E77ASK@yandex.ru

Ергалиева Курманай Казикановна – «Орыс тілінде оқытатын мектептердегі орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; Ergaliyeva_k@ura.nis.edu.kz

Журасова Алтынай Шугаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік ғылымдар білім беру бағдарламалары бағытының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; azhurasova@mail.ru

Казачков Григорий Викторович - биология ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер, Ресей ғылым академиясының Орал филиалының Дала институты, Орынбор, РФ; stepevedy@yandex.ru

Камал Нәзира Нұрлыбекқызы – «6В01509 – Биология» білім беру бағдарламасының 4-курс студенті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; nazzira.kamall@gmail.com

Кисметова Галия Нагимовна - педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; galiya-1969@mail.ru

Кушкенбаева Ақерке Есбулатовна – «7М01601 – Тарих» БББ магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; esbulatovna95@gmail.com

Кленина Анастасия Александровна - биология ғылымдарының кандидаты, РҒА Еділ бассейнінің экология институты - РҒА Самара ғылыми зерттеу орталығының филиалы, Тольятти, Ресей; colubridatlt@gmail.com

Курманиязова Алтыншаш Аслановна – «7М01510-География» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Левыкин Сергей Вячеславович - география ғылымдарының докторы, ғылыми қызметкер, Ресей ғылым академиясының Орал филиалының Дала институты, Орынбор, Ресей; stepevedy@yandex.ru

Майманова Нұршат Нұрқанқызы – тарих ғылымдарының магистрі, оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; nurshat_mnn@mail.ru

Мамбетова Гүлжанат - Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; gulzhanat_1305@mail.ru

Медешова Айгуль Бактығалиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика мұғалімдерін және ІТ мамандарын даярлау білім бағдарламасының профессоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; medeshovaa@mail.ru

Мушаев Владимир Наранович – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста, Ресей; mushaev_vn@mail.ru

Нұрлыбекқызы Айдана – Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ai_eg_anuar@mail.ru

Овчинникова Валерия Александровна – «Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; lera.ovchinnikova.01@gmail.ru

Ошақбаева Жұлдыз Амантайқызы - биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Дулатов атындағы Қостанай инженерлік-экономикалық университетінің проректоры, М.Дулатов атындағы Қостанай

инженерлік-экономикалық университеті, Қостанай, Қазақстан;
zh.orgyntaevna@gmail.com

Очирова Виктория Сергеевна – аға оқытушы, Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста, Ресей; ochirovavs@yandex.ru

Подгорска-Яхник Дорота – әлеуметтік ғылымдар докторы, гуманитарлық ғылымдар PhD, қауымдастырылған профессор, Лодзин университеті, Польша; derejot@wp.pl

Поляничко Мария Владимировна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, П. Ф. Лесгафт атындағы ұлттық мемлекеттік дене шынықтыру, спорт және денсаулық университеті, Санкт-Петербург, Ресей; mariniks777@gmail.com

Рахымова Аружан Ерланқызы – «Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасының студенті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; rakhymova.aruzan@mail.ru

Рысбеков Тұяқбай Зейтович – Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА құрметті академигі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru

Сарбасова Галина Николаевна – «Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; erlangalina-2018@mail.ru

Сарсенова Асемгуль Нурсаиновна – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; assemgulsarsenova@gmail.com

Сахиұлы Болат – магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Соколов Никита Дмитриевич - аспирант, Тверь мемлекеттік университеті, Тверь, Ресей; nikita.sok1998@mail.ru

Тукешова Нургул Максетовна – философия (PhD) докторы, оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; tukeshova_nurgul@mail.ru

Тургумбаев Ақан Асқарұлы – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ahan.turgumbayev@wku.edu.kz

Утегенова Карлыга Таскалиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; karlyga@bk.ru

Утеулиева Баршагүл Мұратқызы - оқытушы, магистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; uteuliyeva81@inbox.ru

Фролов Игорь Михайлович – педагогика ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; lord32x@mail.ru

Фоменко Анна Анатольевна – «Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; afoменko80@mail.ru

Чеджиева Жанна Джалаевна - аға оқытушы, Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста, Ресей; jejn2010@yandex.ru

Шүйінішқали Анаргүл - Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; anarkin00@mail.ru

Шүйінішқали Заманбек - Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; shuinishkali.zaman@gmail.com

Яковлев Илья Геннадьевич - география ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер, Ресей ғылым академиясының Орал филиалының Дала институты, Орынбор, Ресей; russo-turisto01@mail.ru

Яковлева Светлана Ивановна – экономика ғылымдарының докторы, доцент, табиғатты пайдалану және туризм кафедрасының профессоры, Тверь мемлекеттік университеті, Тверь, Ресей; Sv_Yakowleva@mail.ru

Якупова Джамиля Болатовна - ғылыми қызметкер, ғылым және ЖОО-дан кейінгі дайындық бөлімі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; yakurova_j@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Адилова Фарида Ауельхановна - старший преподаватель, кандидат исторических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан; fari77@mail.ru

Амантурлина Гульмира Калдановна - старший преподаватель образовательной программы подготовки учителей информатики и IT специалистов, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; gulmira_78_78@mail.ru

Ахмеден Дильназ Кажмуратовна - магистрант, Международный университет Астана, Астана, Казахстан; dilnaz.akhmeden@mail.ru

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - кандидат географических наук, профессор, член правления ЗКУ им. М. Утемисова-проректор по НС и МС, Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова, Уральск, Казахстан, kazhmurat78@mail.ru

Абдрахманова Назгуль Батырбековна -магистр, старший научный сотрудник отдела «биомониторинг и гигиена труда» РГП на ПХВ «Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда» Министерства труда и социальной защиты населения РК, Астана, Казахстан; nazgul122@mail.ru

Бакытжанова Гульнар - младший научный сотрудник, старший HR ЦОНа "Астана", МФЦА, Астана, Казахстан; gulnar.bbg@gmail.com

Баюканская Светлана Феликсовна - магистр психологии, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; bayukanskaya@mail.ru

Бейбитова Аружан Бейбитовна - студентка 4 курса образовательной программы 6B01509 – Биология, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; aruzhan.beybitova@gmail.com

Бекбаева Толкын Аманжоловна - старший преподаватель, кандидат исторических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан; t.a.bekbaeva@mail.ru

Булатов Иван Александрович - кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник лаборатории "психология профессиональной деятельности", Саратовский государственный технический университет им.Ю.А.Гагарина, Саратов, Российская Федерация; bulatovivan64@gmail.com

Габдешева Астра Ерсайыновна - магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; Astragab@mail.ru

Дарбаева Талшен Есеномановна - доктор биологических наук, профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Ергалиева Гулжан Алгазиевна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; E77ASK@yandex.ru

Ергалиева Курманай Казикановна - магистрант образовательной программы "русский язык и литература в школах с русским языком обучения",

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан;
Ergaliyeva_k@ura.nis.edu.kz

Журасова Алтынай Шугаевна - кандидат исторических наук, доцент направления образовательных программ социальных наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; azhurasova@mail.ru

Казачков Григорий Викторович - кандидат биологических наук, научный сотрудник, полевой институт Уральского филиала РАН, Оренбург, РФ; stepevedy@yandex.ru

Камал Назира Нурлыбековна - студентка 4 курса образовательной программы "6В01509-Биология", Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; pazzira.kamall@gmail.com

Кисметова Галия Нагимовна - кандидат педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; galiya-1969@mail.ru

Кушкенбаева Акерке Есбулатовна - магистрант ОП "7М01601-История", Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; esbulatovna95@gmail.com

Кленина Анастасия Александровна - кандидат биологических наук, Институт экологии Волжского бассейна РАН-филиал Самарского научно-исследовательского центра РАН, Тольятти, Россия; colubridatlt@gmail.com

Курманиязова Алтыншаш Аслановна - магистрант 1 курса образовательной программы "7М01510-География", Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан;

Левыкин Сергей Вячеславович - доктор географических наук, научный сотрудник, полевой институт Уральского филиала РАН, Оренбург, Россия; stepevedy@yandex.ru

Майманова Нуршат Нуркановна - магистр исторических наук, преподаватель, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; nurshat_mnn@mail.ru

Мамбетова Гульжанат - магистрант образовательной программы иностранный язык: два иностранных языка, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; gulzhanat_1305@mail.ru

Медешова Айгуль Бактыгалиевна - кандидат педагогических наук, профессор образовательной программы подготовки учителей информатики и IT специалистов, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; medeshovaa@mail.ru

Мушаев Владимир Наранович - доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет, Элиста, Россия; mushaev_vn@mail.ru

Нурлыбеккызы Айдана - магистрант образовательной программы иностранный язык: два иностранных языка, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; ai_er_anuar@mail.ru

Овчинникова Валерия Александровна – магистрант образовательной программы «Русский язык и литература», Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова, Уральск, Казахстан; lera.ovchinnikova.01@gmail.ru

Ошакбаева Жулдыз Амантаевна - кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, проректор Костанайского инженерно-экономического университета им. М.Дулатова, Костанайский инженерно-экономический университет им. М. Дулатова, Костанай, Казахстан; zh.orgyntaevna@gmail.com

Очирова Виктория Сергеевна - старший преподаватель, Калмыцкий государственный университет, Элиста, Россия; ochirovavs@yandex.ru

Подгорска-Яхник Дорота - доктор социальных наук, гуманитарные науки PhD, ассоциированный профессор, Лодзинский университет, Польша; derejot@wp.pl

Поляничко Мария Владимировна-кандидат педагогических наук, доцент, Национальный государственный университет физической культуры, спорта и здоровья им. П. Ф. Лесгафта, Санкт-Петербург, Россия; mariniks777@gmail.com

Рахимова Аружан Ерлановна - студентка образовательной программы» иностранный язык: два иностранных языка", Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова, Уральск, Казахстан; rakhymova.aruzan@mail.ru

Рысбеков Туякбай Зейтович - доктор исторических наук, профессор, почетный академик НАН, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru

Сарбасова Галина Николаевна – магистрант образовательной программы «Русский язык и литература», Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; erlangalina-2018@mail.ru

Сарсенова Асемгуль Нурсаиновна - доктор философии (PhD), Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; assemgulsarsenova@gmail.com

Сахиулы Болат - магистрант, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан;

Соколов Никита Дмитриевич - аспирант, Тверской государственный университет, Тверь, Россия; nikita.sok1998@mail.ru

Тукешова Нургул Максетовна - доктор философии (PhD), преподаватель, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; tukeshova_nurgul@mail.ru

Тургумбаев Акан Аскарлович - старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; ahan.turgumbayev@wku.edu.kz

Утегенова Карлыга Таскалиевна - кандидат педагогических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; karlyga@bk.ru

Утеулиева Баршагуль Муратовна - преподаватель, магистр, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан; uteuliyeva81@inbox.ru

Фролов Игорь Михайлович - магистр педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; lord32x@mail.ru

Фоменко Анна Анатольевна – магистрант образовательной программы «Русский язык и литература», Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; afomenko80@mail.ru

Чеджиева Жанна Джалаевна - старший преподаватель, Калмыцкий государственный университет, Элиста, Россия; jejn2010@yandex.ru

Шуйнишкали Анаргуль - магистрант образовательной программы иностранный язык: два иностранных языка, иностранный язык: магистрант образовательной программы два иностранных языка, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; anarkin00@mail.ru

Шуйнишкали Заманбек - магистрант образовательной программы иностранный язык: два иностранных языка, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; shuinishkali.zaman@gmail.com

Яковлев Илья Геннадьевич - кандидат географических наук, научный сотрудник, полевой институт Уральского филиала РАН, Оренбург, Россия; russturisto01@mail.ru

Яковлева Светлана Ивановна - доктор экономических наук, доцент, профессор кафедры природопользования и туризма, Тверской государственный университет, Тверь, Россия; Sv_Yakowleva@mail.ru

Якупова Джамиля Болатовна - научный сотрудник, отдел науки и послевузовской подготовки, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; yakupova_j@mail.ru

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Adilova Farida Auelkhanovna - Senior lecturer, Candidate of Historical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; fari77@mail.ru

Gulmira Kaldanovna Amanturlina - Senior lecturer of the educational program for the training of computer science teachers and IT specialists, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; gulmira_78_78@mail.ru

Akhmeden Dilnaz Kazhmuratovna - Master's student, Astana International University, Astana, Kazakhstan; dilnaz.akhmeden@mail.ru

Akhmedenov Kazhurat Maksutovich - Candidate of Geographical Sciences, Professor, Member of the Board of the M. Utemisov ZKU -Vice-rector for NS and MS, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, kazhurat78@mail.ru

Abdrakhmanova Nazgul Batyrbekovna - Master's degree, Senior Researcher at the Department of Biomonitoring and Occupational Hygiene of the RSE at the Republican Research Institute for Occupational Safety and Health of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; nazgul122@mail.ru

Bakytzhanova Gulnar - Junior Researcher, Senior HR of the Astana PSC, AIFC, Astana, Kazakhstan; gulnar.bbg@gmail.com

Bayukanskaya Svetlana Feliksovna - Master of Psychology, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; bayukanskaya@mail.ru

Beibitova Aruzhan Beibitovna - 4th year student of the educational program 6B01509 – Biology, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; aruzhan.beybitova@gmail.com

Bekbaeva Tolkyn Amanzholovna - Senior lecturer, Candidate of Historical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; t.a.bekbaeva@mail.ru

Bulatov Ivan Alexandrovich - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher at the laboratory "Psychology of Professional Activity", Saratov State Technical University named after Yuri Gagarin, Saratov, Russian Federation; bulatovivan64@gmail.com

Gabdesheva Astra Ersayynovna - Master's degree, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; Astragab@mail.ru

Darbaeva Talshen Esenomanovna - Doctor of Biological Sciences, Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Ergalieva Gulzhan Algazievna - Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; E77ASK@yandex.ru

Yergalieva Kurmanai Kazikanovna - Master's degree student of the educational program "Russian language and literature in schools with the Russian language of instruction", West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; Ergaliyeva_k@ura.nis.edu.kz

Zhurasova Altynai Shugaevna - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of educational programs of Social Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; azhurasova@mail.ru

Kazachkov Grigory Viktorovich - Candidate of Biological Sciences, Researcher, Field Institute of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russian Federation; stepevedy@yandex.ru

Kamal Nazira Nurlybekovna - 4th year student of the educational program "6B01509-Biology", M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; nazzira.kamall@gmail.com

Kismetova Galiya Nagimovna - Candidate of Pedagogical Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; galiya-1969@mail.ru

Kushkenbayeva Akerke Esbulatovna - Master's student of the OP "7M01601-History", M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; esbulatovna95@gmail.com

Klenina Anastasia Alexandrovna - Candidate of Biological Sciences, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences -branch of the Samara Scientific Research Center of the Russian Academy of Sciences, Tolyatti, Russia; colubridatlt@gmail.com

Kurmaniyazova Altynshash Aslanovna - 1st year undergraduate student of the educational program "7M01510-Geography", M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Levykin Sergey Vyacheslavovich - Doctor of Geographical Sciences, Researcher, Field Institute of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russia; stepevedy@yandex.ru

Maimanova Nurshat Nurkanovna - Master of Historical Sciences, lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; nurshat_mnn@mail.ru

Gulzhanat Mambetova - Master's student of the educational program foreign language: two foreign languages, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; gulzhanat_1305@mail.ru

Medeshova Aigul Baktygalievna - Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the educational program for training teachers of computer science and IT specialists, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; medeshovaa@mail.ru

Mushaev Vladimir Naranovich - Doctor of Philology, Professor, Kalmyk State University, Elista, Russia; mushaev_vn@mail.ru

Nurlybekkyzy Aydana - Master's student of the educational program foreign language: two foreign languages, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; ai_er_anuar@mail.ru

Ovchinnikova Valeria Alexandrovna – Master's student of the educational program "Russian language and Literature", M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; lera.ovchinnikova.01@gmail.ru

Oshakbayeva Zhuldyz Amantaevna - Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Vice-rector of M.Dulatov Kostanay University of Engineering and Economics, M. Dulatov Kostanay University of Engineering and Economics, Kostanay, Kazakhstan; zh.oryntaevna@gmail.com

Ochirova Victoria Sergeevna - Senior Lecturer, Kalmyk State University, Elista, Russia; ochirovavs@yandex.ru

Podgorska-Jahnik Dorota - Doctor of Social Sciences, Humanities PhD, Associate Professor, University of Lodz, Poland; depejot@wp.pl

Polyanichko Maria Vladimirovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, P. F. Lesgaft National State University of Physical Culture, Sports and Health, St. Petersburg, Russia; mariniks777@gmail.com

Rakhimova Aruzhan Yerlanovna - student of the educational program "foreign language: two foreign languages", M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; rakhymova.aruzan@mail.ru

Rysbekov Tuyakbai Zeytovich - Doctor of Historical Sciences, Professor, Honorary Academician of the National Academy of Sciences, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; tuyakbai.rysbekov@mail.ru

Sarbasova Galina Nikolaevna – Master's student of the educational program "Russian language and Literature", M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; erlangalina-2018@mail.ru

Sarsenova Asemgul Nursainovna - Doctor of Philosophy (PhD), M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; assemgulsarsenova@gmail.com

Sakhiuly Bolat - Master's student, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Sokolov Nikita Dmitrievich - Postgraduate student, Tver State University, Tver, Russia; nikita.sok1998@mail.ru

Tukeshova Nurgul Maksetovna - Doctor of Philosophy (PhD), lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; tukeshova_nurgul@mail.ru

Turgumbaev Akan Askarovich - Senior lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; ahan.turgumbayev@wku.edu.kz

Utegenova Karlyga Taskalievna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; karlyga@bk.ru

Uteulieva Barshagul Muratovna - lecturer, Master's degree, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan; uteuliyeva81@inbox.ru

Frolov Igor Mikhailovich - Master of Pedagogical Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; lord32x@mail.ru

Fomenko Anna Anatolyevna – Master's student of the educational program "Russian language and Literature", M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; afomenko80@mail.ru

Chedzhieva Jeanne Dzhalaevna - Senior Lecturer, Kalmyk State University, Elista, Russia; jejn2010@yandex.ru

Shuinishkali Anargul - Master's student of the educational program two foreign languages, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; anarkin00@mail.ru

Shuinishkali Zamanbek - Master's student of the educational program foreign language: two foreign languages, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; shuinishkali.zaman@gmail.com

Yakovlev Pya Gennadievich - Candidate of Geographical Sciences, Researcher, Field Institute of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russia; russo-turisto01@mail.ru

Yakovleva Svetlana Ivanovna - Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of the Department of Environmental Management and Tourism, Tver State University, Tver, Russia; Sv_Yakowleva@mail.ru

Yakupova Jamilya Bolatovna - Researcher, Department of Science and Postgraduate Training, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; yakupova_j@mail.ru

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Подгорска-Яхник Д., Ергалиева Г.А, Баюканская С.Ф. РАЗРАБОТКА ИНСТРУМЕНТОВ ШКОЛЬНОЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКИ ДЛЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЕ В ДЕЙСТВИИ.....	5
Medeshova A.B., Amanturlina G.K., Bakytzhanova G.B. THE DEVELOPMENT OF DIGITAL COMPETENCE IN HIGHER EDUCATION..	18
Kismetova Galiya, Mambetova Gulzhanat COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING AND LEARNING PROCESS...	24
Фролов И.М., Габдешева А.Е. ПРИМЕНЕНИЕ ГРУППОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМ-ФИЛОЛОГАМ.....	30
Kismetova Galiya, Shuinishkali Anargul ORGANIZING AND CONDUCTING EXPERIMENTAL WORK ON THE FORMATION OF AN INFORMATION CULTURE FOR FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS.....	39
Rakhymova Aruzhan, Tukeshova Nurgul WAYS OF FORMING STUDENTS' GRAMMATICAL SKILLS THROUGH COMMUNICATIVE METHOD IN ENGLISH CLASS.....	45
Kismetova Galiya, Nurlibekkyzy Aidana METHODS OF USING ONLINE TEXTBOOKS AND DIGITAL RESOURCES IN TRAINING OF A FOREIGN LANGUAGE TEACHER.....	54
Поляничко М.В. РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.....	62
Kismetova Galiya, Shuinishkaliev Zamanbek APPROBATION OF THE MODEL OF PROFESSIONAL SUBJECTIVITY OF FUTURE LINGUISTS THROUGH THE TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING.....	68

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Чеджиева Ж.Д., Очирова В.С., Мушаев В.Н. ОБРАЗЫ ПТИЦ В КАЛМЫЦКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ).....	74

Akhmeden Dilnaz THE EFFECTIVENESS OF USING WEBSITES TO IMPROVE THE SKILLS OF WRITING IN A FOREIGN LANGUAGE (WRITING) OF UNIVERSITY STUDENTS.....	82
Овчинникова В. А., Утегенова К.Т. ВНЕЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ХРИСТИАНСКОЙ И МУСУЛЬМАНСКОЙ МОЛИТВЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ.....	91
Utegenova K.T., Yergaliyeva K.K. CONCEPTUAL FEATURES OF THE «FIDELITY & ADALDYK» CONCEPT.....	104
Очирова В.С., Чеджиева Ж.Д., Мушаев В.Н. РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНО-МАРКИРОВАННЫХ ПАРЕМИЙ В КАЛМЫЦКОМ ЯЗЫКЕ.....	114
Utegenova Karlyga, Sarbasova Galina FEATURES OF SPEECH FORMATION PROCESSES IN A MODERN CHILD....	124
Utegenova K.T., Fomenko A.A. INTERNET AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF MULTILINGUALITY.....	132

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Zhurasova Altynai, Bulatov Ivan HISTORY OF THE KATYN TRAGEDY.....	140
Maimanova Nurshat MOVING OF ABILMAMBET KHAN TO TURKESTAN AND CHANGES IN THE GOVERNMENT OF THE COUNTRY (1744-1769).....	149
Бекбаева Т.А., Адилова Ф.А., Утеулиева Б.М. 1867-1868 ЖЖ. «УАҚЫТША ЕРЕЖЕНІҢ» ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘКІМШЛІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРУІНЕ ЫҚПАЛЫ.....	169
Рысбеков Т.З., Кушкенбаева А.Е. АКАДЕМИК М.ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	181

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

Соколов Н.Д., Яковлева С.И. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ В ТУРИСТСКИХ ГОРОДАХ МИРА.....	195
Turgumbayev A.A., Levykin S.V., Kazachkov G.V., Yakovlev I.G. ANALYSIS OF MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS FOR CROSS-BOUNDARY COOPERATION OF THE RF AND RK IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AND ENVIRONMENTAL SAFETY ON THE EXAMPLE OF THE TRANS VOLGA-URAL STEPPE REGION.....	206

Якупова Д. Б., Ахмеденов К.М., Курманиязова А. А. ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОБДИНСКОГО РАЙОНА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	219

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

Кленина А.А., Сахиулы Б. К ВОПРОСУ ОБ ОФИДИОФАУНЕ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ И МЕТОДАХ ЕЁ ИЗУЧЕНИЯ.....	228
Kamal N., Veibitova A., Darbayeva T., Sarsenova A. GARDEN CRESS (<i>LEPIDIUM SATIVUM</i> L.) AS A BIOINDICATOR FOR ASSESSING AIR POLLUTION.....	235
Ермағамбетова А.Қ., Дарбаева Т.Е., Сарсенова А.Н. <i>SALVINIA NATANS</i> L. БИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	246
Ошакбаева Ж.О., Абдрахманова Н.Б. ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СРЕДСТВ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ОТ ВРЕДНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ СРЕДЫ.....	253
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	266
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	270
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	264
МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР.....	281
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ.....	286
ARTICLE REQUIREMENTS.....	291

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдарды жариялау тәртібі:

1. Автор <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login> сайтында жариялану үшін тіркелуі керек.

2. Әрі қарай <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions> сайтына жариялау үшін материалдарды жіберу керек.

3. Материалдарды жариялауға қабылданғаны туралы растауды алғаннан кейін сіз редактор жіберген нұсқауларды орындауыңыз керек.

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, андатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ӘОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAXP – жоғарғы сол жақ бұрышында ӘОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAXP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын

тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;

- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;

- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтімен жазылады;

- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);

- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтімен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- ***Kіріспе*** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- ***Зерттеу материалдары мен әдістері.*** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- ***Зерттеу нәтижелері.*** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізіміндегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Андатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Порядок публикации материалов:

1. Автору необходимо пройти регистрацию для публикации на сайте <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Далее необходимо отправить материалы для опубликования на сайт <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. После получения подтверждения о принятии материалов для публикации необходимо следовать инструкциям, которые отправит редактор.

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail)
- номер телефона.

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;

- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов,

характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследования. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуются использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «..... в таблице 1» или (табл. 1); «.... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

The procedure for publishing materials:

1. The author must register for publication on the website <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Next, you need to send materials for publication to the site <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. After receiving confirmation of acceptance of materials for publication, you must follow the instructions sent by the editor.

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;
- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;
- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);
- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;
- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);
- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);
- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);
- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);
- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);
- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;
- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҮСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

*Басуға 25.06.2024ж. қол қойылды.
Подписано в печать 25.06.2024г.*

Көлемі 37 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 179.
Объем 37 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 179.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2024.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2024.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.